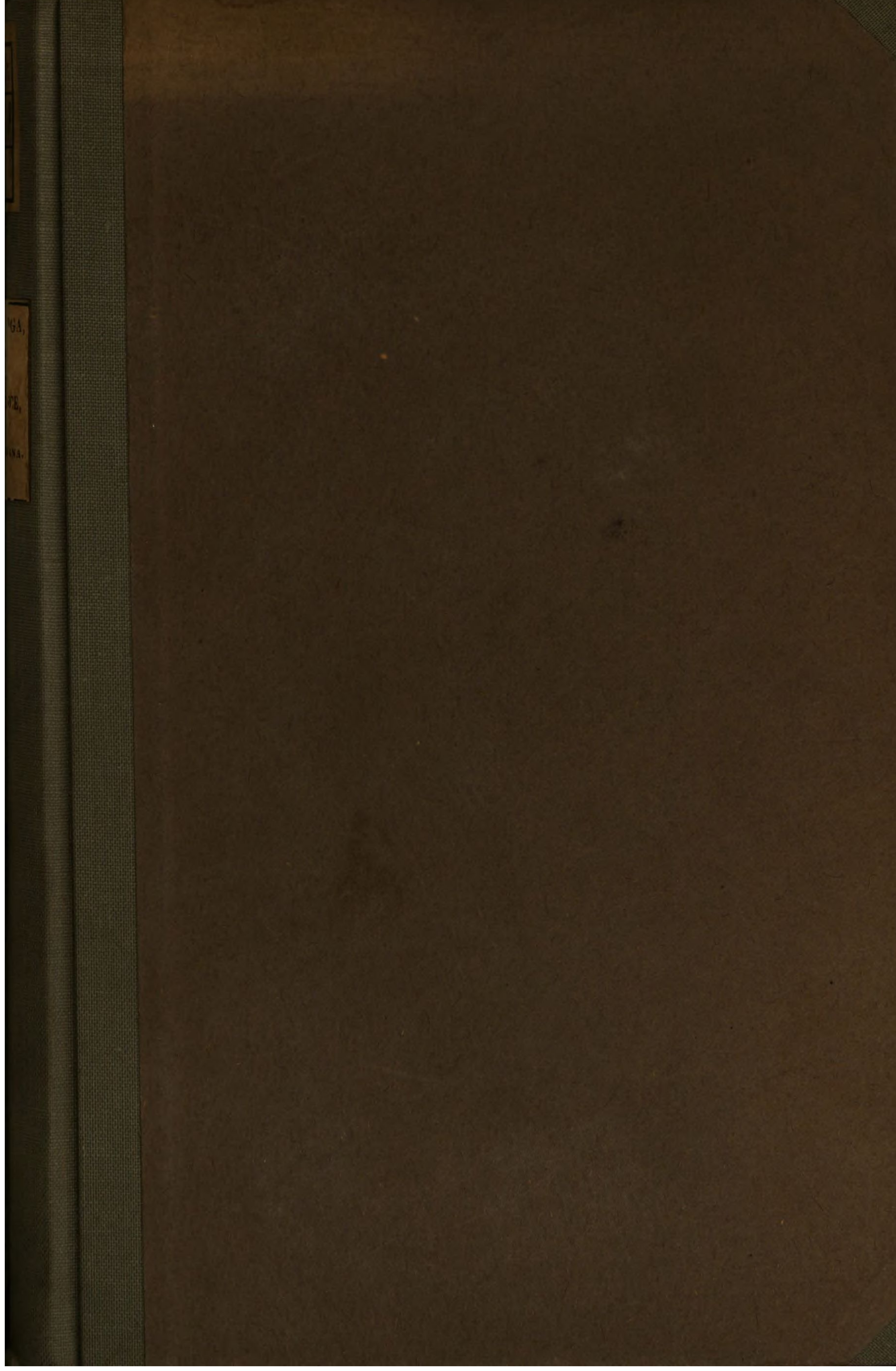

63,
7E,
17A.

~~Ischimuta Kahana~~

A. O. C.

4360

Jimutawāhona

VALUABLE ORIENTAL WORKS
OF THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

Published in London by

WM. H. ALLEN & Co., 7, Leadenhall Street.

The Supreme Government of India having transferred to the Asiatic Society of Bengal, the Oriental Works which have been either wholly or in part published in Calcutta, under the authority of the General Committee of Public Instruction, the Society is enabled to direct the disposal of them at the

FOLLOWING REDUCED PRICES.

1. MOOLUKHKHUS-OOL-TUWAREEKH, being an Abridgment of the celebrated Historical Work called the Seir Mootakherin, prepared chiefly by Maulavi Abdool Kerim. (Persian). Royal 4to. £1. 5s. boards.

2. MOOJIZ-OOL-QANOON: a Medical Work, by Alee bin Alee II Huzm, the Karashite, commonly known by the name of Ibn-ool-Nufees. (Arabic). 4to. 10s. 6d. boards.

3. BHATTI KAVYA; a Poem, on the Actions of Rama; with the Commentaries of Jayamangala and Bharatamallika. (Sanskrit). 2 vols. Royal 8vo. £1. 10s. boards.

4. LAGHU KAUMUDI: a Sanscrit Grammar, by Vadaraja. Royal 12mo. 5s. 6d. boards.

5. MUGDHABODHA: a Sanscrit Grammar, by Vopadeva. Royal 12mo. 5s. 6d. boards.

6. NYAYA SUTRA VRITTI: the Logical Aphorisms of Gotama, with a Commentary by Viswanáth Battáchárya. (Sanskrit). 8vo. 5s. 6d. boards.

7. BHASHA PARICHHEDA and SIDDHANTA MUKTAVALLI: an Elementary Treatise on the Terms of Logic, with its Commentary, by Viswanatha Panchanana Bhatta. (Sanskrit.) Royal 8vo. 5s. 6d. boards.

8. LILAVATI: a Treatise on Arithmetic, translated into Persian from the Sanscrit work of Bhascara Acharya, by the celebrated Feizi. Royal 8vo. 5s. boards.

Ditto ditto, in Sanscrit. Royal 8vo. 5s. sewed.

9. SELECTIONS, Descriptive, Scientific, and Historical; translated from English and Bengalee into Persian, for the use of Native Youth. Royal 8vo. 7s. 6d. boards.

10. SAHITYA DERPANA: a Treatise on Rhetorical Composition, by Viswanath Kaviraja. (Sanskrit). Royal 8vo. 9s. boards.

11. FUTAWA ALEMGIRI: a Collection of Opinions and Precepts of Mohammedan Law, compiled by Sheikh Nazim and other learned men, by command of the Emperor Aurungzeb Alemgir. (Arabic). 6 vols. Royal 4to. £9.

Ditto ditto, Vol. 1 to 4, separate. £1. 10s. each.

"The *Fatāwā Alemgiri* being four times the size of the *Hidayah*, and containing little more than a recital of law cases, without the arguments and proofs which are diffusely stated in the *Hidayah*, it must possess an advantage over that work, for practical use, in its greater number of cases and examples. Without contrasting their respective merits, however, the one is universally admitted to be a most useful supplement to the other; and a conversance in both, or an easy means of reference to them in cases of judicial occurrence, must be of essential use towards the due administration of the Mahommedan law, as far as that law is declared to be the established rule and standard of decision."—*Harington's Remarks on the Authorities of Mohammedan Law*. As. Res. X. 475.

12. Short ANATOMICAL DESCRIPTION of the HEART, extracted from the Edinburgh Medical Dictionary, and translated into Arabic, by JOHN TYTLER. 8vo. 2s. boards.

13. DAYA TATWA: a Treatise on the Law of Inheritance, by Raghunandana Bhattāchārya. Edited by Lakshmi Nārāyan Serma. (Sanskrit). 8vo. 2s. 6d. boards.

14. DAYA KRAMA SANGRAHA: a Compendium of the Order of Inheritance, by Krishna Terkalankara Battāchārya. Edited by Lakshmi Nārāyan Serma. (Sanskrit). 8vo. 2s. 6d. boards.

15. DAYA BHAGA, or Law of Inheritance: a new Edition, with a Commentary by Krishna Terkalankara. (Sanskrit). 8vo. 8s. boards.

16. KAVYA PRAKASA: a Treatise on Poetry and Rhetoric, by Mammata Acharya. (Sanskrit). 8vo. 5s. 6d. boards.

17. VEDANTA SARA: Elements of Theology, according to the Vedas, by Sadānanda Parivrajakāchāryya; with a Commentary, by Ramakrishna Tirtha. (Sanskrit). 8vo. 5s. 6d. boards.

18. VYAVAHARA TATWA: a Treatise on Judicial Proceedings, by Raghunandana Bhattāchārya. Edited by Lakshmi Narayan Serma. (Sanskrit). 8vo. 2s. 6d. boards.

19. CH, HUTRU PRUKASH: a Biographical Account of Ch, hutru Sal, Raja of Boondelkhund, by Lal Kuvi. Edited by Capt. W. PRICE. (Brij Bhakha). 8vo. 8s. boards.

20. The KIFAYA, a Commentary on the Hidayah: a Treatise on the Questions of Mohammedan Law, by Hukeem Mouluvee Abdool Mujeed, and other learned men of Calcutta. (Arabic). Vols. 3 and 4. 4to. £3. sewed.

21. The INAYAH: a Commentary on the Hidayah: a Work on Mohummudan Law, compiled by Mohummud Akmulooddeen, Ibn Muhmood, &c. Edited by Moonshee Ramdhun Sen: with the aid of Mouluvees Hafiz Ahmud Ku-beer, Futuh Ulee, and others. (Arabic). Vols. 3 and 4. 4to. £3. sewed. The second volume now in hand.

22. MITAKSHARA: a Compendium of Hindu Law, by Vijnāneswara: founded on the Texts of Yajñawalkya. The Vyavahara Section, or Jurisprudence. Edited by Sri Lakshmi Nārāyan Nyayalancara. (Sanskrit). 8vo. 9s. 6d. sewed.

23. RAGHU VANSA, or Race of Raghu: a Historical Poem, by Kálidása, with a Prose Interpretation of the Text by Pundits of the Sanscrit College of Calcutta. (Sanskrit). Royal 8vo. 14s. sewed

24. ASHSHURH-OOL-MOOGNEE, COMMENTATIO ABSOLUTA: a Commentary on the Moojiz ool Kanoon, known by the name of The Sudeedee, compiled by the celebrated Physician Maulana Sudeed Kazroonee, on the Theory and Practice of Physic and the Materia Medica, &c. Edited by Hukeem Mouluvee Abbool Mujeed, and others. (Arabic). 4to. £1. 10s. sewed.

25. The MAHABHARATA: an Epic Poem, written by the celebrated Veda Vyása Rishi. Vol. I. (containing the Adi Parva—Sabha Parva—Vana Parva). Edited by learned Pundits. Royal 4to. £1. 10s. sewed. To be completed in Five Volumes.

“The Mahábhárat details the dissensions of the *Pándava* and *Kaurava* princes, who were cousins by birth, and rival competitors for the throne of Hastinapur. The latter were at first successful, and compelled the former to secrete themselves for a season, until they contracted an alliance with a powerful prince in the Panjáb, when a part of the kingdom was transferred to them. Subsequently this was lost by the *Pándavas* at dice, and they were driven into exile, from which they emerged to assert their rights in arms. All the princes of India took part with one or other of the contending kinsmen, and a series of battles ensued at *Kuru Kshetra*, the modern *Tahnesar*; which ended in the destruction of Daryodhana and the other *Kaurava* princes, and the elevation of Yudhishtira, the elder of the *Pándava* brothers, to the supreme sovereignty over India.”—*Wilson*, As. Res. xvii. 609.

26. The RAJA TARANGINI, a History of Cashmir. (Sanskrit). Royal 4to. £1. 5s. sewed.

“The only Sanscrit composition yet discovered to which the title of history can with any propriety be applied, is the *Rája Tarangini*, a History of Cashmir. This work was first introduced to the knowledge of the Mahomedans by the learned minister of Akber, Abulfazl, who has given a summary of its contents, taken from a Persian translation prepared by order of Akber.” “Mr. Gladwin’s English version of this abstract excited curiosity and stimulated inquiry, but the result was unsatisfactory, and a long period intervened before the original work was discovered. Sir William Jones was unable to meet with it, although the history of India from the *Sanskrit Cashmir* authorities was amongst the tasks his undaunted and indefatigable intellect had planned; it was not until the year 1805 that Mr. Colebrooke was successful in his search. He procured a copy of the work from the heirs of a brahmin who died at Calcutta, and about the same time another transcript was obtained by Mr. Speke from Lucknow. I purchased a third brought for sale to Calcutta; and I have been hitherto unable to meet with any other transcript of this version.”—*Wilson’s Essay on the History of Cashmir*. As. Res. xvi. 1.

27. The SUSRUTA, or System of Medicine, taught by Dhanwantari, and composed by his disciple Susruta (Sanskrit). Vol. I. 8vo.; 9s., to be completed in two volumes.

“The author of the *Sausruta*, which ranks the second work in antiquity, and is decidedly the first in merit of the Hindu writers on the medical art. Susruta is the only one who attempts to lay down a systematic course of proceeding (in cases of leprosy).”—*Wilson on Kushta or Leprosy, as known to the HINDUS*, Trans. Med. Soc. Cal. i. 26.

28. The JAWA'ME UL ILM UL RIYAZI', an Arabic translation of Hutton’s Mathematics, by Dr. J. Tytler. Part I. Arithmetical Notation to Tables of Powers and Roots. 4to., 9s.

29. MRICHCHHAKATI, a Comedy, by Sudraka Raja; with a Commentary, explanatory of the Prakrit Passages. (Sanskrit). 8vo. 12s. sewed.

30. UTTARA RAMA CHERITRA, or Continuation of the History of Rama: a Drama, in Seven Acts, by Bhavabhuti; with a Commentary, explanatory of the Prakrit Passages. (Sanskrit). 8vo. 2s. 6d. sewed.

31. MALATI and MADHAVA: a Drama in Ten Acts, by Bhavabhuti; with a Commentary, explanatory of the Prakrit Passages. (Sanskrit). 8vo. 2s. 6d. sewed.

32. MUDRA RAKSHASA, or the Signet of the Minister; a Drama in Seven Acts, by Visakha Datta; with a Commentary, explanatory of the Prakrit Passages. (Sanskrit). 8vo. 2s. 6d. sewed.

33. RETNAVALI, a Drama in Four Acts, by Shri Hersha Deva;

with a Commentary, explanatory of the Prakrit Passages. (Sanskrit). 8vo. 2s. 6d. sewed.

34. **VIKRAMORVASI**, or Vikrama and Urvasi: a Drama, by Kalidása; with a Commentary, explanatory of the Prakrit Passages. (Sanskrit). 8vo. 2s. sewed.

Works in Progress.

1. The **NAISHADA**, a popular Sanscrit Poem, with Commentary by a Pandit of the Government Sanscrit College. In 8vo.; 600 pages, or one-third of the whole, printed.

“ This poem is universally read by students of the Sanscrit language, as a poetical class book. It was on this account recommended for publication to the Committee of Instruction. It bears the name of Sri Harsha, whose reputation rests altogether on this pleasing and popular version of the famed episode of Nala and Damayanti, a subject which has also engaged the pens of other celebrated Indian writers, after its first narration in the Mahábhárata.

2. The **SARIRA VIDYA**, a Sanscrit translation of Hooper's Vade-Mecum, by Madan Mohan, Physician to the Sanscrit College. In 8vo.; one quarter printed.

3. The **KHA'ZA'NAT UL ILM.** (Persian). 1 vol. large 4to., 620 pages, with numerous Lithographed Plates; one-fifth remains to be completed, which will occupy ten months.

Of this work, it is unnecessary to say more than that it contains a whole course of European mathematical and geometrical instruction, drawn up in Persian by Khán Jí, a learned native Munshi at Patna, since dead, aided by Dr. J. Tytler. It was intended, and is particularly well adapted, for the use of Seminaries, where the Persian language is read.

4. The **ANIS UL MASARRAHIN**, an Arabic translation of Hooper's Vade-Mecum, by Dr. J. Tytler. In 4to., 320 pages. The Index or Glossary of Terms remains unfinished.

It is unnecessary to add (for the English reader) any notice of Dr. Tytler's translations of Hutton's Mathematics and Hooper's Vade Mecum into Arabic. The great learning of the Translator is sufficient warrant of his having executed his task in the best manner.

5. A **TREATISE** on **ALGEBRA**, in Arabic, proceeding on the basis of a translation of Bridge's Treatise, but much modified and enlarged: with an Appendix on the application of Analysis to Geometry and Trigonometry, by the Rev. Dr. Mill. 8vo., printed at Bishop's College. The first and second parts finished, to the end of Plane Trigonometry: the continuation of the Appendix to Spherics remains to be passed through the press.

A **DICTIONARY**, **TIBETAN** and **ENGLISH**, prepared with the assistance of the Bandé Sangs-Rgyas Phun-Tshogs, a learned Láma of Zangskár, by **ALEXANDER CSOMA DE KÖRÖS**. In 4to.; 25s. sewed.

A **GRAMMAR** of the **TIBETAN LANGUAGE**, in **ENGLISH**, by Alexander Csoma de Körös. In 4to.; 18s. sewed.

ASIATIC RESEARCHES; or Transactions of the Society, instituted in Bengal, for inquiring into the History, the Antiquities, the Arts and Sciences, and Literature of Asia. Vols. 17 and 18. Royal 4to.; £2. 2s. each, boards. Also, former volumes.

INDEX to **ASIATIC RESEARCHES**. Royal 4to. 15s. sewed.

JOURNAL of the **ASIATIC SOCIETY** of **BENGAL**. January 1832, to December 1835. 2s. 6d. each.

DAYABHAGA,

AN INDIAN TREATISE,

BY
JAYACHANDRA.

TRANSLATED BY

WILLIAM H. STUBBS.

PRINTED BY THE CALCUTTA PRESS.

1854.

THE HISTORY OF THE EAST INDIA COMPANY

IN TWO VOLUMES. THE FIRST VOLUME CONTAINS THE HISTORY OF THE COMPANY FROM ITS ORIGIN TO THE YEAR 1700. THE SECOND VOLUME CONTAINS THE HISTORY OF THE COMPANY FROM THE YEAR 1700 TO THE PRESENT TIME.

THE HISTORY OF THE EAST INDIA COMPANY

IN TWO VOLUMES. THE FIRST VOLUME CONTAINS THE HISTORY OF THE COMPANY FROM ITS ORIGIN TO THE YEAR 1700. THE SECOND VOLUME CONTAINS THE HISTORY OF THE COMPANY FROM THE YEAR 1700 TO THE PRESENT TIME.

17

THE HISTORY OF THE EAST INDIA COMPANY

IN TWO VOLUMES. THE FIRST VOLUME CONTAINS THE HISTORY OF THE COMPANY FROM ITS ORIGIN TO THE YEAR 1700. THE SECOND VOLUME CONTAINS THE HISTORY OF THE COMPANY FROM THE YEAR 1700 TO THE PRESENT TIME.

THE HISTORY OF THE EAST INDIA COMPANY

IN TWO VOLUMES. THE FIRST VOLUME CONTAINS THE HISTORY OF THE COMPANY FROM ITS ORIGIN TO THE YEAR 1700. THE SECOND VOLUME CONTAINS THE HISTORY OF THE COMPANY FROM THE YEAR 1700 TO THE PRESENT TIME.

DAYABHÁGA,
OR
LAW OF INHERITANCE,

BY
JÍMÚTAVÁHANA,

WITH A COMMENTARY BY

Krishna Terkalankára.

PUBLISHED UNDER THE AUTHORITY OF THE GENERAL COMMITTEE

OF

Public Instruction.

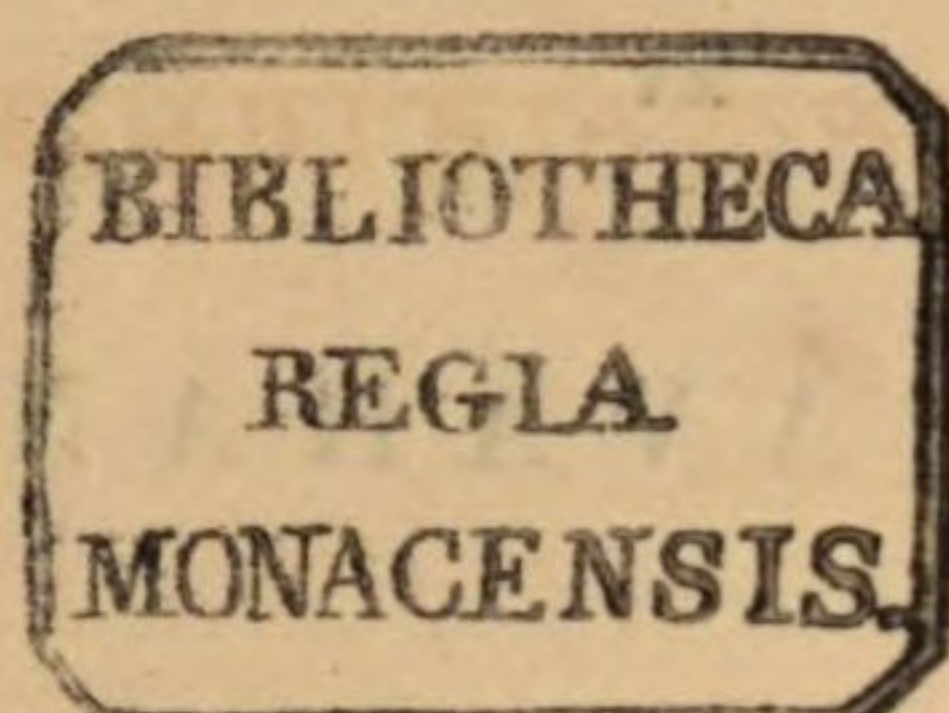
PRINTED AT THE EDUCATION PRESS.

1829.

DAY ABHAY

OR

THE OF INHERITANCE

THE OF INHERITANCE

THE OF INHERITANCE

PRINTED AT THE ALACON PRESS

श्रीकृष्णतर्कालङ्कारकृतटीकासहितः

श्रीजीमूतवाहनकृतोदायभागः

श्रीयुक्तकमिष्टिसाहेवानुज्ञया कलिकाता

राजधान्या इडुकेशन् मुद्रायन्त्रालये

श्रीलक्ष्मीनारायणशर्मणा शोधितोमुद्रितश्च

संवत् १८८५ शकाब्दे १७५० इंसन् १८२६

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ अथ जीभूतवाहनकृतदायभागस्य निर्घण्टपत्रं ॥

प्रकरणं	पृष्ठाङ्कः	पङ्क्त्यङ्कः
दायभागशब्दार्थः	३	१
दायशब्दार्थः	७	१
दायपदस्य गौणत्वं	८	१
दायविभागनिरूपणं	१२	१
स्वत्वस्य विभागव्यङ्ग्यत्वं	१५	१
साधारणैकदास्यादिविभागप्रकारः	१६	२
विभागप्राक् पुत्राणां स्वत्वाभावः	२०	१
विभागादेः स्वत्वकारणत्वाभावः	२०	३
सम्बन्धिनिधनस्य स्वत्वकारणता	२१	३
अर्जनपदार्थकथनं	२१	४
क्वचिज्जन्मनः स्वत्वकारणत्वखण्डनं	२१	८
जीवत्पितृकाणां पुत्राणां विभागाभावः	२३	३
स्वत्वविचारः	२६	९

२ ॥ अथ जीमूतवाहनकृतदायभागस्य निर्घण्टपत्रं ॥

प्रकरणं	पृष्ठाङ्कः	पङ्क्त्याङ्कः
स्त्रीकारशब्दार्थः	२७	६
विभागकालः	३२	१
जीवत्पितृकपुत्राणां पितृधने स्वत्वाभावः	३३	१
उपरमशब्दस्य पातित्याद्युपलक्षणत्वं	३३	४
ज्येष्ठशब्दार्थकथनं	३६	१
ज्येष्ठप्रशंसादिकथनं	३७	१
पार्यक्यस्य धर्मकारणत्वं	३७	११
पितृधनविभागकालः	३८	१
विवाहकालः	३९	३
पित्रनुमत्यादिना ज्येष्ठस्य व्यवहारकर्तृत्वं	४१	५
कालद्वयस्यैव विभागोपयोगिता	४२	८
वृत्तिलोपस्य गृहीतत्वं	४३	४
पैतृकर्णशोधनावश्यकता	४४	५
ऋणशोधनावशिष्टमातृधनविभागः	४५	४
पितामहधनविभागकालः	४५	६
मात्रभावे पैतृकधनविभागस्य धर्म्यत्वं	४८	३
पैतामहधने पितापुत्रयोः सदृशस्वत्वं	५०	१६
पैतामहधने पितृव्यभ्रातृपुत्रयो रधिकारेऽविशेषः	५१	२

॥ अथ जीमूतवाहनकृतदायभागस्य निर्घण्टपत्रं ॥ ३

प्रकरणं	पृष्ठाङ्कः	पङ्क्ताङ्कः
निबन्धपदार्थकथनं	५२	६
स्वोपार्जितधनविभागे पितुरिच्छाया } निरंशकत्वं पैतामहे तु तदभावः }	५३	८
स्वोद्धृतपैतामहधने पितुरिच्छयैव विभागः	५५	८
पितुरनिच्छया पैतामहधनविभागः	५५	१२
पैतामहमणिमुक्तादावपि पितुरेव प्रभुत्वं	५६	५
कुटुम्बविरोधिदानादि निषेधः	५७	१
कुटुम्बानामवश्यपोष्यता	५७	३
कुटुम्बभरणार्थं सर्वस्यावरादि विक्रयसिद्धिः	५८	१
निषिद्धाचरणे अधर्मः	५८	१
पैतामहधनविभागे पितुर्भागद्वयं	६२	११
विंशोद्धारादिः	६४	२
उद्धाररहिते भागकल्पना	६४	५
पुत्रिकायाविंशोद्धाराद्यभावः	६७	५
होलाकाधिकरणन्यायः	६८	२
उद्धाराभावकथनं	७४	५
स्वोपार्जितधनविभागः	८०	६
चेत्रजादिरूपस्य पितुर्भागद्वयाभावः	८१	६
चेत्रजपुत्रविवरणं	८२	१

४ ॥ अथ जीमूतवाहनकृतदायभागस्य निर्घण्टपत्रं ॥

प्रकरणं	पृष्ठाङ्कः	पङ्क्त्यङ्कः
पुत्रार्जितवित्ते पितुर्भागद्वयं	८३	६
स्वार्जितवित्तस्य न्यूनाधिकविभागकत्वं पितुः	८६	४
पितृकृतविभागे विशेषकथनं	८०	४
कारणविरहे कस्मैचित्पुत्रायाधि कदानस्य कस्मैवाल्पदानस्य कस्मैचिददानस्य च निषेधः	८५	१
पित्रुपरमानन्तरभ्रातृकर्तृकविभागः	८७	४
जीवन्मातापितृकसोदराणां सहवासविधानं	१००	४
पित्रोरभावे सोदराणां पार्थक्यं धर्मवृद्धिहेतुः	१००	५
मातृरजोनिवृत्तौ पित्रोः सत्त्वेऽपि विभागप्राशस्त्यं	१०१	६
एकपितृकसमानजातीयसमसङ्ख्याकानां वैमात्रेयाणां मातृप्रधानकोभागः	१०२	४
सहवासेच्छूनां भ्रातृणां ज्येष्ठस्य योग क्षेमसाधनत्वं अशक्तौ कनिष्ठस्यापि	१०३	६
अप्राप्तव्यवहारस्य प्रोषि तस्य धनरक्षणप्रकारः	१०४	२
मृतपितृकपुत्रपौत्रप्रपौ त्राणां समानोविभागः	१०४	५

॥ अथ जीमूतवाहनकृतदायभागस्य निर्घण्टपत्रं ॥ ५

प्रकरणं	पृष्ठाङ्कः	पङ्क्ताङ्कः
सवर्णभ्रातृणां विभागप्रकारः	१०८	१
ज्येष्ठोद्भूतादानकारणं	१०८	१५
पैतृके निष्पृहस्य पुत्रादीनां कालान्तरीय	११०	१
दुरन्ततानिरासार्थं किञ्चिदर्पणं		
मात्रे समानांशदानं	११०	१०
पितृकर्तृकविभागे सर्व	११०	१५
पत्नीनां समानांशता		
अनूढकन्यानां भागप्राप्तिकथनं	११२	१०
असंस्कृतस्यावश्यसंस्कार्यता	११५	२
स्त्रीधननिरूपणं	११६	४
अन्वाधेयधनं	११६	८
षड्विधस्त्रीधनं	११७	८
अध्यग्निधनं	११८	१
अध्यावाहनिकधनं	११८	४
भर्तृदायस्य भर्तृदत्तार्थकत्वं	११८	८
भर्तृदायधनस्य विनियोगादिः	११८	१२
भर्तृदायस्य च संख्यानियमः	१२०	४
आधिवेदनिकधनं	१२१	८

६ ॥ अथ जीमूतवाहनकृतदायभागस्य निर्घण्टपत्रं ॥

प्रकरणं	पृष्ठाङ्कः	पङ्क्ताङ्कः
स्त्रीधनस्य षट्संख्याया अविवक्षितत्वं	१२३	२
सामान्यस्त्रीधनकथनं	१२३	४
संचेपेण स्त्रीधनकथनं	१२३	६
स्त्रीकर्तृकदानविक्रयार्ह्यधनं	१२३	१३
सौदायिकधनं	१२३	१५
भर्तृदत्तस्यावरे स्त्रीकर्तृकदानाद्यभावः	१२४	२
पत्यागृहीतस्त्रीधनस्यादानं	१२५	५
भर्त्रादीनां स्त्रीधने प्रभुत्वाभावः	१२५	१०
बलात्स्त्रीधनग्रहीतृणां भर्त्रादीनां दण्डादिः	१२५	१२
द्विभार्यस्य भर्तुः स्त्रीधनार्पणं	१२५	१५
ग्रामाद्युच्चेदे बलात्स्त्रिया ग्राह्यं	१२६	१७
स्त्रीधनविभागः	१२७	४
स्त्रीधनाधिकारिक्रमः	१२८	१
यौतुकधनाधिकारिता	१३२	१
यौतुकपदार्थः	१३२	२
स्त्रीपुरुषयोरेकशरीरता	१३२	३
स्त्रीधनविशेषे अधिकारिविशेषः	१३२	७
ब्राह्म्यादिविवाहपञ्चकल	१३६	१
व्याध्यग्निधनाधिकारः		

॥ अथ जीमूतवाहनकृतदायभागस्य निर्घण्टपत्रं ॥ ७

प्रकरणं	पृष्ठाङ्कः	पङ्क्त्यङ्कः
आसुरादिविवाहलब्धस्त्रीधनाधिकारः	१४०	१२
अप्रजास्त्रीधनाधिकारिक्रमः	१४२	१
अष्टप्रकारविवाहकथनं	१४४	५
कन्याधनाधिकारिक्रमः	१४६	१
अन्वाधेयधनाधिकारः	१४८	६
शुल्काधनलक्षणं	१५०	३
आसुरादि विवाहलक्षणं	१५०	१४
शुल्काग्रहणनिषेधः	१५२	३
अप्रजायाशुल्करूपस्त्रीधने } प्रथमं भर्त्रधिकारः }	१५२	११
औरसाद्यभावे स्त्रीधने स्वस्तीयाद्यधिकारः	१५४	५
पिण्डदानादिनोपकारतार } तस्येन धनाधिकारिक्रमः }	१५७	१२
विभागानधिकारिणः	१६१	१
पुत्रनिन्दाकथनं	१६१	१०
स्त्रीवलक्षणं	१६३	३
मूकशब्दार्थजडशब्दार्थकथनं	१६३	६
पङ्गुशब्दार्थकथनं	१६३	८

८ ॥ अथ जीमूतवाहनकृतदायभागस्य निर्घण्टपत्रं ॥

प्रकरणं	पृष्ठाङ्कः	पङ्क्त्यङ्कः
धनानधिकारितासम्पाददोषवतां स्त्रीक } न्ययोर्यावज्जीवमवश्यकर्तव्यताविधिः }	१६६	१
विभाज्याविभाज्यधननिरूपणं	१६७	१
साधारणधनानुपघातार्जितस्याविभाज्यत्वं	१६७	८
साधारणोपघातार्जितस्य विभाज्यत्वं	१६८	१०
शैर्यादिधनातिरिक्तधनविभागः	१६८	१३
कुटुम्बपोषकस्य विद्याधनभागित्वं	१६९	१५
विदुषः साधारणानुपघातार्जितांशित्वं	१७१	१
साधारणार्जितेऽंशतारतम्यहेतुः	१७३	२
संसृष्टार्जकस्यापि द्व्यंशित्वं	१७४	१
साधारणधनानुपघातार्जितेऽंशित्वविवेचनं	१७६	१
अविभक्तार्जितत्वमात्रनिमि } त्तांशविशेषस्य निषेधः }	१७८	१
अन्यापहतक्रमागतोद्धृतधने } अविभाज्यधनकथनं }	१७८	१२
प्रतिग्रहोपात्तधनांशनिषेधः	१८२	६
साधारणहेतुसमुत्पन्नधनस्य साधारण्यं	१८०	२
व्यवहारविशेषस्याप्रामाण्यहेतुः	१८१	४
विद्याधननिरूपणं	१८३	१

॥ दायभागः ॥

॥ दायभागः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ मन्वादिवाक्यान्यविमृष्य
येषां यस्मिन्निवादेवज्जुधा बुधानाम्। तेषाम्प्रबोधाय
स दायभागो निरूपणीयः सुधियः शृणुध्वम् ॥ ० ॥

पादाम्बुजे द्वे जगदम्बिकायाः श्रीकृष्णविप्रो हृदये निधाय ।
करोति टीकामिह दायभागग्रन्थावबोधाय सदेकरम्याम् ॥ १ ॥

ग्रन्थारम्भे विघ्नविघाताय देवतानामोच्चारणरूपं मङ्गल
माचरन् शिष्यप्रवृत्त्यर्थमभिधेयप्रयोजनसम्बन्धांश्च प्रदर्शयन्
दायभागमुद्दिशति । मन्वादीति । तथाचोक्तम् ज्ञातार्थं
ज्ञातसम्बन्धं श्रोतुं श्रोता प्रवर्तते । ग्रन्थादौ तेन वक्तव्यः सम्बन्धस्तु प्रयोजनः ॥ अत्राभिधेयो दायभागः प्रयोजनन्दायभाग
निर्णयः सच संशयापनोदनद्वारा दुःखनिवृत्तिहेतुतया
गौणः । सम्बन्धश्च ग्रन्थस्य दायभागेन सह ज्ञाप्यज्ञापकभावः
तन्निश्चयेन सह जन्यजनकभाव इति । श्लोकार्थस्तु हे सुधियः
यस्मिन् दायभागे येषाम्बुधानाम्बुजधा विवादः सम्बन्धिस्त्वत्वा

क

पगमानन्तरं समुत्पन्नस्य सामुदायिकस्वत्वस्य विनाशेन प्रादे-
 शिकस्वत्वानुकूलव्यापारो विभागः । किम्वा तदानीमुत्पन्नस्यैव
 प्रादेशिकस्वत्वस्य ज्ञापनं विभागः । तथा मृतधनमग्रयमम्युत्र
 स्वैव पितुरेव पत्न्या एव वेति बह्वप्रकारो विवादः तेषाम्बुधानाम्
 बोधाय विशेषरूपेण दायभागस्य सम्बन्धिनां मध्ये व्यक्तिविशेष
 निष्ठत्वेन प्राथमिकाधिकारस्य चावधारणाय स दायभागो
 निरूपणीयः निरूपणार्हः । न च नायमुद्देशः किन्तु प्रतिज्ञेति
 वाच्यम् । तथात्वे वक्ष्यमाणप्रतिज्ञान्तरानुपपत्तेः अतएव
 निरूपणीय इत्यनेन निरूपणस्य प्रतिज्ञेति साम्प्रदायिकव्या-
 ख्यानमसदित्यवधेयम् । शृणुध्वम् अत्र च निरूपणं लक्षणा-
 दिप्रकारेण ज्ञापनानुकूलवचनम् तदेव च निरूपणीयविशेष
 एतयोपस्थितं श्रवणक्रियायां कर्मतयाऽन्वेति योग्यत्वात् । न च
 श्रुधातोः श्रवणवाचित्ववत् शाब्दबोधवाचितापीति निरूपणी-
 यस्यापि तद्योग्यत्वमस्ति कथमन्यथा आत्मावारे श्रोतव्ये
 मन्तव्य इत्यादिश्रुतावात्मनः श्रोतव्यतेति वाच्यम् । सर्वत्र
 श्रवणबाधेनैव श्रुधातुना शाब्दबोधप्रतिपादनात् तत्र तस्य
 लाक्षणिकत्वात् । ननु सर्वेषामेव विरुद्धवचनानामुधवचनत्वेन
 प्रमाणत्वात् बह्वैव दायभागोऽस्तीत्यत आह मन्वादीति ।
 अविमृश्य अबुद्धा तथाच तद्वचनानां शास्त्राबोधमूलकत्वेन
 न प्रामाण्यमिति भावः । श्रीकराचार्यादियन्यादरपराहत

विवक्तानां पण्डितानां सुव्यक्तनैयायिकात्तत्तत्सूक्ष्मार्थग्राहकता
नास्तीति तेषां व्यावृत्तये सुधियदिति सखोधनम् न्यायगृहीत
शास्त्रार्थग्राहकत्वमेव सुधीत्वम् । अत्र मनोर्देवतया तन्नामो
त्कीर्त्तनरूपं मङ्गलं बोध्यम् । तथा चोक्तम्यैठीनसिना एतमेके
वदन्त्यग्निं मनुमेके प्रजापतिम् । आऊरेके परं धर्ममपरे ब्रह्म
शाश्वतमिति । स्वशब्दनिर्द्देशेन च मनोरादिशब्दनिर्द्दिष्टेतर
स्मृतिकारेभ्यः प्राधान्यमावेदितं ग्रन्थकारेण । तेन स्मृत्यन्तरवि
रोधे मनुस्मृतिरेव ग्राह्या अतएवोक्तम् मन्वर्थविपरीता या
सा स्मृतिर्न प्रशस्यते । वेदार्थोपनिबन्धुत्वात्प्राधान्यं हि मनोःस्मृ
तमिति ॥ ० ॥

अथ दायभागो निरूप्यते ॥ तत्र नारदः ॥ विभा
गोऽर्थस्य पितृस्य पुत्रैर्यत्र प्रकल्प्यते ॥ दायभाग इति
प्रोक्तन्तद्विवादपदं बुधैः ॥ ० ॥

निरूपणे शिष्यावबोधाय प्रतिजानीते । अथेति । उद्देशा
नन्तरमित्यर्थः तेन न उद्देशोलक्षणं परीक्षाचेति प्राप्तक्रम
विरोधः निरूप्यते लक्षणप्रकारेण ज्ञायते । तत्र दाय
भागलक्षणप्रसङ्गे नारद इत्यस्य एकवचनान्ताव्याहर्त्तव्यया
आहेति क्रिययाऽन्वयः विभागोऽर्थस्येति विभागः स्वत्वनिर्णयानु
कूलो व्यापारः इत्यपि वक्ष्यते । तथा च पितृस्यार्थस्य पुत्रैर्यो वि

भागः पुत्रकर्तृकोविभागः स दायभागः स यत्र धने प्रकर्षेण
 कल्प्यते विभागिभिरेकमत्या मध्यस्थाद्यवलम्बनेन वा कल्प्यते
 तद्विवादपदमिति बुधैः प्रोक्तमित्यन्वयः । नचाष्टादशविवाद
 पदगणनायां स्त्रीपुंस्वर्माविभागश्चेत्यनेन मनुना विभागस्यैव
 विवादत्वेन गणितत्वात् दायस्य चागणितत्वात् कथं दायस्य
 विवादपदत्वमिति वाच्यम् इदं हि विवादपदत्र पारि
 भाषिकम् किन्तु यौगिकम् दायभागविषयकविवादविषयत्वस्य
 दायोऽप्यवश्यंभावात् दायमविषयीकृत्य दायभागविषयकवि
 वादासंभवादिति नारदवचनानुरोधेन मनुकृतविवादपद
 गणनायां विभागपदस्य कृदभिहितभावतया विभजनीय
 दायपरत्वे त्वनुपपत्तिलेशाभावाच्च । केचित्तु यत्रेति निमित्त
 सप्तमी यदर्थश्च विवादपदम् । तथात्र यद्विवादपदनिमि
 त्तमित्यस्यार्थस्य पुत्रैर्विभागोऽक्षपातः प्रकल्प्यते तद्विवादपदं
 दायभागइत्याहुः । यद्व्यर्थं यत्रेति सुपांसुपा साध्वित्यन्ये ।
 परे तु यत्त्विति पाठः तदर्थश्च विभागक्रियाविशेषणमित्यूचुः ।
 केचन पितृस्यार्थस्येति निर्द्धारणे षष्ठीं वर्णयन्ति द्वन्द्वः सामासि
 कस्यचेतिवत् तथाच पितृस्यार्थस्य मध्ये यस्मिन्नर्थे पुत्रै
 र्विभागः क्रियते स दायभागइति तेषां मते वचनार्थः अत्रापि
 मते धनस्य विवादपदत्वम्यूर्वाक्करीत्या बोध्यमिति । यस्तु
 इत्यव पाठइत्यपरे ॥०॥

पितृतत्त्वागतमित्यम् । तच्च पितृमरणोपजा
तस्त्वमुच्यते । पितृस्येति पुत्रैरिति च द्वयमपि
सम्बन्धिमात्रोपलक्षणम् तेन सम्बन्धमात्रेण सम्बन्धि
धनविभागेऽपि दायभागपदप्रयोगात् अतएव
दायभागं विवादपदमुपक्रम्य नारदोऽपि मात्रादि
धनमप्युपदर्शितवान् ॥ ० ॥

ननु विभागात्प्रागेव पितुर्निधनादिना तदर्थेषु तत्त्वत्वाप
गमात्पितृपदस्य पितुरिदमित्यर्थकल्पनायामयोग्यत्वमत्रो
च्यते । पितृतदिति ननु पितृतत्त्वागतमित्यस्य पितृस्त्वना
शानन्तरमपरस्त्ववदित्यर्थकत्वे पितृदत्तादेरप्येवमित्यत्वा
पत्त्या दायत्वापत्तिः । पितृधनविभागस्यैव दायभागत्वेन
पितृधनस्यापि दायत्वस्याभ्युपेयत्वादत आह तच्चेति पितृ
मरणेति पितृमरणादुपजातं स्वं यत्र पितृमरणाधीन
स्त्ववदित्यर्थः । वस्तुतस्तु पितृस्त्वनाशकालेऽपि पितृस्त्वोप
लक्षितबोधकतया पितृपदं योग्यमेव पाकरक्ते घटे श्यामद्र
त्यादिप्रयोगवत् । अतएव विभजेयुर्धनमित्युरित्यादिवचना
न्यपि संगच्छन्ते । मरणपदञ्चात्र इतरस्त्वाभिसन्धानपूर्व
कस्त्वत्वापगमहेतुभूतव्यापारत्वरूपेण पातित्याश्रमान्तरप्रवेशा
दीनामप्युपलक्षणम् । पितृदत्तादौ तु स्त्वन्न पितुर्मरणाधी

नम् किन्तु सप्रदानस्वत्वाभिसम्बन्धानपूर्वकत्यागादेव पितुरिति
 नातिप्रसङ्गः । केचित्तु पितृतन्त्रागतस्मिदत्वसम्बन्धासम्बन्धम्
 पितापुत्रभावसम्बन्धाधीनस्वत्ववदित्यर्थः तच्चेत्यादि तत्तत्प
 रिचायकमित्याहुः । पौत्रादिभिः क्रियमाणस्य पितामहादि
 धनविभागस्य दायभागत्वोपपादनायाह पितृस्येतीति ।
 सम्बन्धिमात्रेति तथाच पितृपदस्य पुत्रपदस्य च सम्बन्धि
 लाक्षणिकतया पितामहादिधनस्यापि सम्बन्ध्युपरमजातस्वत्व
 वत्त्वात् तदिभागस्य सम्बन्धिकृतत्वाच्च दायभागत्वमक्षुण्णमिति
 भावः । पुत्रैरिति बहुलङ्घनं चाविवक्षितम् तेन द्वयो
 र्विभागे मध्यस्थक्रियमाणे गर्भस्थविभागे च नाव्याप्तिः । ननु
 पितामहादिधनविभागेन दायभागः प्रमाणाभावात् तदा
 कथन्तत्संग्रहाय लक्षणेत्यतस्तत्र प्रमाणमाह सम्बन्धिमात्रे
 णेति शब्दप्रयोगस्य मुनिविरोधात् लक्षणयाप्युपपत्तेराह
 अतएवेति सम्बन्धिमात्रधनविभागस्यापि दायभागत्वादेवे
 त्यर्थः अन्यथा पितृधनविभागस्यैव दायभागत्वे दायभाग
 विवादपदोपक्रमे मात्रादिधनविभागकथनस्याप्रसुताभिधान
 त्वापत्तेरिति भावः ॥ ० ॥

तथा मनुरपि । पित्रादिपदमदत्तैव । एषस्त्री
 पंसयोरुक्तो धर्मीवारतिसंहितः । आपद्यपत्यप्राप्तिश्च

दायभागं निबोधत ॥ इत्युपक्रम्य यावत्सम्बन्धि
धनमुक्तवान् । दीयतइति व्युत्पत्त्या दायशब्दो
ददातिप्रयोगश्चगौणः ॥ ० ॥

ननु नारदेन दायभागोपक्रमे पितृधनविभागएवोक्तो
मात्रादिधनविभागस्यच प्रासङ्गिकमेवाभिधानं अन्यथा स्रोक्त
विरोधः स्यादिति कथं मात्रादिधनविभागस्य दायभागत्वमि
त्यत आह । तथा मनुरपीति पित्रादिपदमदत्तैवेति
तथाच नारदेन पितृधनविभागस्य पृथगुक्तत्वात् मात्रादि
धनविभागकथनस्य तत्प्रासङ्गिकत्वसम्भवेऽपि मनुना दायभागो
पक्रमे पित्रादिपदानन्तर्भावेणैव यावत्सम्बन्धिधनविभाग
स्रोक्तेः सम्बन्धिधनविभागस्यैव दायभागत्वमिति भावः ।
नच नारदानुरोधान्मनुस्मृतेः संकोचोऽस्तु इति वाच्यम् ।
मनोर्व्वलवत्त्वात् । रतिसंहितः अन्योऽन्यानुरागयुक्तः आपद्य
पत्यप्राप्तिः चेन्नजादिपुत्रकरणम् । ननु सम्बन्धिधनविभागो
दायभागइत्युक्तान्तश्च न सम्भवति भावकृदन्तदायशब्दस्य
त्यागमात्रबोधकतया सम्बन्धिधनाबोधकत्वादित्यत आह ।
दीयतइति । तथाच दायशब्दस्य दीयते यत्सदायइति कर्म
व्युत्पन्नतया कर्मकृतैव धनबोधइति भावः । ननु तथाप्यनुप
पत्तिः कर्मकृता धात्वर्थस्य कर्मणएव बोधनात् धात्वर्थश्च

प्रकृते त्यागएव मृतप्रव्रजितादिपुत्रादीनान्तदानीन्यागाभा
वेन त्यागकर्मत्वेन तद्धनबोधनासम्भवात् अत आह ददाति
प्रयोगश्चेति दाधातुश्चेत्यर्थः चकारः पुनरर्थः गौणइति ।
शक्तस्य सादृश्यात्मकः सम्बन्धोगुणः तदधीना या लक्षणा
सा गौणी तद्योगाद्गौणइत्यर्थः तथाच पूर्वस्वामिस्त्व
निवृत्तिपरस्वामिस्त्वोत्पत्तिफलकत्यागत्वेन रूपेण त्याग
शक्तस्य दाधातोः पूर्वस्वामिस्त्वनिवृत्तिपरस्वामिस्त्वोत्पत्त्यनु
कूलव्यापारत्वेन पित्रादिमरणप्रव्रज्यादिसाधारणेन रूपेण
लक्षणा सम्बन्धिनिधनाद्यनन्तरं मरणादिरूपतादृशव्यापार
जन्यं यत्पूर्वस्वामिस्त्वनिवृत्तिपरस्वामिस्त्वोत्पत्तिरूपफल
द्वयन्तच्छालित्वरूपं कर्मत्वमद्यतमेवेति नानुपपत्तिरिति भावः ।
एतेन मरणादेर्ददात्यर्थत्वे तत्र दाधातोर्गौणता । तत्र
स्त्वस्यानवच्छेदकतया च धनस्यापि न कर्मत्वम् धात्वर्थता
वच्छेदकफलशालिनएव कर्मत्वादिति धात्वर्थजन्यफलभावि
त्वमात्रेण प्रत्ययस्यापि गौणता चकारः समुच्चये इत्याचार्य
चूडामणिमतं प्रत्युक्तम् । धातोर्निरुक्तरूपेण लक्षणायां स्त्वस्य
धात्वर्थतावच्छेदकत्वेन तच्छालित्वरूपकर्मत्वस्य निष्प्रत्यूह
त्वादिति ॥ ० ॥

मृतप्रव्रजितादिस्त्वनिवृत्तिपूर्वकपरस्त्वोत्पत्ति
फलसाम्यात् न तु मृतादीनान्तत्र त्यागोऽस्ति तच्च ।

॥ अथ जीभूतवाहनकृतदायभागस्य निर्घण्टपत्रं ॥ ६

प्रकरणं	पृष्ठाङ्कः	पङ्क्ताङ्कः
दानपात्रनिरूपणं	१६६	६
दानायोग्यपात्रलक्षणं	१६६	८
विद्यापदस्य यौगिकार्थः	१६६	१३
शौर्यादिधननिरूपणं	१६८	५
अङ्गयोजितवस्त्रादीनामविभाज्यता	१६८	५
मूर्खेण सह पुस्तकादेरविभाज्यता	२००	८
वास्तुप्रभृतीनामविभाज्यता	२०१	४
अन्यापद्धतपित्रुद्धृतपैतामह } धनं पितुरेवासाधारणं }	२०१	७
पूर्वनष्टभूमौ भागविशेषः	२०२	८
विभागानन्तरजातविभागः	२०३	४
विभक्तजनिरूपणं	२०३	१३
पैतामहधने विभक्तजस्यापि भागविशेषः	२०५	३१
विभागानन्तरागतस्य विभागः	२०६	४
एकपितृकाणां सवर्णानुलोमपरिणीत } स्त्रीजातानां पुत्राणां विभागः }	२०८	१
चातुर्वर्ण्यस्त्रीपरिणयनं	२०८	४
चातुर्वर्ण्यस्त्रीपरिणयने दोषाल्पत्वं	२०८	११
द्विजातेः शूद्रापरिणयने दोषवाङ्मत्यं	२१०	१

१० ॥ अथ जीमूतवाहनकृतदायभागस्य निर्घण्टपत्रं ॥

प्रकरणं

पृष्ठाङ्कः पङ्क्त्यङ्कः

शूद्राभिन्नायां द्विजातिभार्यात्वञ्च

२१२ १

अनूढशूद्रायामपत्योत्पादने दोषाद्यल्पत्वं

२१२ ५

चातुर्वर्ण्यपुत्राणां विभागः

२१२ ८

गुणवत्तादितारतम्येनांशतारतम्यं

२१३ ४

विप्रस्य प्रतिग्रहलब्धभूमौ ब्राह्मणीपुत्रस्यैवस्वत्वं

२१४ ७

द्विजाति भूमौ शूद्रासुतस्यानधिकारः

२१५ २

विप्रस्य शूद्रापुत्रमात्रसत्त्वे भागविशेषः

२१८ ३

विप्रस्य शूद्रासुते निषादत्वं

२१८ २

क्षत्रियवैश्वयोः शूद्रासुतमात्र

२१८ १०

सत्त्वेऽंशविशेषव्यवस्था

शूश्रूषसुतस्य वर्त्तनाद्युचितस्य देयत्वं

२२० १

अपुत्रभ्रात्रुपरमे सकृत्तत्पत्यभिगमनं

२२१ १

पितुरनुमत्या शूद्रासुतस्यांशहरत्वं

२२२ ६

अनुमतिविरहेऽर्द्धभागित्वं

२२२ ८

दौहित्रान्ताभावे सर्व्वहरत्वं

२२२ १२

दौहित्रसत्त्वे तेन सह समांशित्वं

२२२ १४

पुत्रिकौरसयोर्विभागः

२२३ १

पुत्रिकाकरणं

२२३ ६

॥ अथ जीमूतवाहनकृतदायभागस्य निर्घण्टपत्रं ॥ ११

प्रकरणं	पृष्ठाङ्कः	पङ्क्त्यङ्कः
असवर्णैरसपुत्रवदसवर्ण } पुत्रिकौरसयोर्विभागः }	२२५	५
बन्ध्यात्वेनावधृतायाः पुत्रि } कायाःपितृधनेऽनधिकारः }	२२५	६
औरसेन सह क्षेत्रजादीनां वर्णतार } तस्येन विभागतारतम्यं }	२२७	१
द्वादशविधपुत्रगणनं	२२८	७
अनियोगोत्पन्नक्षेत्रजौरसयोर्विभागः	२२८	१३
अपुत्रस्य मृतस्य धने विरुद्धवचनानि	२३०	३
पत्यधिकारप्रतिपादकवचनानि	२३१	१
मृतापुत्रधने प्रथमं भ्रात्राधिकार } बोधक वचनेन विरोधः }	२३६	१
संमृष्टप्रकरणं	२४०	२
पुत्रलक्षणं	२४६	२
पुत्रजन्मतन्मुखसन्दर्शनादिफलं	२४६	६
पौत्रप्रपौत्रयोरुत्पत्तिजनितफलं	२४६	१५
उपकाराधिक्येन पुत्रादेर्धनसम्बन्धः	२५०	१०
पिण्डदाहत्वादिना धनसम्बन्धः	२५२	१

१२ ॥ अथ जीमूतवाहनकृतदायभागस्य निर्घण्टपत्रं ॥

प्रकरणं

पृष्ठाङ्कः पङ्क्त्याङ्कः

पत्न्या अपि नरकनिस्तारक)
लेन धनाधिकारिता

२५४ १

प्राथमिकविवाहितायाज्येष्ठायाः पत्नीत्वं २५६ १०

विवाहितासु वङ्गीषु वर्णक्रमेण ज्यैष्ठ्यं २५७ १

सर्वैरेव भर्तृशुश्रूषा कर्त्तव्या २५८ १

सवर्णासत्त्वे अन्यथा शुश्रूषायां दोषः २५८ ४

सवर्णायाअभावे शुश्रूषादिक)
मन्यया कारयितव्यं २५८ ६

पत्नीभिन्नस्त्रीणां देवरादिभिर्भर्त्तव्यता २६० ३

पत्न्याभर्त्तृधने भोगमात्रं २६५ ७

स्वाम्युपकारार्थमर्थदानं २६८ ४

वर्त्तनाशक्तौ भर्त्तृधनविक्रयादिः २६८ ७

भर्त्तृकुलएव पत्नीकर्तृकदानं २६९ १

पतिपक्षसत्त्वे पत्न्याः पितृपक्षस्याप्रभुत्वं २६९ १३

भर्त्तृधनात् विवाहोचितं कन्यायै देयं २७० १

पत्नीपर्यन्तरहितोपरतस्य
धनेदुहितुरधिकारः २७० ४

वन्ध्यात्वादिनावधृतायादुहितुर्नाधिकारः २७१ ५

आदावदत्तायास्ततोदत्तायाअधिकारः २७१ ६

॥ अथ जीमूतवाहनकृतदायभागस्य निर्घण्टपत्रं ॥ १३

प्रकरणं	पृष्ठाङ्कः	पङ्क्त्यङ्कः
नग्निकावस्थायामेव कन्या दातव्या	२७३	४
सवर्णाढायाः सवर्णायादुहितुरेवाधिकारः	२७३	१०
जाताधिकारायादुहितुः पश्चात् बन्धा	२७५	१०
लेनावधारणेऽधिकारविवेकः		
भर्तुः पुत्रिकाधनाधिकारे विशेषः	२७६	१
दुहितुरभावे दौहित्राधिकारः	२८१	२
दौहित्राभावे पितुरधिकारः	२८५	६
बीजयोन्योर्वीजस्योत्कृष्टत्वं	२८७	१२
क्रमज्ञानक्रमाभिधानयोर्न्यायव्यापकभावः	२८८	१
पितुरभावे मातुरधिकारः	२८८	४
गौरवातिरेकस्य धनाधिकारहेतुत्वे दोषः	२८८	१२
मातुरभावे भ्रातुरधिकारः	२८९	१
सौदराभावे वैमात्रेयस्याधिकारः	२८५	५
सौदरासौदरयोर्भात्रोरूपकारतारतम्यं	२८६	४
असंसृष्टसौदरसंसृष्टवैमात्रेय	२८८	३
चोर्युगपदधिकारः		
विधिवैरूप्यं	३०४	४
विधिवैशम्यापत्तिः	३०४	७
विधिवैरूप्यलक्षणं	३०६	२

१४ ॥ अथ जीमूतवाहनकृतदायभागस्य निर्घण्टपत्रं ॥

प्रकरणं	पृष्ठाङ्कः	पङ्क्ताङ्कः
संस्तुताधिकारविवरणं	३१३	१
भ्रातुरभावे भ्रातृपुत्रस्याधिकारः	३२१	६
मात्रादिपदानां स्वजनन्यादौ मुख्यत्वं	३२३	७
मातृसपत्यादीनां पार्वणं न कर्त्तव्यं	३२३	८
पितृव्यभ्रातृपुत्रयोरधिकारपौर्वापर्ये युक्तिः	३२५	३
भ्रातृनप्तुः पितृव्यबाधकत्वं	३२५	८
भ्रातृप्रतिनप्तुः पितृव्यबाध्यत्वं	३२५	९
पितृप्रपौत्राभावे पितृदौहित्राधिकारः	३२५	१५
पिण्डप्रत्यासत्तिक्रमेणाधिकारक्रमः	३२६	२
सामान्यतः स्त्रीणां न दायहरत्वं	३२७	१
मृतभोग्यपिण्डदातुरभावे	३२७	८
मातुलादीनामधिकारः		
धनप्रयोजनकथनं	३२७	१३
त्रयाणामिति वचनस्य निष्कृष्टार्थः	३३१	१३
सकुल्याधिकारः	३३२	१
सकुल्याभावे समनोदकाधिकारः	३३२	८
समानोदकाभावे आचार्याधिकाराः	३३३	१
आचार्याभावे शिष्याधिकारः	३३३	२
शिष्याभावे सत्रह्यचारिणोऽधिकारः	३३३	३

॥ अथ जीमूतवाहनकृतदायभागस्य निर्घण्टपत्रं ॥ १५

प्रकरणं	पृष्ठाङ्कः	पङ्क्त्याङ्कः
सब्रह्मचारिणोऽभावे सगोत्राधिकारः	३३३	४
सगोत्राभावे समानप्रवराधिकारः	३३३	५
तदभावे ब्राह्मणाधिकारः	३३३	७
ब्राह्मणातिरिक्तधने राज्ञोऽधिकारः	३३३	१३
उपकारतारतम्येनाधिकारक्रमः	३३४	८
पुत्रादीनां त्रयाणां तुल्योऽधिकारः	३३५	१
पुत्रादीनां पैतृकधनाधिकारे हेतुः	३३६	१
वानप्रस्थादीनां धनाधिकारिक्रमः	३३८	५
नेष्टिकब्रह्मचारिलक्षणं	३३८	११
उपकुर्वाणब्रह्मचारिधनाधिकारः	३३८	१४
संसृष्टधनविभागः	३४२	१
संसृष्टधनविभागे ज्येष्ठांशाभावः	३४२	३
विजातीयकर्तृकसंसृष्टधनपूर्वं भागानुसारेण विभाज्यं	३४२	५
संसृष्टलक्षणं	३४३	६
गणितातिरिक्ते संसर्गकृतविशेषाभावः	३४३	८
विभागकाले निष्कृतस्य विभागः	३४४	१
असम्यग्विभक्तस्य पुनर्विभागः	३४५	१४
दानार्हधनं	३४८	१

१६ ॥ अथ जीमूतदाहनकृतदायभागस्य निर्घण्टपत्रं ॥

प्रकरणं	पृष्ठाङ्कः	पङ्क्ताङ्कः
स्तेयलक्षणं	३४८	४
स्तेयनिष्पत्तिविवेकः	३५३	१
साधारणधनापह्वे स्तेयाभावः	३५४	२
विभागसन्देहे निर्णयः	३५८	१
विभागसन्देहे ज्ञातिमात्रं	३५८	५
सत्ते नान्यमात्राद्याः		
लेख्यादिकं विनापि विभागानुमापकहेतवः	३६०	५

पूर्वस्वामिसम्बन्धाधीनन्तत्स्वाम्योपरमे यत्र स्वत्वं
तत्र निरुद्धो दायशब्दः ॥ ० ॥

गुणमाह । मृतप्रव्रजितादीति । साम्यादिति । शक्यलक्ष्य
योरुक्तरूपत्यागतथाविधव्यापारयोर्मृतप्रव्रजितादिस्वत्वनिवृ
त्तिपरस्वत्वात्पत्तिरूपोभयफलानुकूलव्यापारत्वरूपसादृश्या
दित्यर्थः । लक्षणाहेतुं मुख्यार्थबाधमाह । नतु मृतादीनामिति ।
तत्र धने सप्तम्यर्थो विषयत्वम् । तस्य त्यागेऽन्वयः । त्यागेन ममे
दमितीच्छारूपः । दायशब्दस्य पर्यवसितार्थमाह । ततश्चेति ।
क्रीतादावतिव्याप्तिवारणायधीनान्तम् । अत्रच पूर्वस्वामीत्य
विवक्षितम् । सम्बन्धाधीनत्वस्यैव व्यावर्त्तकत्वात् । सम्बन्धश्च
शास्त्रप्राप्तपुत्रत्वादन्यतमः नतु क्रेतृत्वादिः क्रयस्य सम्बन्धाधी
नस्वत्वं प्रतिहेतुत्वात् । किन्तु क्रयाधीनस्वत्वं प्रत्येव तस्य क्रयस्य
हेतुत्वादिति । विद्यमानपतिस्वत्वके दाम्पत्यसम्बन्धाधीनपत्नी
स्वत्वाश्रयेऽतिव्याप्तिवारणाय । तत्स्वाम्योपरमइति । तथाच
तावदन्यतमसम्बन्धाधीनं सत्यत्पूर्वस्वामिस्वत्वनाशजन्यस्वत्व
न्तइति धने निरुद्धो दायशब्दइत्यर्थः ॥ ननु स्वत्वनाशानन्तरं
चेत्स्वत्वात्पत्तिस्तदा तत्क्षणेऽस्वामिकतया निध्यादिवदुदासी
नस्याप्युपादानात् स्वत्वापत्तिरिति चेन्न । तत्र पुत्रादिसत्ताया
एव विरोधित्वस्य पुत्राद्यधिकारबोधकशास्त्रसिद्धत्वात् ।

नच पित्रा विक्रीतेऽपि पुत्रस्वत्वापत्तिः इतरस्वत्वाभि-
 न्धानापूर्वकपितृस्वत्वापगमहेतुव्यापारजन्यपितृस्वतनाशस्यैव
 सम्बन्धाधीनं विजातीयं पुत्रस्वत्वं प्रतिहेतुत्वात् । तादृशस्वत-
 नाशस्य च स्वलेच्छाधीनपितृस्वतनाशत्वेन हेतुता नतु
 ऋरूपेण गौरवात् । पित्रा पुत्राय दत्तन्तु यद्वनन्तत्र
 पुत्रस्य स्वतन्त्रसम्बन्धाधीनम् । किन्तूदासीनस्यैव दाना-
 धीनम् । अतो न तत्र तादृशपितृस्वतनाशस्य व्यभिचारः । अत-
 एव तद्रूपं धनं न दाय इति । वस्तु तस्तु पितृस्वतमेव पुत्रस्वतो-
 त्यक्तौ हेतुः नचैवम्पितृस्वले विद्यमानेऽपि तद्वने पुत्रस्वत्वा-
 पत्तिः । तत्र पितृस्वतनाशकस्यापि सहकारित्वात् । स्वतनाश-
 कञ्च मरणपातित्यादि तेषां स्वतनाशकत्वेन स्मृतिप्रतिपादि-
 तानां मरणत्वपातित्यत्वाविशेषरूपेणैवाव्यवहितोत्तरत्वाद्यन्त-
 र्भावेन पुत्रस्वतोत्यक्तौ हेतुत्वम् । तेन नपरस्परव्यभिचारः ।
 अतएव । विनष्टे वाप्यशरणे इत्यादिवचनैः पितुः पातित्याद्य-
 नन्तरमेव पुत्रस्वतमितिप्रतिपादितम् । एतेन पितृस्वतनाश-
 कानां मरणादीनां तेन तेन रूपेण हेतुत्वं स्वतनाशकत्वेन स्वत-
 नाशसामग्रीत्वेन वा । नाद्यः अनेककार्यकारणभावकल्पने गौर-
 वात् न द्वितीयः । जीवत्यपि पितरि पुत्रस्य स्वत्वं स्यात् । स्वत्वा-
 दृष्टादीनान्तन्नाशकानां सत्त्वात् । तृतीये चान्यं प्रतिपूर्ववर्तित्वं
 गृहीत्वैव यस्य यत्स्वत्वं प्रति पूर्ववर्तित्वं गृह्यते इत्युक्त्यान्यथा

सिद्धेः । सामग्रीभेदेन नानाकार्यकरणभावकल्पने गौरवाच्च
तदपेक्षया नाशहेतुतायाएव लघुतया युक्तत्वादित्यादिकम्प्र
त्युक्तम् । प्रव्रज्यामरणपातित्यानां त्रयाणां कार्यकारण
भावत्रयकल्पनामपेक्ष्य अन्यदीयोपादानिकस्वत्वमतिक्ती
वादिभेदकूटविशिष्टपुत्रसत्तायास्तथाविधपौत्रादिसत्तायाश्च
प्रतिबन्धकत्वकल्पनायामेव गौरवात् । नचावश्यकत्वान्म
रणादीनामेव हेतुत्वमस्तु नतु पितृस्वत्वस्यापीति वाच्यम् ।
तथासति सम्बन्धाधीनस्वत्वधारावारणाय तथाविधस्वत्वस्य
समानजातीयस्वत्वं प्रति प्रतिबन्धकत्वकल्पनागौरवापत्तेः ।
उत्पत्तिमत्त्वसम्बन्धेन मरणदोर्हेतुतया नधारापत्तिरिति
चेन्न । उत्पत्तेराद्यक्षणसम्बन्धरूपतयाऽननुगमेन कार्यका
रणभावानन्त्यप्रसंगात्सम्बन्धाननुगमस्यादोषत्वादिति सिद्धा
न्तस्य चमन्त्रपाठमात्रत्वात् प्रकारभेदेन च व्यापकताभेदस्या
वश्यकत्वात् । मन्मतेतु सम्बन्धिस्वत्वस्य हेतुत्वात्तदभावादेव
तद्धारापादानस्यासम्भवइतिसुधीभिर्विभावनीयम् । स्वत्वञ्च
यथेष्टविनियोगार्हत्वेन शास्त्रबोधितत्वमिति प्राञ्चः । अतिरिक्तः
पदार्थइतिशिरोमणिः स्वामित्वञ्च तन्निरूपकत्वं निरूपकतया
तदेवच द्रव्यगतम् । गुणगतञ्च द्रव्यस्य दानादिश्रुतेः नीलम्वा
वृषमुत्सृजेदित्यादौ लौहित्यादिगुणविशिष्टपारिभाषिक नील
वृषोत्सर्गश्रुतेश्च । वस्तुतस्तु आत्मसमवेतं स्वामित्वमतिरिक्तः

पदार्थः विक्रयदानादीनां तन्नाशकत्वे क्रयप्रतियहादीनाञ्च
 तद्धेतुत्वे सम्बन्धलाघवात् । तदेव निरूपकतया स्वत्वव्यवहार
 हेतुः अतएव निबन्धादौ भाविन्यपि स्वत्वम् । अन्यथा प्रति
 मासम्प्रतिवर्षं वा देयत्वेन प्रतिश्रुतधान्यादिरूपस्य तस्य
 भावित्वे तत्र तदुत्पत्यनुपपत्तेरिति चूडामणिलीलावती
 रहस्यसिद्धः समीचीनः पन्थाः । अत्र स्वत्वधारावारणाय
 सजातीयस्वत्वम्प्रति स्वत्वं विरोधि । सजातीयेति करणाच्च ।
 पराजितनृपतिराज्यान्तरवर्त्तितत्तत्पुरुषीयक्रमागतस्थावरा
 दौजयादिना जेतुर्नृपतेः करग्रहणोपयोगिस्वत्वोत्पादे तथा
 क्रेतुः प्रतियहीत्स्वराज्यान्तर्वर्त्तिनि तादृशस्थावरादौ चेन्नादेः
 क्रयाद्यधीनस्वत्वोत्पादेपि न व्यभिचारइतिसंक्षेपः ॥ ० ॥

ननु किन्दायस्य विभागोविभक्तावयवत्वं यद्वा
 दायेन सह विभगोऽसंयुक्तत्वं । न तावत्पूर्वः दाय
 विनाशापत्तेः ॥ नापि द्वितीयः । संयुक्तेपि ममेदं
 विभक्तं स्वं भ्रातुरिदमिति प्रयोगात् । नच सम्ब
 न्धाविशेषात्सर्वेषां सर्व्वधनोत्पन्नस्य स्वत्वस्य द्रव्य
 विशेषे व्यवस्थापनं विभागइति वाच्यम् । सम्बन्ध्य
 न्तरसद्भावप्रतिपक्षस्य सम्बन्धस्यावयवेष्वेव विभाग
 व्यङ्ग्यस्वत्वापादकत्वात् । कृतस्त्वपित्वधनगतस्वत्वो
 त्पादविनाशकल्पनागौरवात् ॥ ० ॥

दायं निरूप्य भागं निरूपयितुमृच्छति । नन्विति । नारदेन
विभागभागयोरेकत्वप्रतिपादनादाह । विभागइति । दाय
विनाशेति । आरम्भकसंयोगप्रतिबन्धिनावयवद्वयविभागेना
समवायिकारणस्यारम्भकसंयोगस्य नाशात् द्रव्यनाशापत्तेरि
त्यर्थः । इदमुपलक्षणम् । अविभक्ते सखण्डेऽपि तत्सत्त्वात् । अख
ण्डेपि विभक्ते तदसत्त्वाच्चेतिद्रष्टव्यम् ॥ संयुक्तेऽपीति । संयुक्तेपि
वस्तुनि इदं वस्तु विभक्तं भ्रातुःस्वं न ममेति प्रयोगादित्यर्थः ।
यद्यपि इदं विभक्तमिति प्रयोगस्यैवापेक्षितत्वेन भ्रातुः स्वं न
ममेति कथनमनुपयोगितथापि वैशेषिकव्यवहारस्य विभागा
धीनत्वात् । तत्र विभक्तत्वस्यावश्यभावप्रतिपादनार्थं तत्कथन
मिति । सम्बन्धाविशेषादिति । स्वत्वहेतोस्तत्पुत्रत्वादिसम्बन्धस्य
सकलपुत्रादिसाधारण्यादित्यर्थः । सर्वधनोत्पन्नस्येति । सम्प
न्नो ब्रीहिरितिवत् सामान्याश्रयणादेकवचनम् । द्रव्यविशेषे
एकैकस्मिन्नंशे व्यवस्थापनं अंशान्तरव्यावृत्त्या व्यवस्थापनं ।
एतेन स्वत्वमिति पुरुषभिन्नमितिप्रतिपादितं । तेन साधारणे
सर्वेषां स्वत्वमेकमेवेति भ्रमनिरासः सामुदायिकस्वत्वविनाश
तत्तदंशीयवैशेषिकस्वत्वभूतव्यापारइतिवार्थः तेन समवेतस्व
त्वस्य विद्यमानसत्ताश्रयत्यागरूपव्यावृत्त्यसम्भवेपि न क्षतिः ।
सम्बन्ध्यन्तरेति । तुल्याधिकारिसम्बन्ध्यन्तरेत्यर्थः । तेन मृत
पितृकपौत्रादिसद्भावस्य संग्रहः जीवत्पितृकपौत्रादिसद्भावस्य

चासंग्रहः सम्बन्धन्तरसद्भावः प्रतिपक्षः स्वजन्यफलविरोधी
 यस्य तादृशस्य पुत्रत्वादिरूपसम्बन्धस्य अवयवेष्वेव एकैकस्मि
 न्नांश एव स्वलोत्पादकत्वादित्यर्थः कस्य कुत्रांशे स्वत्वमित्यत्र
 निर्णायकमाह । विभागव्यञ्जेति । तथाच । यदंशे यस्य
 स्वत्वं तदंश एव तस्य गुटिकापातइतिनियमइत्यभिप्रायः ।
 विभागस्य च व्यञ्जकत्वेन तदभावादेव न विभागात्पूर्वं विशेष
 निष्ठत्वेन तत्पुरुषीयत्वप्रत्ययइतिभावः । ननु सम्बन्धन्तर
 सत्तायाः सामान्यतएव सम्बन्धन्तरस्वत्वविरोधित्वे कुत्राप्यंशे
 कस्यापि स्वत्वन्नोत्पद्यते विरोधिसत्त्वादिति चेदत्र ब्रूमः । सम्ब
 न्धाधीनस्वत्वप्रागभाववत्त्वप्रत्यासत्त्या सम्बन्धन्तरस्वत्वस्यैव स
 म्बन्धन्तरीयस्य सम्बन्धाधीनस्वत्वमतिविरोधित्वं विभागानन्तरं
 प्रादेशिकस्वत्वस्य भवतामप्यभ्युपेयत्वेन तत्प्रागभावस्य सत्त्वा
 दितिनानुपपत्तिरिति । सम्बन्धन्तरसत्तायाः प्रतिबन्धकत्वे
 प्रमाणमाह । कृतस्तेति । सकलपित्रादिधनगतसम्बन्धिसमसंख्य
 सामुदायिकस्त्वानि तेषामुत्पादविनाशाच्च एतावदनन्तपदा
 र्थकल्पनापेक्षया प्रतिबन्धकल्पनस्यैव लघुत्वादितिभावः ॥०॥

यथेष्टविनियोगफलाभावेनानुपयोगाच्च ।
 उच्यते । एकदेशोपात्तस्यैव भूद्विरण्यादावुत्पन्नस्य
 स्वत्वस्य विनिगमनाप्रमाणाभावेन वैशेषिकव्यव

हारानर्हतया अव्यवस्थितस्य गुटिकापातादिना
व्यञ्जनं विभागः ॥ ० ॥

प्रमाणसत्त्वे गौरवमप्यकिञ्चित्करं कथमन्यथाऽदृष्टकल्पनम
तः प्रमाणाभावमाह । यथेष्टेति । यथेष्टविनियोगरूपफलानु
मेयमिह स्वत्वम् । समुदाये कस्यापि सम्बन्धिनस्तदभावे न
कथन्तत्कल्पनमिति भावः । अविनियुक्ते विनष्टे च ममेदं विनष्ट
मिति प्रतीतिबलादुन्नेयमिति । इदमुपलक्षणं । विभागस्य
स्वत्वहेतुत्वे स्वत्वनाशकत्वे च प्रमाणाभावात् । एकपुत्रसत्त्वे
व्यभिचाराच्च तत्रावश्यकल्पनीयकारणान्तरादेवान्यत्रापि
निर्वाहे नान्यथा सिद्धेऽप्य । एवं विभागस्य स्वत्वनाशकत्वे चौरै
र्विभज्य गृहीते धने धनिनः स्वत्वनाशापत्तिरित्यपि बोध्यम् ।
उच्यत इति । भूहिरण्यादावुत्पन्नस्य एकदेशोपात्तस्य
तत्तदंशावच्छिन्नस्य विनिगमना इदममुकस्य नान्यस्येत्यवधा
रणरूपा तत्प्रमाणाभावेन वैशेषिकव्यवहारः परस्परनैरपे
क्षेण दानविक्रयादिलक्षणस्तदनर्हतया व्यवस्थितस्य सतोऽप्य
सत्कल्पस्य गुटिकापातादिना व्यञ्जनं इदममुकस्येत्यवधारणं
विभाग इत्यर्थः । आदिना उभयसम्मतमध्यस्थवचनादिपरिग्रहः
अत्र एकदेशोपात्तेत्यादिकं स्वरूपकथनमात्रं न तु विभाग
पदार्थकोटौ तत्तद्रूपेण तेषां निवेशः विभागपदार्थस्तु पूर्वं

स्वामिस्वत्वनाशजन्यतत्सम्बन्धाधीनसमुत्पन्नस्वत्वावधारणमात्र
मिति । अतएव सम्भूय वणिजां समुदायधनविभागो न दाय
भागः तेषामर्जनाधीनस्वत्वस्यैव विभागेनावधारणमिति ।
अस्मिन्नर्थे च विभागपदस्य योगाभावात् रूढिरेवेति बोध्यम् ।
नन्वत्र रूढिकल्पने गौरवं एवम्पितृकृतविभागेऽव्याप्तिश्च तत्र
पुत्राणां प्रागुत्पन्नस्वत्वाभावे न निरुक्तविभागत्वासम्भवात् ।
न च तत्र विभागपदं स्वत्वावधारणत्वरूपगुणयोगादौणमेवेति
वाच्यं । मुख्यत्वे सम्भवति गौणत्वस्यान्याय्यत्वादत आह ॥ ० ॥

विशेषेण भजनं स्वत्वज्ञापनं वा विभागः । यत्रापि
चैकन्दासीगवादिकं वज्रसाधारणन्तत्रापि तत्त
त्कालविशेषे वह्नदोहनफलेन स्वत्वं व्यज्यते ॥ ० ॥

विशेषेणेति । पुरुषविशेषनिरूपितांशविशेषनिष्ठत्वेनेत्यर्थः ।
स्वत्वज्ञापनमिति । स्वत्वज्ञापनानुकूलव्यापरो गुटिकापातादि
रित्यर्थः । दायभागपदे तु व्युपसर्गाभावेऽपि धातूनामनेकार्थ
त्वाद्भजतिरेव केवलाविशिष्टार्थमभिधत्तइति । एवञ्च भजत्यर्थे
कदेशे ज्ञाने व्युपसर्गार्थस्य प्रकारितयाऽन्वयात् विशेषेण
स्वत्वज्ञानानुकूलव्यापारलक्षणे विभागः शक्तिलभ्यएवेति न
रूढिकल्पना न वा पितृकृतविभागेऽव्याप्तिरिति । तस्मिंश्च कल्पे

सम्भूयवणिजान्धनविभागेऽपि विभागत्वमस्येव। किन्तु स न
 दायभागः तद्धनस्य दायत्वाभावादिति बोध्यम्। ननु यत्रैकैव
 दासीगवादिव्यक्तिर्वा पितृसम्बन्धिनी तस्यां परस्परविरोधेन
 कस्यापि स्वत्वन्नस्यात् तथाच तद्विभागो न दायभागः स्यादत
 आह। यत्रेति। कालविशेषे व्यवस्थापितद्वित्रिदिनादौ वह
 नन्दोहनं वा फलं यस्य तादृशेन प्रथमं दिनद्वयं त्रयादिर्वा
 ज्येष्ठस्य च तदनु तावद्दिनान्तदनुजस्य एवं चापरापरमपरा
 परस्येति मध्यस्थवचनेन स्वत्वं ज्ञाप्यत इत्यर्थः। तथाचैकस्या
 मेव व्यक्तौ कालिकाव्याप्यवृत्तीनि नानास्त्वानि स्वामित्वलक्ष
 णानि सर्वेषु पुत्रेषु प्रागुत्पन्नानि तेषाञ्चैकैकस्यानन्तरभावि
 मध्यस्थवचनेन स्वत्वं व्यज्यते कालविशेषेण तत्तद्व्यक्तिनिष्ठत्वेनाव
 धारणमिति। तत्र तादृशमध्यस्थवचनमेव विभागोऽव्याहत
 इतिभावः। कालभेदेन स्वत्वञ्चेत्प्रागुत्पन्नप्रमितं स्यात्तदा
 तत्प्रतिपादकमध्यस्थवचनमपि विभागः स्यादतः कालभेदेन
 तथाविधस्वत्वे प्रमाणमाह ॥०॥

तदाह वृहस्पतिः। एकां स्त्रीं कारयेत्कर्म यथां
 शेन गृहे गृहे। उत्पद् कूपवाप्यम्भस्वनुसारेण गृह्यते
 युक्त्या विभजनीयन्तदन्यथाऽनर्थकं भवेत्। इदं
 श्लोकार्द्धत्रयं नानास्थानस्थं ननु क्रमिकम् ॥०॥

एकां स्त्रीमिति । यथांशेन भागिसमसंख्यमासदिवसाद्यं
 शेन । तथाच कालभेदेन कर्ममात्रविधानात्कालभेदेनैव तत्र
 सर्वेषां स्वत्वप्रागुत्पन्नमिति प्रतिपादितन्तच्चैकस्य एकमेवाव्या
 यवृत्तिस्वत्वन्नतु नानाऽनन्तस्वत्वतदुत्पत्तिविनाशकल्पनागौर
 वादिति । अनुसारेण स्वत्वप्रयोजनानुसारेण । नतु परिमाण
 साम्येन । ननु यथैकस्मिन् सुवर्णादावंशभेदेन स्वत्वमभ्युपेयते
 तथैकस्यामपि दासीगवादिव्यक्तौ अंशभेदेन स्वत्वमभ्युपेयता
 मतत्राह । युक्त्येति । युक्तिश्च प्रयोजनसापेक्षतया वैशेषिक
 यथेष्टविनियोगएव विभागप्रयोजनन्तच्चावयवविभागस्या
 सम्भवि अवयवानां स्वातन्त्र्येण यथेष्टविनियोगानर्हत्वात् । निर
 र्थकएव विभागः स्यादित्याह । अन्यथेति । इदमुपलक्षणं ।
 अवयविनोनिधित्वापत्तिरयं न कस्यापीति व्यवहारापत्तिश्च
 द्रष्टव्या । तथाचानायत्याकालभेदेनैव स्वत्वमिति सुवर्णादौ
 नाञ्च स्वातन्त्र्येण विनियोगानर्हत्वात्तत्र देशभेदेनैव स्वत्वमिति ।
 ननु तत्कालस्वामिना विक्रीते वस्तुनि कालान्तरस्वामिनामनु
 मतिमन्तरेणापि तत्रक्रेतुः सार्वकालिकस्वत्वापत्तिरिति चेन्न ।
 विक्रेतुर्यादृशं स्वत्वं क्रेतुस्तादृशमेवस्वत्वं क्रयाज्जायते एवञ्च
 क्रेतुर्विक्रेतुः स्थानीयतयाऽन्यः सह तद्वस्तुनः पर्यायेण विनियोग
 इति । अतएव राज्यान्तराधिकारिणः सकाशान्नृपतिना
 क्रीते राज्यान्तरादौ विक्रेतुः स्वत्वसजातीयं करग्रहणोपयोगि

स्वत्वमेव तस्य जायते नतु दायप्रतिगृह्योतभूम्यादिवृत्तिस्वत्व
सजातीयस्वत्वं तत्र भूम्यादौ तथाविधस्वत्वसत्त्वे नतद्विरो
धात्तादृशस्वलान्तरोत्पत्त्यसम्भवात् । समानजातीययो
स्तयोर्विरोधादिति । एतत्संस्कारार्द्धत्रयस्य संहितायां क्रमेण
दर्शनात् । अमूलत्वशंकामपनेतुमाह । इदमिति । यच्चात्र
स्मार्त्तेन दूषणमभिहितं अविभक्तभ्रात्रोरेकेन भ्रात्रा साधार
णाश्वयोरेकतरमादाय धनमर्जितन्तत्रार्जितधनेऽर्जकस्य दा
वंशो अपरस्यैकोशइति सर्वसम्मतः तत्र यदि गुटिकापा
तादिना पश्चादर्जकेन सोऽश्वो लब्धस्तदा प्रागर्जकस्यैव सोऽ
श्वइति तेनार्जितधने कथं भ्रात्रन्तरस्य भागः । यदि चानर्ज
केन लब्धस्तदा समभागोयुक्तः एकस्य स्वायासेन अपरस्या
श्वयासेन अर्जितत्वादिति तदसत् । प्रादेशिकस्वत्ववादिमतेऽ
विभक्तस्यैव साधारणपदार्थत्वादिति सामान्यस्वलानभ्युपगमे
मान्यविधस्यासम्भवात् । अतस्तदुक्तदोषासम्भवादिति सुधीभि
र्भाव्यम् । तत्र हरिनाथमिताचरावाचस्पतिमिश्रप्रमृतयः यत्र
यस्य स्वत्वं तत्रैव तस्य गुटिकापातइत्यत्र प्रमाणाभावात् दुर्वि
भक्तत्वेन पुनर्गुटिकापातविसम्बादाच्च । किञ्च । 'एकचेत्रोत्पन्न
शस्यानां यत्रांशक्रमेण ग्रहणन्तत्र किमवच्छेदेन स्वत्वं जायते
न शस्यावच्छेदेन शस्यानां तदानीमजातत्वात् । किञ्च । एकेन
गवा कृष्टभूम्यादेर्यत्र शस्यविभागस्तत्र किमवच्छेदेन गवि

स्वत्वं शस्यादेस्तदसम्बन्धाच्च । न ह्यसम्बन्धोऽप्यवच्छेदकः ।
 किञ्च । सम्बन्धसाम्यात्सर्वेषां सर्वत्र स्वलोत्पत्तौ बाधकाभावात्
 प्रागभावादृष्टादीनां विशिष्यहेतुत्वाभावात् । सम्बन्ध्यन्तर
 सत्तायाः प्रतिबन्धकत्वे गौरवात् । नच सामान्यस्वलोत्पत्ति
 विनाशकल्पना गौरवं प्रामाणिकत्वात् । एकस्यां दास्यां दशानां
 स्वत्वे त्रिदिनात्परं स्वत्वनाशतदुत्पत्तिकल्पनायां विपरीतगौ
 रवाच्च विभागस्य स्वत्वनाशकत्वं तद्धेतुलञ्च पितृकृतविभागे
 कृत्प्रमित्याहुः । विभागः प्रागुत्पन्नस्वत्वज्ञापकः स्वत्वजनको
 वेति मतद्वयोपरिमाध्यमिकः शङ्कते ॥ ० ॥

ननु । पितर्युद्धं गते पुत्राविभजेयुर्द्वनमितु
 रिति वचनात् । पितरुद्धं विभजेयुरित्यन्वयात् ।
 विभागात्पूर्वं न तत्र पुत्राणां स्वत्वं नच विभागस्य
 स्वत्वकारणता असम्बन्धिधनेत्यतिप्रसङ्गात् ॥ ० ॥

नन्विति । न पुत्राणामिति । पितरुद्धनमिति षष्ठ्या बोधित
 पितृस्वत्वस्य प्रतिबन्धकत्वात्तथा च प्रागुत्पन्नस्वत्वज्ञापको
 विभागइति न सम्भवतीति भावः । द्वितीयमतमाशङ्क्य निषे
 धयति । नचेति । स्वत्वकारणता इत्युपलक्षणं पूर्वस्वत्वनाश
 कतेत्यपि बोध्यम् । असम्बन्धीति । उदासीनैरसम्बन्धिधने

गुटिकापातादौ कृते तत्र स्वामिस्वत्वनाशोदासीनस्वत्वयोः
प्रसंगादित्यर्थः । नच सम्बन्धिधनस्वत्वमत्येवास्यकारण
मिति वाच्यं सुस्थस्य जीवतः पितुर्धने पुत्रैर्वलादिभागे तदा
पत्तेः विभागात्पूर्वम्युत्राणां स्वत्वव्यवस्थापनेनैव स्वमतसिद्ध
विभागस्य निष्प्रत्यूहतेति तत् व्यवस्थापयति ॥ ० ॥

उच्यते । पित्रादिनिधनानन्तरमेवास्मदीयन्ध
नमिति प्रयोगात् । एकपुत्रे चविभागं विनैव स्वत्व
स्वीकाराच्च । सम्बन्धिनिधनमेव स्वत्वकारणमती
नातिप्रसंगः । न न्वर्जयितव्यापारोऽर्जनम् । अर्ज
नाधीनस्वामिभावश्चार्जयिता तेन पुत्रव्यापारोजन्मै
वार्जनं युक्तम् । अतो जीवत्येव पितरि पुत्राणं तत्र
स्वत्वन्नतु तन्निधनात् । अतएवोक्तम् । क्वचिज्ज
नैव यथा पित्ये धने । नैतन्मन्वा दिविरोधात् ॥ ० ॥

उच्यतइति । पितृनिधनानन्तरमित्यत्र निधनपदं इतर
स्वत्वाभिसन्धानापूर्वकस्वस्वत्वापगमहेतुभूतव्यापारोपलक्षकं
एवमुत्तरत्रापि बोध्यम् । ननु विभागएव सम्बन्धिनाक्रियमाणः
स्वत्वहेतुरतोनासम्बन्धिधनेऽतिप्रसङ्गः तस्य च सम्बन्धिनिधन
पातित्याश्रमान्तरप्रवेशाद्यन्यतमकालस्य सहकारित्वात् ।

न बलादिभागे तदापत्तिरतोविभागात्पूर्वमस्मदीयमिति
 प्रयोगोगौण एवेत्यत आह । एकपुत्रेचेति । तथाच व्यभि
 चारात् विभागस्य सामान्यतः कारणत्वबाधेन तत्र कृत्
 कारणादेव सम्बन्धिनिधनात् वज्रपुत्रस्यलेपि तत्सम्भवे
 तदन्यथासिद्धेऽपि सर्वत्र सम्बन्धिनिधनमेव स्वत्वहेतुरित्युत्पन्न
 स्वत्वघटितविभागलक्षणस्य नानुपपत्तिर्नवा पूर्वमस्मदीय
 मिति प्रयोगोगौणः किन्तु मुख्य एवेति । पितुर्धनमिति तु भूत
 पूर्वस्वत्वात् उपपाद्यमिति भावः । अर्जयितव्यापारइति ।
 इदञ्च नार्जनार्जयित्रोर्लक्षणपरं । अन्योन्याश्रयप्रसङ्गात् ।
 किन्त्वर्जनस्वामित्वयोः सामानाधिकरण्येन कार्यकारणभाव
 परम् । अर्जनलक्षणन्तु स्वामित्वहेतुभूतव्यापारत्वमेव तथाच
 व्यधिकरणस्य पितृनिधानादेर्नपुत्रस्वत्वोत्पत्तौ हेतुत्वमिति
 शक्यार्थः तेन व्यधिकरणस्य हेतुत्वसम्भवेन । जनैवेति । नच
 पुत्रोत्पत्त्यनन्तरं पित्रर्जितद्रव्ये पुत्रस्त्वानुपपत्तिराद्यलक्षण
 सम्बन्धरूपपुत्रजन्मनोऽतीतत्वादिति वाच्यम् । जन्मपदेनाद्य
 क्षणसम्बन्धध्वंसस्यैव लक्षणयोक्तत्वात् । ननु स्वत्वं यथेष्टविनि
 योज्यत्वेन शास्त्रगम्यत्वलक्षणन्तश्च पितुर्भावि द्रव्ये पुत्रस्याक्षतं
 पितुर्द्रव्यं पुत्रेण यथेष्टविनियोज्यमिति शास्त्रेण पितृद्रव्यत्वावच्छे
 देनैव पुत्रविनियोज्यत्वस्य बोधनात् चूडामणिमतमादरणीय
 मिति चेन्न । तथासति जन्मप्रागपि स्वत्वापत्त्या जनैवार्जनमित्य

नुपपत्तेः । किञ्च खं विनियुञ्जीतेति श्रुतिवाक्यादन्वयबोधे
सति यथेष्टविनियोज्यत्वेन शास्त्रगम्यत्वरूपस्वत्वज्ञाने स्वपदान्त
दुपस्थितिः तस्याञ्च सत्यान्तदन्वयबोधइत्यन्योन्याश्रयात् ।
तस्मात्स्वत्वम्यदार्थान्तरमेव स्वत्वञ्चाखण्डोपाधिविशेषइति ।
युक्तमिति । अर्जनस्वामित्वयोः सामानाधिकरणानुरोधादिति
भावः । जीवत्येवेति । पातित्यादिकं विनेति शेषः । जन्मैवेति ।
अर्जनमिति शेषः । दूषयति । नैतदिति ॥ ० ॥

यथा मनुः । ऊर्ध्वं पितुश्च मातुश्च समेत्य भ्रातरः
समम् । भजेरन् पैतृकं रिक्थमनीशास्ते हि जीव
तोः ॥ जीवतोरपि पुत्राणां कुतो न विभागइत्याशं
कायामिदमुत्तरम् । तदानीमस्वामित्वादिति ।
नच भार्या पुत्रश्चेत्यादिवदस्वातन्त्र्याभिप्रायमिति
वाच्यम् । तदानीं स्वत्वे प्रमाणाभावात् । भार्यादिषु
तु । यत्ते समधिगच्छन्ति अर्जयन्तीति स्वत्वे सिद्धे
युक्तमस्वातन्त्र्यवर्णनम् । किञ्च । स्त्रोपात्तेपि तेषां
मस्वामित्वे स्वधनसाध्यवैदिककर्माच्छेदाच्छ्रुतिवि
रोधः स्यात् । देवतश्च । पितृधने ऽस्वाम्यमेव स्पष्टयति
यथा । पितर्युपरते पुत्राविभजेयुर्धनं पितुः । अस्वा
म्यं हि भवेदेषां निर्दोषे पितरि स्थिते ॥ ० ॥

ऊर्द्धं महोपरमानन्तरम् । भार्यापुत्रश्च दासश्च त्रय एवा
 धनाः स्मृताः । यत्ते समधिगच्छन्ति यस्मै ते तस्य तद्वनमित्यत्र
 यथाऽधनादित्यस्यास्वतन्त्रादित्यर्थः । तथाऽनीशादित्यत्राप्य
 स्वतन्त्रादित्यर्थो वाच्य इत्याशङ्क्यते । न चेति । तदानीं पितृ
 जीवनकाले । भार्यादिष्विति । अर्जयन्तीत्यनेन स्वत्वहेतुरूपा
 र्जनबोधनात्स्वत्वप्राप्तौ तदन्यथाऽनुपपत्त्या युक्तमस्वातन्त्र्यवर्णन
 मित्यर्थः । नन्वधिगमो नोपार्जनं किन्तूपादानमेव वाच्यमत
 आह । किञ्चेति । नच पत्यादिभिर्दत्तैः कर्मोपपत्तिरिति
 वाच्यन्तर्हि पत्यादि कृतत्याग एव भार्यादीनां स्वत्वमुत्पादयेत् ।
 तथा चान्यतो लब्धे यथा लाभानन्तरमेव पत्यादेः स्वत्वन्तथाप
 त्यादितो लब्धेपि स्यादिति कथं तेन कर्मोपपत्तिरिति तद्दोष
 तादवस्थात् । ननु अनीशादित्यस्यास्वतन्त्रादित्येवार्थः अस्वा
 म्यार्थकत्वे जीवितोरिति द्विवचनबललभ्यस्य पितरि जीवति
 मातरि जीवन्त्यां अनीशादित्यस्य पितृपरमानन्तरं मातृस्वत्व
 विषये बाधापत्तेस्तदानीं पुत्राणां स्वामित्वे सर्वेषामविवादाद
 त आह । देवलस्येति तथा चात्र मातुरश्रुतत्वात् अस्वाम्यपदं
 मुख्यमेव नत्वस्वातन्त्र्ये लाक्षणिकमिति भावः । नन्वत्र नञर्थोऽ
 प्राशस्यमेव अप्राशस्यं विरोधश्चेत्यादिना तस्यापि नञर्थतयो
 क्तैः स्वाम्यस्याप्राशस्यञ्च पितुरनुमतिनैरपेक्षेणैव विनियोगाप्र
 योजकत्वम् । अभावार्थकत्वे भवत्यर्थोत्पत्त्यन्वयानुपपत्तेर
 त आह ॥ ० ॥

किञ्च । जीवत्यपि पितरि पितृधने पुत्राणां
स्वामित्वे पितुरनिच्छयापि विभागः स्याज्जन्मनैव
स्वत्वमित्यत्र प्रमाणाभावाच्च । अर्जनरूपतया
जन्मनः स्मृतावनधिगमात् क्वचिज्जन्मैवेति च जन्म
निबन्धनत्वात् पितापुत्रसम्बन्धस्य पितृमरणस्य
च स्वत्वकारणत्वात् परम्परया वर्णनम् । अन्यथा
पारेणान्यस्य स्वत्वमविरुद्धं । शास्त्रमूलत्वादस्य ।
दृष्टं च लोकेपि दाने हि चेतनोद्देशविशिष्टत्यागा
देव दातृव्यापारात्सम्प्रदानस्य द्रव्ये स्वामित्वं ॥ ० ॥

किञ्चेति । ननु पितुरनुमत्या दायभागः जीवति पितरि स
कथं दायभागोऽनुमतिरित्यादिवचनात् । विभागेऽप्यस्वात
न्यमविशिष्टमत आह । जन्मनैवेति । तथा चानुपपत्त्यभावात्
अस्वाम्यमित्यत्र नलक्षणा भवति आप्तसमार्थकोलाक्षणिक
इति भावः । स्मृतिरेव प्रमाणमिति निराकरोति । अर्जनरूप
तयेति । ततश्च उत्पत्त्यैवार्थं स्वामित्वात्सम्भते इत्याचार्याम
न्यन्ते इति मिताक्षराधृतवचनं अमूलं समूलत्वे वा यस्मिन् गर्भ
स्थे पित्रादिर्मृतः तत्परमन्यथा पुत्रवतः पितुः स्वधनेऽप्यस्वा
तव्यापत्तेरत्याशयः । वस्तुतस्तुत्पत्त्यैवेति तृतीया प्रयोजक
तायां नतु जनकतायां तथा चोत्पत्तिसम्बन्धस्य सम्बन्धान्तरा

दधिकतया तत्प्रयुक्तोजनकधने तत्त्वत्वापगमानन्तरम्युत्रोऽधि
 कारीत्यत्र तात्पर्यमिति बोध्यम् । कचिदिति ग्रन्थान्तरे जन्मै
 वेति लौकिकसामाणिकवाक्यमित्यर्थः । जन्मनिबन्धनेति ।
 तत्पितृमरणस्य कारणत्वे तज्जन्मनोऽपि तत्र प्रयोजकत्वादि
 त्यर्थः । ननु फलाधिकरणप्रत्यासन्नस्यैव फलजनकता तत्र च
 साक्षात्प्रत्यासत्तिसम्भवे परम्पराप्रत्यासत्तिर्नाश्रीयते गौरवात्
 तथाच पितृमरणादेर्व्यधिकरणतया जनकत्वाभावात् । साक्षा
 त्प्रत्यासत्तिशालिनोजन्मनएव कारणत्वं स्यादत आह । अन्य
 व्यापारेति । शास्त्रमूलेति तथाच शास्त्रबलेनैव व्यधिकरण
 स्यापि परम्परया कारणत्वमिति भावः । ननु शास्त्रमनीशास्त्रे
 हीत्यादिकन्तच्चास्वातन्त्र्यपरमित्युक्तमेवेत्यत आह । दृष्टञ्चेति ।
 त्यागमात्रात् वृषोत्सर्गादिरूपात्वामित्वाजननादाह । चेत
 नोद्देशेति उद्देशः स्वामित्वे न विषयता सा च त्यागात्मिकाया
 इच्छाया एवेत्यत आह । विशिष्टत्यागादिति ॥ ननु त्यागात्के
 वलं स्वत्वनाशः सम्प्रदानस्वत्वन्तु ममेदमिति भाविस्वत्वावगा
 हितत्वीकारादेवेति मतं निराकरोति ॥ ० ॥

नच स्वीकरणात्स्वत्वं स्वीकर्त्तरेव दातृत्वापत्तेः
 परस्वत्वापत्तिफलेन हि दानरूपता तच्च फलं सम्प्र
 दानाधीनम् । यथा देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागं कुर्व

नपि यजमानो न होता । किन्तु । तस्यैव त्यागस्य
होमाभिधाननिमित्तं प्रक्षेपं कुर्वन् ऋत्विगेव होते
त्युच्यते तद्वदत्रापि स्यात् । किञ्च । मनसा पात्र
मुद्दिश्येत्यादिशास्त्रे स्वीकारात्प्रागेव दानपदन्दृ
ष्टम् । ननु ग्रहणं स्वीकारः । अभूततद्भावे चिप्रयो
गात् । अस्वं स्वं कुर्वन् व्यापारः स्वीकारो भवति ।
कथन्तत्प्रागेव स्वत्वम् । उच्यते । उत्पन्नमपि स्वत्वं
सम्प्रदानव्यापारेण ममेदमिति ज्ञानेन यथेष्टव्यव
हारार्हं क्रियत इति स्वीकारशब्दार्थः ॥ ० ॥

नचेति । स्वीकर्तुरेवेत्येवकारेण त्यक्तुर्व्यवच्छेदः इदमु
पपादयति । परस्वत्वापत्तिफलेन हीति । अत्रायमाशयः ।
धात्वर्थतावच्छेदकफलानुकूलव्यापारवत एव तजन्ततद्भातु
व्यपदेश्यत्वं । यथा धात्वर्थतावच्छेदक उत्तरदेशसंयोगानुकू
लव्यापारवति चैत्रे गन्तेति व्यवहारः स्वीकारस्य स्वत्वहेतु
त्वे धात्वर्थतावच्छेदकपरस्वत्वानुकूलस्वीकाररूपव्यापारवतः
स्वीकर्तुरेव दातृपदव्यपदेशत्वापत्तिरिति पूर्वस्वत्वध्वंसरूप
फलस्य न तद्व्यपदेशनियामकता तथात्वे उपेक्षितादावपि दातृ
पदव्यपदेशापत्तिरिति । केचित्तु स्वीकारस्य स्वत्वहेतुत्वे परस्व
त्वफलोपहितत्यागात्मकदाने सर्वांशे एकस्यापि कर्तृत्वा सम्भ

वात् । एकांशमादायैव दातृत्वव्यवहारे कर्त्तव्ये प्रधानीभूत
 फलांशानुकूलव्यापारवत्येव दातृत्वव्यवहारः स्यादिति व्याचक्रुः
 दृष्टान्तेनेदं द्रढयति । यथाहीति । होमाभिधाननिमित्तमिति
 विशिष्टदेशवच्छिन्नप्रक्षेपोपहितत्यागस्य होमत्वात् । प्रक्षेपस्य
 तदभिधाननिमित्तत्वमित्यर्थः । तेन ऊधात्वर्थतावच्छेदक
 प्रक्षेपानुकूलव्यापारवति ऋत्विजि होता इत्यादिव्यपदेशो यथा
 तथेत्यर्थः । त्यागस्य स्वत्वहेतुत्वे स्फुटमेवंशास्त्रम्प्रमाणयति ।
 किञ्चेति । आदिना भूमौ तोयं विनिःक्षिपेदित्युत्तरप्रतीकपरि
 ग्रहः । शास्त्रेशास्त्रबोधितत्यागे । दानपदं दृष्टमिति । विद्य
 तेषां गरस्यान्तो दानस्यान्तो न विद्यते इतितद्वचनस्योत्तरार्द्धे
 दानपदमयुक्तमित्यर्थः । तथाच निरन्तरयोरेव स्वत्वध्वंस
 परस्वतोत्पत्तिफलयोर्द्वादतिधात्वर्थतावच्छेदकत्वात् दानस्य
 परस्वत्वहेतुता शास्त्रसिद्धैवेति भावः । स्वीकारात्प्रागेव स्वत्वे
 ग्रहणस्य स्वीकारपदार्थत्वासम्भवमाशङ्कते । नन्विति । स्वीकार
 शब्दार्थ इति । तथाच स्वपदस्य यथेष्टविनियोगार्हत्वविशिष्टे
 लक्षणेति भावः । ननु याजनाध्यापनप्रतिग्रहैर्ब्राह्मणो धन
 मर्जयेदित्यत्र राजसूयेन यजेत इत्यादिवत् । याजनाध्या
 पनेन धनमर्जयेदित्यन्वयात् प्रतिग्रहस्यार्जनरूपता सिद्धा ।
 प्रतिग्रहस्य स्वत्वाहेतुत्वे तद्विरुद्धं स्वत्वहेतुव्यापारस्यैवार्जन
 त्वादत आह ॥ ० ॥

याजनाध्यापनसाहचर्याच्च प्रतिग्रहस्य स्वत्व
मजनयतोपि अर्जनरूपता न विरुद्धा याजनादौ
दक्षिणादानादेव स्वत्वात्पितृनिधनकालीनं वा
जीवनमेव पुत्रस्यार्जनं भविष्यति ॥०॥

याजनेति । अर्जनरूपताऽर्जनव्यपदेशः अविरोधमुपपादयति ।
याजनादाविति । तथाच याजनादीनां स्वत्वाहेतुत्वेन तदन्व
यानुरोधवत् । अर्जयेदित्यत्रार्जनत्वं । किन्तु स्वत्वप्रयोजकत्व
मेव तच्च प्रतिग्रहेऽप्यक्षतन्दत्ते सत्ययम्प्रतिगृह्णातेत्यवधारण
एव तदुद्देशेन दत्तेत्यागात् तत्स्वत्वादयाप्रतिग्रहवैमुख्यज्ञा
ने तद्व्यतिरेकाच्चेति भावः । ननु धात्वर्थगमनानुकूलकृतिम
त्येव गन्तादिव्यपदेशोलाघवात् । ननु धात्वर्थतावच्छेदकफला
नुकूलव्यापारवति गौरवात् । तथाच कथं प्रतिग्रहीतुर्दातृत्वा
पत्तिस्तस्यदानानुकूलकृत्यभावात् । अतएव कृत्विति हेतु
त्युच्यते तस्यैव हवनानुकूलकृतिमत्त्वात् न यजमानस्य भव
न्मते स्वीकारे स्वपदस्य यथेष्टविनियोगार्हत्वविशिष्टे लक्षणा
वच्च मन्मतेपि शास्त्रीयदानपदस्य स्वत्वाभिसन्धानपूर्वकत्यागे
लक्षणा । किञ्च याजनाध्यापनयोः पूर्ववर्त्तितया प्रयोजक
त्वात् तत्समभिव्याहृतप्रतिग्रहस्यापि तथात्वं युक्तं नतु प्रयो
जकज्ञानविषयतया । अपिच त्यागमरणाद्योः स्वत्वहेतुत्वे

तदानीं मृतादीनामर्जयितृप्रतीतिव्यवहारापत्तिरतः समाना
धिकरणव्यापार एव स्वत्वहेतुर्लाघवात् तत्क्रथं पितृनिधनादेः
पुत्रस्वत्वहेतुत्वमतश्चाह । पितृनिधनकालीनमेति । पुत्रजी
वनमेव स्वत्वहेतुस्तत्र पितृनिधनकालः सहकारीत्यर्थः एवं
सत्यस्वाम्यं हीत्यादिकमपि संगच्छते जन्मनोहेतुत्वे तत्र लक्ष
णास्यादिति भावः । विनिगमकान्तरमाह ॥ ० ॥

किञ्च । भ्रात्रादिधने तन्मरणात्तन्मरणकालीन
जीवनाद्वा भ्रात्रन्तरादेः स्वत्वमकामेनापि वाच्यम् ।
अत ऊर्ध्वं पितुश्चेत्यादितत्कालीनस्वत्वज्ञापनार्थन्त
दानीमेव चेच्छाप्राप्तं विभागमनुवदति प्राप्तत्वाद्वि
धानानुपपत्तेः । नच नियमः सम्भवति ॥

एवं सहवसेयुर्वा पृथग्वा धर्मकाम्ययेति मनु
विरोधात् । दृष्टार्थत्वाच्च विभागस्य न तन्नियमः
कालनियमोवा सम्भवति ॥ ० ॥

किञ्चेति । मरणस्य हेतुत्वे पूर्वाक्तदोषापत्तिरतस्तन्मरण
कालीनजीवनाच्चेति । अकामेनापीति । अन्यथा मातृपर्यन्त
रहितभ्रातृधने तस्मिन्निर्दोषे जीवत्यपि भ्रात्रन्तरस्याद्यक्षणा
सम्बन्धध्वंसरूपजन्मतः स्वत्वापत्तेस्तदनिच्छयाऽपि विभाग

प्रसंगात् । भ्रातृस्वत्वस्य च भ्रात्रन्तरस्वत्वाविरोधात्सामुदायि
 कस्वत्वे तथादर्शनात् । एवं भ्रातुर्दारपरिग्रहे तदनन्तरं
 भ्रातुःस्वत्वनाशस्तद्धने तद्दारमरणे पुनः स्वत्वोत्पत्तिरिति
 कल्पना गौरवाच्च । अतोऽत्र कृत्तकारणादेव जीवनादन्यत्रापि
 निर्वाहे किमुत्रस्वत्वमिति तज्जन्मनोहेतुत्वकल्पनयेति भावः ।
 अत्र मनोःस्वरसन्दर्शयति । अतदिति । यतो न जीवति स्वत्व
 मतद्वयार्थः तत्कालीनं पितृमरणकालीनं यथोक्तन्यायात् ।
 उपरमएव स्वत्वन्ततदच्छयाविभागोऽपि तदाप्राप्तएवेति ।
 विभागाविध्यनुपपत्तेराह । तत्कालीनेति । पितुरूपरमकाल
 मित्यर्थः । अनुवदतीति । तथाच तात्कालिकस्वत्वज्ञापनार्थं
 विभागानुवादइति नतद्विधिरिति भावः । विधित्वे सम्भवत्यनु
 वादत्वमन्याय्यमतो नियमविधिरेव भविष्यतीत्याशङ्क्य निषेध
 यति । नचेति नियमः पितुरुर्द्ध्वं विभजेदित्येवं रूपः । दृष्टार्थ
 त्वाददृष्टाजनकत्वादिति यावत् । तथा चादृष्टजनककर्मण्येव
 करणाकरणयोः शुभाशुभादृष्टमात्रार्थानियमः यथा जला
 शयोत्सर्गादा गौरवतारणानुमन्त्रणयोर्यजमानकर्तृकमन्त्र
 पाठनियमः करणेशुभादृष्टार्थपोष्यवर्गभरणादिनियमश्च
 अकरणादशुभादृष्टार्थमिति करणाकरणाभ्यान्तज्जनकस्त्वयं
 विभागोवचनशतेनापि निर्णेतुमशक्यइतिभावः । कालनि
 यमो यदि विभजेत्तदा पितुरुर्द्ध्वमेव विभजेदित्येवं रूपः । अथा
 स्वदृष्टार्थएव कालनियमइत्यत आह ॥ ० ॥

किञ्च । पितर्युपरतइत्यनन्तरकालएव विभागः
 स्यात् । नतु परस्तादपि । जातेष्टिवज्जातप्राणवियोगा-
 पत्तिसमानस्यात्र विरोधस्याभावात् पित्रुपरमा-
 नन्तरस्य च यावज्जीवपर्यन्तस्य स्वेच्छातएव प्राप्त-
 त्वात् । अतो जीवति पितरि सत्यपि पुत्राणां स्वाम्ये-
 विभागनिषेधार्थं मनुवचनं वाच्यम् । तच्चान्या-
 यम् । अस्वार्थपरत्वापत्तेः ॥ ० ॥

किञ्चेत । पितुरपरमानन्तरमित्यत्रानन्तरमव्यवहिता-
 नन्तरमात्रं वा आद्येऽनन्तरकालएवेति । पित्रुपरमाव्यवहिता-
 नन्तरकालएवेत्यर्थः । विशेषणस्येतरव्यावृत्तिफलत्वादाह ।
 नत्विति । ननु यथापैशानरं द्वादशकपालञ्चरुनिर्व्वपेत् । पुत्रे
 जाते इत्यत्र जातेष्ट्यव्यवहितोत्तरकालस्य प्राप्तावपि बाध-
 कबलादशौचान्ते क्रियते तथात्रापि समयान्तरे विभागोभ-
 विष्यतीत्यत आह । जातेष्टीति जातप्राणेति । तथाच नाडीर्च्छे-
 दानन्तरमशौचात्पादात् । जातकर्मावदच्छिन्ननाडीदशाया-
 मेव इष्टिर्वात्यास्तन्यपानञ्च कृन्तनाभिरिति ब्रूयात् स्तनन्तु-
 प्रतिधत्ते इति गोभिलेन नाडीर्च्छेदात्परमभिहितं तावत्का-
 लञ्च स्तन्यापानेषुष्ककण्ठतया बालवियोगापत्तिरिति तदि-
 रोधात् तत्र तथादहत्तु न तद्विरोधइत्यर्थः । द्वितीये ।

पितुरुपरमानन्तर्यस्येति । स्वेच्छातएवेति । तथाच पित्रुपरमा
 त्पूर्वं पुत्राणामस्वाभ्यात् विभागाप्रसक्तेर्विभागे तदनन्तर
 कालस्यावश्यकतया विधिं विनापि सिद्धत्वे नाव्यावर्त्तकतया
 तथा नियमोच्यते एवेति भावः अदृष्टार्थकत्वकल्पनाचादृष्टादि
 कल्पनागौरवपराहृतैवेति हृदयम् । ननु तथापि परिसङ्ख्या
 विधिरास्तां जीवति पितरि पुत्रान् विभजेरन्निति नानुवाद
 इत्याशङ्क्य निराकरोति । अतदिति । भवन्मते स्वत्वस्य प्रागेव
 जातत्वात् । अन्यथा प्रशक्त्यभावे निषेधानुपपत्तेरिति भावः
 वाच्यमभवतेति शेषः । अस्वार्थेति । ऊर्द्धमभजेरन्नित्यस्य जीवति
 न भजेरन्नित्यस्वार्थपरत्वापत्तेरित्यर्थः । इदमुपलक्षणम् ।
 स्वार्थहानिरपि बोध्याप्राप्तबाधस्तत्र नास्ति जीवति पितरि
 विभागस्य प्राप्तेरिति बोध्यम् । एतेन स्वार्थहानिप्राप्तवानावपि
 बोध्याविति चूडामण्युक्तन्नयुक्तं । सप्रयोजनतयाऽनुवादेन
 दोषायेति स्वमतमुपसंहरति ॥ ० ॥

अतो जीवतोः पित्रोर्द्वने पुत्राणां स्वाम्यं नास्ति ।
 किन्तूपरतयोस्तयोरिति ज्ञापनार्थं मन्वादिवचनम्
 एकः शाब्दोऽपरश्चार्थः । न चोपरममात्रमेव विव
 क्षितम् किन्तु । पतितप्रव्रजितत्वादुपलक्षयति ।
 स्वत्वविनाशहेतुतासाभ्यात् ।

तदाह नारदः । मातुर्निवृत्ते रजसि दत्तासु
भगिनीषु च । विनष्टे वाप्यशरणे पितर्युपरतसृहे ।
विनष्टे पतिते अशरण इति गृहस्थाश्रमरहिते ॥०॥

अत इति । एको जीवति स्वाभ्याभावः शाब्दः अनीशा इति
शब्दबोधितः अपरउपरमे स्वाभ्यरूपोऽर्थो विभागेऽन्वयः
उपरमपदस्य यथाश्रुतार्थपरत्वे पतितादौ जीवति पितरि
तद्वनविभागाभावप्रसंगद्वयत आह । न चेति । न हीत्यर्थः
आदिना वानप्रस्थलोपरतसृहत्वपरिग्रहः लक्ष्यतावच्छेद
कमाह । स्वत्वविनाशेति । तथा च स्वत्वप्रतिसन्धानापूर्वकस्वत्वा
पगमहेतुव्यापारत्वेन लक्षणेत्यर्थः । तेन पितृदत्तादौ न वि
भागप्रसंगः दानादेः स्वत्वप्रतिसन्धानपूर्वकत्वादिति । पाति
त्यादेः स्वत्वनाशकत्वे प्रमाणमाह । तदाहेति । अत्र पुत्रावि
भजेयुरित्युपक्रमलब्धत्वेन विभागानुवादात्पितृस्वत्वापगम
पुत्रस्वत्वयोरवगमादिति भावः । निर्दोषे पितरि स्थिते इति
देवलवचनेन सदोषे पितरि तत्स्वाभ्यानां पुत्रस्वाभ्यावगमा
त्तदेकवाक्यत्वाच्च विनष्टे पतिते इति विनाशार्थकत्वे पितर्यु
द्धृगते पुत्रा इति नारदवचनान्तरेण सह पौनरुक्त्यापत्ते
रिति भावः । अतः पतितस्यापि सर्वस्वदानादिप्रायश्चित्त
अवणात् । प्रायश्चित्तपराङ्मुखेति विशेषणन्देयन्तेन प्रायश्चित्त

प्रागभावाभावसहकृतम्यातित्यं स्वत्वनाशहेतुरिति बोध्यम् ।
गृहस्थाश्रमरहितइति । गृहस्थाश्रमो गार्हस्थ्यान्तद्रहिते
आश्रमान्तरगते इत्यर्थः गृहस्थाश्रमाशरणे इति पाठे
ऽपि शरणं गृहस्थिचो रित्यमरकोषात् । तदरक्षतरीति
सएवार्थः उपरतसृष्टे स्वत्वसमानाधिकरणेच्छाप्रागभावा
समानकालीनेच्छाब्धंसवति ॥ ० ॥

यदा निवृत्ते वापि मरणादिति पाठः । तदा
मरणान्निवृत्ते जीवति निस्पृहइति पाठान्तरमना
करम् । अत्राप्युपरतसृष्टत्वादिना पुत्राणां स्वत्वं
पितृधने भवतीति ज्ञापनादयमेकः कालो विभाग
स्येच्छाप्राप्तोऽनूद्यते । प्राप्त्यनुसारित्वाच्चानुवादस्य
स्वामित्वाच्च प्राप्तेः एकस्यापि स्वधने साम्यादेकेच्छ
यापि विभागप्राप्तेः समेत्येति सहितत्वम्यक्षप्राप्त
मनूद्यते अन्यथा साहित्यवत् वज्रत्वस्याप्यवगतेर्द्व
योर्विभागो न स्यादेव द्वयोर्विभागप्रतिपादकशास्त्रा
भावात् । ननपरते पितरि ज्येष्ठएव धनाधिकारी
नेतरः ।

यथामनुः । ज्येष्ठएव तु गृह्णीयात्पितृव्यन्धन
मशेषतः । शेषास्तमुपजीवेयुर्यथैव पितरन्तथा ।

ज्येष्ठोऽत्र पुन्रामनरकव्यावर्त्तकोऽभिप्रेतो न तु जीव
दपेक्षः ॥ ० ॥

यदेति । विनष्टे वापीति तृतीयचरणे निवृत्ते वापीति
यदापाठइत्यर्थः । तदाऽस्य निस्पृहत्वविशेषणत्वमाह । तदेति ।
यदा तदेत्यस्वरससूचनाय तद्दीजश्च विशेषणवैयर्थ्यमेवेति पाठा
न्तरमिति निवृत्ते वापि रमणादिति प्रकाशादिधृतपाठा
न्तरमनाकरमित्यर्थः वज्रपु ग्रन्थेष्वदर्शनात् । तथाविधे
पितरि विषयान्तरस्पृहावत्यति प्रसंगाच्चेति भावः । ज्ञापना
दिति । ज्ञापनायेत्यर्थः । समेत्येति मिलित्वेत्यर्थः मिलनञ्च सर्व्वे
षामुद्यमसत्त्वे एव तत्किमेकेच्छया न विभागइत्यत्राह । एक
स्थापीति । स्वान्यादिति । तथाच स्वामित्वेन स्वतन्त्र्यादेकेच्छया
विभागो नैयायिक एवेति भावः । पक्षेति । कदाचित्सर्व्वे
च्छया विभागः कदाचिदेकेच्छया यदा सर्व्वेच्छया तत्पक्ष
प्राप्तइत्यर्थः अनास्ययेति शेषः अन्यथा न्यायप्राप्तानुवादकतां
विहाय वचनबलादेव तस्य विवक्षितत्वे । साहित्यवदिति ।
साहित्यं मिलनमात्रं न तु परस्परसापेक्षाणां तुल्यरूपाणां एक
क्रियान्वयित्वरूपमात्रं साहित्यं विभागक्रियायावैशेषिकस्वत्वा
वधारणरूपाया अक्षपातादिरूपतदनुकूलव्यापाररूपाया वा
सर्व्वानन्वयात् वचनान्तरात् द्वयोर्विभागो भविष्यतीत्याशङ्का

मपनयति । द्वयोरिति । किञ्चैवं एकस्य विदेशस्थत्वे वा ल्या
दिनाऽज्ञानित्वे वा मिलनाभावात् विभागाभावे । अप्राप्तव्यव
हाराणां धनं व्ययविवर्जितं । न्यसेयुर्बन्धुवर्गेषु प्रोषितानान्तथैव
चेति वक्ष्यमाणवचनविरोधः स्यादिति । पितृवज्ज्येष्ठ एव पितुर
नन्तरन्धनाधिकारी तेन सह विभाग एवेतरेषां नास्तीत्या
शङ्कते । नत्विति ॥ ० ॥

यथामनुः । ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्रीभवति
मानवः । पितृणामनृणश्चैव स तस्मात्तन्धुमर्हति
यस्मिन्नृणां सन्नयति येन चानन्त्यमश्रुते । स एव
धर्मजः पुत्रः कामजानितरान्विदुः । नैतत्सर्वे
च्छाधीनज्येष्ठाधिकारश्रुतेः ।

यथा नारदः । विभृयादेच्छतः सर्वान् ज्येष्ठो
भ्राता यथा पिता । भ्राता शक्तः कनिष्ठोवा शक्त्य
पेक्षा कुले स्थितिः । सर्वेच्छया कनिष्ठोपि शक्तः
सन्विभृयादिति । ज्येष्ठता चातन्त्रम् ।

यथा मनुः । एवं सह वसेयुर्वा पृथग्वा धर्म
काम्यया । पृथग्विवर्द्धते धर्मस्तस्माद्धर्म्या पृथक्
क्रिया । सह पृथग्वेति पदाभ्याङ्गाम्ययेति चेच्छावि
कल्पकत्वन्दर्शयति ॥ ० ॥

पुत्रीभवतीति । पुत्रामनरकत्राणकर्तृपुत्रवान्भवतीत्यर्थः ।
 सतस्मादिति । तथा च ज्येष्ठस्य धनलाभे पुत्रामनरकत्राण
 कर्तृत्वरूपपुत्रत्वस्य हेतुत्वेनोपादानात् । तद्रूपज्येष्ठस्यैव धना
 धिकारः । तद्रूपस्य जीवदपेक्ष्यज्येष्ठस्येति भावः । एतच्च सजा
 तीयस्त्रीजातेषु विजातीयस्त्रीजातेषूत्कृष्टाजातस्यैव ज्येष्ठत्वम् ।
 सदृशस्त्रीपुजातानाम्पुत्राणामविशेषतः । न मातृतो ज्यैष्ठ्यमस्ति
 जन्मतोज्यैष्ठ्यमुच्यते इति मनुवचनात् धर्मजः नतुरागजः ।
 अपुत्रास्तन्वसदृश इति निन्दार्थवादादिति भावः । अदृशोऽदर्शन
 शीलाराक्षसा इति मिश्राः तथा च विभागवचनं मृतज्येष्ठकनिष्ठ
 भ्रातृगणविषयमिति पूर्वपक्षयितुरभिप्रायः । ज्येष्ठता चात
 न्तमिति ज्येष्ठ एवेत्यवधारणं ज्येष्ठस्य सति भरणसामर्थ्यं ज्ञेयं ।
 पृथग्विवर्द्धते इति । यद्यप्यविभक्तानामप्येकेनैव कर्मणा सर्वे
 षान्धर्मोदयात्पृथग्भावे धर्मवृद्धिरनुपपन्ना तथापि पार्थक्ये
 स्वस्वासाधारणद्रव्येण कृतकर्मणोऽतिशयितधर्मोत्पत्तेस्तथा
 क्तमिति ॥ ० ॥

तदेवं पितृस्वत्वापगमएकः कालोपरश्चान
 पगतएव । पितुः स्वाम्ये पितुरिच्छयेति कालद्वयं
 न पुनः पितर्युपरतइत्येकः कालः पितर्युपरतस्पृष्टे
 मातुश्च निवृत्ते रजसीत्यपरः । अनिवृत्ते पि मातृर

जसि पितरि ससृहे तदिच्छयेति कालत्रयमाहर
णीयम् । मातरजोनिवृत्तेः पित्रुपरतसृहत्वविशेष
णत्वे त्रिंशद्वर्षावहेत्कन्यां हृद्यां द्वादशवार्षिकीम् ।
त्यष्टवर्षाष्टवर्षावा धर्मे सीदति सत्वरइति मनुना
विवाहकालविधानात् । वनम्यच्चाशतोव्रजेदित्या
श्रमान्तरगमनकालविधानात् । तदाचरजोनिवृत्ते
मातुरसम्भवे पितरि चोपरतसृहे वानप्रस्थे तत्पुत्रा
णामिच्छतामप्यविभागप्रसङ्गात् । निर्विशेषणमुप
रतसृहत्वमेव पितृधनविभागकालइति चेन्न अनु
परतसृहे पितरि पतितेऽप्यविभागप्रसङ्गात् ॥ ० ॥

अनपगतएवेति । यद्यपि पितुरिच्छया विभागेऽप्युपेक्षया
पितुः स्वत्वनाशोऽप्यवश्याभ्युपेयः अन्यथा स्वीकृतिविभागस्यैवा
नुपपत्तेः । तथापि विभागेच्छातदधीनस्वत्वावगमाभ्यां काल
द्वयमुक्तम् । वस्तुतोलाद्यवादितरस्वत्वाभिसन्धानापूर्वकपितृ
स्वत्वापगमकालएकएव दायस्य विभागे निमित्तं नतु काल
द्वयं गौरवादिति बोध्यं । चूडामणिसम्पत्तोप्ययं पचइति
यत्र तु पुत्राणां सम्भाव्यमानानुभाविकलहनिराकरणार्थम्विता
तत्तदंशानवधार्य पुनस्तेषु स्वयमधिकरोति न तत्र विभागः
पितुरुपेक्षाविरहेण तत्स्वत्वस्यैव विद्यमानत्वात् । तेन तत्र

विभागप्रयोगोभाक्तएवेति मिताचराकृन्मतन्निरस्यति ।
 नपुनरिति । वहेदुदहेत्सत्वरदत्यनेन उक्तादल्पकालपरिगृही
 तादरः । तदाचेति । द्वात्रिंशच्चतुस्त्रिंशद्वर्षमध्य इत्यर्थः
 त्रिंशद्वर्षेणोदाहितायाद्वादशवर्षीयायाः स्त्रियाः पत्युः पञ्चा
 शद्वर्षसमये द्वात्रिंशद्वर्षवयस्कत्वात् । एवं चतुर्विंशतिवर्षेणो
 दायाः स्त्रिया अष्टवर्षीयायाः पत्युः पञ्चाशद्वर्षे चतुस्त्रिंशद्वर्षीय
 त्वात् । अविभागप्रसंगादिति । इदन्तु न सम्यक् इदानीमवि
 भागस्येष्टत्वात् । अन्यथा पुत्रेषु दारान्निःक्षिप्य वनं गच्छेत्
 सहैव वा इतिरागनिवृत्त्यनिवृत्तिभ्यां प्रकारद्वयविधानेन
 रागानिवृत्तौ सह वनगमनपक्षे वानप्रस्थाश्रमोत्पन्नपुत्राणां
 वृत्तिलोपापत्तेः । गृहस्थस्तु यदा पश्येदलीपलितमात्मनः ।
 अपत्यपुत्रतत्पुत्रास्तदारण्यं समाविशेत् । इत्युक्तकालान्तरे
 चारण्यगमने विभागस्य नानुपपत्तेः इदानीं मातृरजोनि
 वृत्तेरपि स्वत्वादिति बोध्यं । केचित्तु अविभागप्रसंगादिति ।
 नचेष्टापत्तिः व्यवहारविरोधात् । वानप्रस्थस्य पत्नीसहित
 वनगमनपक्षेऽप्यूर्ध्वरेतस्त्वात् । अपत्यसंभावनानिवृत्तेः स्वतः
 सिद्धत्वेन तत्परत्वासम्भवाददृष्टार्थकल्पनागोरवाचेत्याहुः ।
 तदसत् । नहि वनगमनमेव पुरुषस्य ऊर्ध्वरेतस्त्वं जनयति येन
 तदनन्तरमपत्यसंभावनानिवृत्तिः स्यादिति । निवृत्ते रज
 सीत्यस्य तु विषयः स्वयमेव परतोवक्ष्यते ॥ ० ॥

अथमप्यपरः कालइत्यभिधाने कालचतुष्टया
पत्तिः पितुरूपरमः पतितत्वं निस्पृहत्वमिच्छाचेति ।
यच्च कार्याक्षमे पितरि पुत्राणां विभागे स्वातन्त्र्य
मुक्तान्तद्वचनानभिज्ञत्वेन ।

तथा च हारीतः । जीवति पितरि पुत्राणामर्था
दानविसर्गाक्षेपेषु न स्वातन्त्र्यम् । कामन्दीने
प्रापिते आर्त्तिङ्गते वा ज्येष्ठार्थाश्चिन्तयेत् । सुव्यक्त
माह तुः शङ्खलिखितौ । पितर्यशक्ते व्यवहारान्
ज्येष्ठः प्रतिकुर्यात् । अनन्तरोवा कार्यज्ञस्तदनु
मतोनत्वकामे पितरि रिक्थविभागोवृद्धे विप
रीतचेतसि दीर्घरोगिणि वा ज्येष्ठएव पितृवद
र्थान् पालयेदितरेषाम् ॥०॥

कालचतुष्टयन्दर्शयति । पितुरूपरमइत्यादिना कार्या
क्षमइति । अतिवृद्धत्वादिनेति शेषः आदानं ग्रहणं विसर्ग
स्यागः आक्षेपोन्यासकरणं न स्वातन्त्र्यं न तदनुमतिं विनाऽधि
कारः दीनेऽतिवृद्धत्वादिना दुःखिते आर्त्तिं गतेऽत्यन्तशोक
रोगादिभिः पीडिते । एतद्वचने स्वयंवक्ष्यमाणः कार्याक्षमादौ
पितरि भागनिषेधेन ज्येष्ठस्य गृहयो गच्छेमाचरणरूपोऽर्थान
व्यक्तः न स्वातन्त्र्यमित्यस्य पितुः स्वास्थ्यदशायामेव सम्भवात् ।

चिन्तयेदित्यस्य च विभागार्थं चिन्तयेदित्यर्थसम्भवादत आह ।
 सुव्यक्तमिति वृद्धे सर्वकर्माक्षमे उन्मादे विपरीतचेतसि दीर्घ
 रोगिणि चिरतरकालं महारोगिणि । पितृवदिति पिता
 यथा सर्वेषां पालनपुरःसरमर्थाननुपालयेत् । तथेतरेषां
 कनिष्ठानाम्पालनपुरःसरमर्थान् पालयेदित्यर्थः तेन तथा
 भूते पितरि ज्येष्ठस्य कनिष्ठपालनपुरःसरमर्थपालकता
 प्रतिपादिता । अर्थपालने हेतुमाह ॥ ० ॥

ऋक्मूलं हि कुटुम्बमस्वतन्त्राः पितृमन्तो
 मातुरप्येवमवस्थितायाः । एतद्वचनद्वयं कार्याक्षमे
 दीर्घरोगिणि च पितरि विभागं निषिध्य ज्येष्ठ एव
 गृहचिन्तयेत् । तदनुजोवा कार्यज्ञ इत्याह । अतो
 नत्वकामे पितरीत्येतदेव कार्याक्षमे पितरि रिक्थ
 विभाग इति भ्रान्तलिखितम् । तस्मात्पतितत्वनिसृष्ट
 त्वोपरमैः स्वत्वापगम इत्येकः कालोऽपरश्च सति
 स्वत्वे तदिच्छात इति कालद्वयमेव युक्तम् । मातुर्नि
 वृत्ते रजसीतितु पितामहधनाभिप्रायम् । निवृत्ते
 रजसि पुत्रान्तरसम्भावनाभावात् । तदानीमपि
 पितुरिच्छयैव पुत्राणां विभागः । अनिवृत्ते रजसि

क्रमागतधनविभागे पश्चाज्जातानां वृत्तिलोपा
पत्तेः । नचासौ युक्तः ।

ये जातायेप्यजातावा येच गर्भे व्यवस्थिताः ।
वृत्तिन्तेऽपिहि काङ्क्षन्ति वृत्तिलोपोविगर्हितइतिमनु
वचनात् यतएव पितृधने कालद्वयम् अतएव मनु
गौतमादिभिर्मृतपदम्परित्यज्य ऊर्द्धमित्युक्तम् ।
ऊर्द्धमित्युरिति पितुस्तदा स्वत्वापगमात् । तद
र्थमेवोर्द्धमित्युक्तम् । अतोयमेकोविभागकालः ।
ऊर्द्धं विभागाज्जातस्त्वित्यनेन च ससृहे पितरि
तदिच्छया विभागकालोऽपरोदर्शितः ॥ ० ॥

अथमूलं हीति । कुटुम्बं कुटुम्बभरणङ्गार्हस्यप्रम्बा अस्व
तन्त्रायथेष्टविनियोगानधिकारिणः अनेन पितृस्वत्वे पुत्राणा
मस्वातन्त्र्यं विभागादौ स्फुटमेवाभिहितमिति एवंमातरि जीव
न्यामस्वतन्त्राः अतउक्तवचनानभिज्ञत्वात् । एतदेवेति । सुपां
सुपेति सप्तम्यर्थे प्रथमा एतत्पाठस्थले एवेत्यर्थः । कार्याक्षमे
पितरि रिक्थविभागइति यल्लिखितं तद्भ्रान्तलिखितमित्यर्थः
कार्याक्षमत्वसमयरूपविभागकालान्तरं निरस्य स्यात्तदाव्याय
पुनरुपसंहरति । तस्मादिति । ननु तर्हि मातुर्निवृत्ते रज
सीत्यस्य कोविषयइत्यतआह । मातुरिति । पुत्रान्तरसम्भावना

भावादिति । तेन मातृपदमित्युपलक्षणं तदानीमपि
 पितृपत्नीरजोनिवृत्त्युत्तरकालेपि । पितुरिच्छयैवेति । अत्र
 प्रमाणं वक्ष्यते । ननु पुत्रान्तरसम्भावनासत्त्वे पितामहधनवि
 भागे काश्चित्तिरित्यत आह । अनिवृत्तेति । वृत्तिलोपः पिता
 महधने निरंशकत्वं । अयुक्तत्वे हेतुमाह । येज्यताइति । जाता
 उत्पन्ना अजाता भविष्यद्गर्भसम्बन्धाः ऊर्द्धं स्वत्वावगमे रजोनि
 वृत्तिरूपस्वतन्त्रकालनिरासेन पुनरुपसंहरति । अतइति ।
 अयं स्वत्वापगमकालः । प्रमाणदर्शनपूर्वकं कालान्तरमाह
 ऊर्द्धमिति । अपरः पितृस्वत्वापगमादन्यः पितुरिच्छासमय
 रूपः यच्छिष्टं यदवशिष्टं यथेदं नारदवचनन विभागकाला
 न्तरप्रदर्शनार्थं । किन्तु चणपरिशोधनावश्यंभावार्थं अन्यथा
 चणी न स्यादिति वैयर्थ्यापत्तेः ॥ ० ॥

दत्तासु भगिनीषु चेति न कालार्थम् । किन्तु ।
 तासामवश्यन्दानार्थम् ।

तथा यच्छिष्टमित्युदायेभ्योदत्वर्णमैतकन्ततः ।
 भ्रातृभिस्तद्विभक्तव्यमृणी न स्याद्यथा पिता । इदं
 नारदवचनम् । पित्रर्णशोधनावश्यंभावार्थं न
 विभागकालार्थम् । अस्माच्च नारदवचनादयमर्थः
 सिध्यति । यदि भागकर्तृभिरुत्तमर्णानुमत्यैव पित्रादि

ऋणं विभजनीयमपरिशोध्यं वा शोधना
वशिष्टधनविभागप्रतिपादनस्यैव तत्प्रयोजनत्वात् ।
अतएव मातृधनस्यापि ऋणावशिष्टस्यैव विभाग
माहयाज्ञवल्क्यः । मातुर्दुहितरः शेषमृणात्ताभ्य
ऋतेऽन्वयः । एतच्च विस्तरेण दाने वक्ष्यते । यदा
दत्तासु भगिनीषु मातृधनमुचैरेव विभजनीयम् ।
अदत्तासु ताभिः सह शाधारणमेतच्चावसरे
वाच्यम् । एवन्तावत्पितृधनविभागस्य कालद्वयमप्यु
क्तम् । सम्प्रति पितामहधनविभागकालोऽभिधीयते ।
तत्र बृहस्पतिः । पित्रोरभावे भ्रातॄणां विभागः
सम्प्रदर्शितः । मातुर्निवृत्ते रजसि जीवतोरपि
शस्यते । नास्य वचनस्य पितृधनगोचरत्वं । ऊर्ध्वं
विभागाज्जातस्त्वित्यस्य निर्विषयत्वापत्तेः ॥ ० ॥

तथादत्तास्त्विति भगिनीदानावश्यंभावार्थमित्यर्थः एतत्प्र
योजनत्वाद्दणपरिशोधनावश्यंभावप्रतिपत्तिमात्रप्रयोजनत्वात् ।
अतएव ऋणपरिशोधानस्यावश्यकत्वादेव । ताभ्यऋते दुहित
भ्याविना । न च नवयोदुहितुर्मातुर्व्या तत्राह । एतच्चेति ।
वक्ष्यते मातुरन्वयइति व्यवस्थापयिष्यते । पक्षान्तरमाह ।
अदेति । मातृधनमद्यौतकं यौतके दौहित्रपर्यन्ताभावएव

पुत्राधिकारस्य वक्ष्यमाणत्वात् । तथाच दत्तासु भगिनीषु
चेतिमातुरथैतकधनविषयमिति भावः । अवसरे प्रकृतधन
समाप्तौ स्त्रीधनविभागप्रकरणे । उक्तं व्यवस्थापितं । न्यायवच
नाभ्यामिति शेषः । पितृधनविभागकाले कथिते पितामहधन
विभागकालस्याकाङ्क्षितत्वात्तं वक्तुमिति जानीते । सम्प्रतीति ।
निर्विषयत्वे हेतुमाह । निवृत्ते रजसीति ॥ ० ॥

निवृत्ते रजसि पुत्रोत्पत्तेरभावात् । मातृधन
विषयत्वञ्चास्य नाशङ्कनीयम् । एवं मातुरेव
निर्धनत्वापत्तेः । अतो निवृत्ते रजसीति पितामहादि
धनविषयम् । न चेच्छामनपेक्ष्य रजो निवृत्तेर्विभाग
निमित्तत्वं सम्भवतीति । अनिच्छया विभागाभा
वात् । सत्यामिच्छायां कस्येच्छयेत्यपेक्षायां ऊर्ध्वं
पितुः पुत्रारिव्यं विभजेयुः । निवृत्ते रजसि मातु
र्जीवति चेच्छतीति गोतमवचनात् पितुरेवेच्छात
इति निर्णीयते ॥ ० ॥

नच पित्रोरभावइति वचनमपि तृधनविषयम् । ऊर्ध्वं विभा
गाज्जातस्त्विति पैतामहधनविषयमिति वैपरीत्यमेव कुतो
न स्यात्पितामहधने पितुः पुत्रेभ्यः स्वेच्छाकृतन्यूनाधिकदान

स्यापि निषेधेन उत्पत्त्यमानपुत्रनिरंशितायाः सर्वथैव निषि
द्धत्वात् । तत्रैव मातरजोनिवृत्तेः सहकारित्वैचित्यात् । नच
पित्रा स्वयं गृहीते द्व्यंशे तदनन्तरन्तस्यैवाधिकारात् न निरं
शितेति वाच्यं । तस्य पित्रुपभोगोपक्षीणत्वे निरंशितायादुर्व्या
रत्वात् । पैतृके तु तस्य स्वेच्छा स्वयमुपात्तेऽर्थे इति विष्णुवचनेन
इच्छायानियामकत्वाभिधानात् । इच्छयोत्पत्त्यमाननिरं
शितायामप्यविरोधात् । न तत्रास्य सहकारितेति । अतएव
वृत्तिलोपोविगर्हितइति प्रागुक्तवचने वृत्तिपदं पितामहधन
परमिति सुधीभिर्भाव्यं । निर्द्धनत्वापत्तेरिति । रजोनिवृत्ति
मात्रेण तस्याः स्वत्वनाशे पुत्राणां तद्धनविभागइत्यर्थः । उप
संहरति अतइति । यतो न पितृधनगोचरत्वमतइत्यर्थः ।
ननु निरपेक्षश्रुतिवलात्पितुरनिच्छयापि मातरजोनिवृत्तौ
पुत्राणां विभागः स्यादत आह । नचेच्छामिति विभागनिमि
त्तत्वं विभागोपधायकत्वं । अनिच्छयेति स्वारसिकेच्छां विने
त्यर्थः । विभागाभावादिति । विभागस्य दृष्टार्थकतया स्वार
सिकेच्छाधीनत्वनियमादित्यर्थः । सत्यामपेक्षितायामिच्छायं ।
कस्य पितुः पुत्रस्य वा पितुरेवेच्छातइति । जीवति चेच्छ
तीत्यनयोरिच्छाजीवनयोः सामानाधिकरणानुरोधादिति
भावः । तेन तदानीमपि विभागे पितुरेव स्वामित्वात् स्वातन्त्र्यं
न पुत्रेच्छया विभागोऽस्वामित्वे नास्वातन्त्र्यादित्यभिहितं

यथाश्रुतन्तुन संगच्छते इच्छायां सामानाधिकरण्यकृतिद्वारा
विभागप्रयोजकत्वस्य सिद्धत्वे न तत्र कस्येत्याकाङ्क्षानुदयात् ।
तत्प्रतिपादनस्य प्रकृतानुपयोगित्वाच्चेति द्रष्टव्यम् ॥ ० ॥

अतः पित्रोरभावइत्येकः कालः । पित्रोरिति
द्विवचननिर्द्देशात्सौदरभ्रातृणाम्पितृधनविभागोपि
मातुरभावएव कार्यः । ननु मातृधनविभागार्थं
मातुरभावस्योपादानं जीवतोरपीत्यस्य मातृधन
गोचरत्वानुपपत्तेः अन्यधनगोचरत्वमवश्यंवाच्यम्
तेन यत्रैव पित्रोरभावोनिमित्तन्तत्रैव जीवतोर
पीत्यपिशब्देन जीवनस्यापि शस्तत्वकीर्तनान्न मातु
रभावोमातृधनेव्याख्येयः ॥ ० ॥

अतइति । यतोवृहस्पतिवचनस्य न पितृधनविषयत्वमत
इत्यर्थः एकः कालः पितामहधनविभागइतिशेषः । अथवा
यतोऽपत्यसम्भावनाभावः । पितुरिच्छासहकृतएव विभाग
निमित्तन्नतु स्वातंत्र्येणातइत्यर्थः । एकः कालइति पितुरिच्छा
सहकृतमातृरजोनिवृत्तिकालादतिरिक्तः कालइत्यर्थः ।
अन्यथा मरणादावप्यपत्यसम्भावनाविरहस्याप्यविशिष्टत्वेन
पित्रोरभावइति पृथक्कालोनाभिहितः स्यादिति भावः । अतोऽ

स्येनोपसंहारार्थत्वम् । तेन वक्ष्यमाणतस्मादित्युपसंहारेण
सह न पौनरुक्त्यमिति द्रष्टव्यम् । एतेनास्याप्युपसंहारार्थमित्य
भिप्रायेण लिखित्यमाणतस्मादित्युपसंहारे पुनरुपसंहारे
तीति चूडामणिलिखनमपर्यालोचनविजृम्भितमिति बोध्यम्
ननु पित्रोरिति साहित्यमविवक्षितमेव । अन्यथा जीवति पितरि
मातुरभावेपि साहित्यावच्छिन्नाभावसत्त्वात् । विभागप्र
सङ्गात् । तथाच द्विवचनस्यावैयर्थ्याय पितुरभावोमातुरभा
वश्चेति द्वयं विभागतानिमित्तं स्यात् । नतु पितुरप
रममात्रमत्रेष्टापत्तिमाह । पित्रोरिति । विमातुर्मातृत्वा
भावात् । तत्सत्त्वे सपत्नीपुत्राणां विभागे बाधकाभावइत्यर्थ
बललभ्यमाह । सोदरभ्रातृणामिति कार्य्यइति प्रशस्त
इत्यर्थः । अतएव वक्ष्यति सोपि मातरि जीवन्त्यां न धर्म्यइति
तथाच मातुरभावोविभागप्रशस्त्यमात्रनिमित्तं नतु विभागे
पित्रुपरमानन्तरमेव पुत्राणां धनस्वामित्वे न विभागे स्वात
व्यात् । अदृष्टार्थत्वकल्पनायाश्च अन्याय्यत्वादितिभावः ।
अस्य उक्तवचनस्य । मातृधनगोचरत्वानुपपत्तेरिति । मातु
र्निर्धनत्वापत्तेरितिशेषः अन्यधनगोचरत्वं मातृधनातिरिक्त
धनगोचरत्वं तत्रैवेति । सन्निहिते बुद्धिरन्तरङ्गा इति
न्यायादुपस्थितविभागएव नतनुपस्थिते विभागान्तरइति
भावः ॥ ० ॥

एतच्च विस्तरेण वाच्यम् । तस्मात्पितामहादि
 धनस्यापि पित्रोरभावइत्येकोविभागकालः । तथा
 मातुर्निवृत्ते रजसि पितुरिच्छातइत्यपरः । नतु
 पितुरिच्छामन्तरेणैव तस्य विभागः । अनीशास्तेहि
 जीवतोस्तथा अस्वाम्यं हि भवेदेषां निर्दोषे पितरि
 स्थिते । तथा जीवति चेच्छतीति । तथा पितुरनु
 मत्या दायविभागः । तथा जीवति पितरि रिक्त्य
 विभागोऽनुमतः । तदेवमादिमनुनारदगोतमबौधा
 यनशङ्खलिखितादिभिरविशेषेण जीवति पितरि
 पुत्राणां यावद्वनगोचरास्वामित्वस्य पितुरिच्छाधी
 नविभागस्य च प्रतिपादनात्पैतामहधनविभाग
 कालस्य च पृथगेभिरनभिधानात् पैतामहधन
 गोचरत्वमप्यनीशत्वंपित्रनुमतिवचनानाम् । यत्तु
 याज्ञवल्क्यवचनम् । भूर्यापितामहोपात्ता निबन्धो
 द्रव्यमेव वा । तत्र स्यात्सदृशं स्वाम्यम्पितुः पुत्रस्य
 चोभयोः । तस्य निरवद्यविद्याद्योतेन द्योतित
 स्तत्त्वतोयमर्थः । यत्र द्वयोर्भ्रात्रोर्जीवत्पितृकयोर
 प्राप्तभागयोरैकः पुत्रमुत्पाद्य विनष्टोऽन्यो जीवति
 अनन्तरम्पितामृतस्तत्र पुत्रएव तद्वनम्प्राप्नोत्वति
 सन्निकर्षात् । तदर्थं सदृशं स्वाम्यमिति वचनम् ॥०॥

ननु तर्हि मातृधनविभागे किं निमित्तमत्राह । एतच्चेति
वाच्यं मातृधनविभागावसरे इतिशेषः । उपसंहरति तस्मा
दिति । विशेषाभिधानाय पुनराह नत्विति । उक्तवचनानां
पितृधनविभागप्रकरणनियन्त्रितत्वात् । तद्विषयकत्वशङ्का
मपनेतुमाह । पैतामहेति तथाच प्रकरणमपि साधारण
मितिभावः । पैतामहे पितुरेव स्वामित्वे याज्ञवल्क्यवचन
विरोधमपनेतुमाह । यत्विति सदृशं स्वाम्यमिति । यथाश्रुतार्थ
मादाय विरोधो बोध्यः तस्य उक्तवचनस्य । निरवद्येति निरवद्या
उत्कृष्टा या विद्या सैव दिवाकरः तस्याद्योतेनोदयेन द्योतितः
प्रकाशितइत्यर्थः गुणसिन्धुरित्यादौ सिन्धुपदार्थसामर्थ्यात्
यथा गुणे जलत्वं व्यञ्ज्यन्त्योद्योतपदार्थसामर्थ्यात् विद्यायां
दिवाकरत्वं व्यञ्ज्यमिति । पुत्रएव नतु मृतपितृकपौत्रस्य तदर्थं
मृतपितृकपौत्रस्य प्राप्त्यर्थन्तथैवेति । एतेन मृतपितृकपौ
त्राणां बहूनामपि मिलित्वैकोभागः पितृव्यस्य चापरोभागो
नतु तेषां प्रत्येकस्य पितृव्येण सह तुल्यांशतेति प्रतिपादितं ॥ ० ॥

यथा पैतामहधने पितुः स्वाम्यन्तथैव तस्मिन्मृते
तत्पुत्राणामपि न तत्र सन्निकर्षविप्रकर्षाभ्यां कोपि
विशेषः । पार्वणविधिना पिण्डदानेन द्वयोरपि
तदुपकारकत्वाविशेषादित्यभिप्रायः । अतएव मृत

पितृकः प्रपौत्रोपि पुत्रपौत्राभ्यां सह तुल्याधिकारी
 भवति पिण्डदत्ताविशेषात् । जीवतितु पितरि
 पुत्राणां धनस्वामित्वे सपुत्रापुत्रभ्रातृद्वयविभागे
 तत्पुत्राणामपि भागः स्यात्स्वामित्वाविशेषात् । तथा
 चाप्रक्रान्तत्वेनातदर्थत्वं वचनस्यानेकपितृकानां
 मेव प्रक्रमात् निबन्धः कार्त्तिक्यां कार्त्तिक्यामिदन्दा
 स्यामीति यन्निबन्धनद्रव्यं भूसाहचर्याद्विपदमभिहि
 तम् ॥ ० ॥

अतएव उपकारत्वाविशेषादेव पिण्डदत्ताविशेषादिति
 तेन पुत्रपदमप्यार्वणाधिकारिसंगोत्रोपलक्षणमितामहपदञ्च
 पार्वणोद्देश्यपितृपूर्वपुरुषपरमितृपदं अंशिपूर्वपुरुषधन्य
 पत्यपरमिति बोध्यम् । नत्वेवं मृतपितृकप्रपौत्रस्य प्रपितामह
 धने पितामहे न सह तुल्याधिकारः स्यादुपकारविशेषादि
 तिचेन्न तस्य प्रपितामहपार्वणनियमात्पितामहे जीवति तु
 पितर्येव समापयेदित्याद्युक्तेः अतो नियततत्पार्वणकर्तुः
 पितामहस्य तदपेक्षयोपकारिविशेषस्य स्फुटत्वादिति निरवद्य
 वचनस्य सङ्कोचेन सामान्यतएव पौत्राणां पित्रा सह पितामह
 धने तुल्यस्वामित्वे बाधकमाह । जीवतित्विति स्वामित्वाविशेषा
 दिति भवन्मतदतिशेषः तथाच व्यवहारविरोधइतिभावः ।

इदमुपलक्षणं । एवञ्चेत्पुत्रेच्छयापि विभागप्राप्ते मातुर्निवृत्ते
रजसि जीवति पितुरिच्छाधीनविभागप्रतिपादकप्रागुक्तशास्त्र
विरोधोद्भूतः । अतदर्थलम्बितद्रव्ये मृतपितृकभ्रातृपुत्रेण
सह पितृव्यस्य तुल्यस्वामित्वविषयकत्वं प्रक्रमादिति । अनेक
पितृकाणान्तु पितृतोभागकल्पनेत्यनेनानेकपितृकाणामेव
प्रक्रान्तत्वादित्यर्थः । अत्रानेकपितृकाणामेकपितृकभिन्नानां
विभिन्नपितृकाणामित्यर्थः । निबन्धः प्रतिवर्षं प्रतिमासादि
वा दातव्यत्वेन प्रतिश्रुतवस्तुरूपइतिव्याचष्टे निबन्धइति साह
चर्यादिति । स्थावरं द्विपदञ्चैव यद्यपि स्वयमर्जितं इत्यादि
वक्ष्यमाणे भूद्विपदयोरेकक्रियान्वयादित्यर्थः ॥ ० ॥

अयम्वा धारेश्वरपुरस्सृतोवचनार्थः । इच्छया
विभागदानप्रवृत्तस्य पितुः पैतामहधने सदृशं
स्वाम्यम् । पुत्रैः सह न तत्र सोपार्जितधनइव न्यू
नाधिकविभागमिच्छातः कर्तुमर्हतीति ।

यथा विष्णुः पिता चेत्पुत्रान्विभजेत्तस्य सेच्छा
स्वयमुपात्तेऽर्थे पैतामहेतु पितापुत्रयोस्तुल्यं स्वामित्व
मिदं सुव्यक्तम् । यदि पिता पुत्रान्विभजति तदा
सोपात्तेऽर्थेन्यूनाधिकविभागं सेच्छया पुत्रेभ्योद
द्यात् । पैतामहेतु नैतत् यस्मात्तत्र तुल्यं स्वामित्वं ।
न पुनः पितुः स्वच्छन्दवृत्तिता ॥ ० ॥

अतः पितापुत्रयोः पैतामहधने समविभागार्थं
सदृशं स्वाम्यमिति वचनं पुत्राणां विभागः स्वातन्त्र्या
र्थमिति मतद्वयमपि हेयम् । एवमेवापरमपि वचनं
व्याख्येयम् । अतः पैतामहादिधने पितुर्भागद्वयं
पितुरिच्छातएव विभागो न पुत्रेच्छयेति सिद्धम् ।
यच्च मनुविष्णू । पैतृकन्तु पिता द्रव्यमनवाप्तं यदा
पुयात् । न तत्पुत्रैर्भजेत्सार्द्धमकामः स्वयमर्जितं ।
स्वार्जितत्वेन हेतुना नाकामो विभजेदिति वदन्तौ
स्वयमर्जिते पैतामहधने पितुरनिच्छयापि पुत्राणां
विभागदर्शयतस्तत्रापि विभागदानप्रवृत्तेः पिता
पितामहधनं स्वार्जितं नाकामो विभजेत् अन्यत्पुन
रकामोपि विभजेदिति सेच्छयैवेत्यर्थः । न पुनः
पुत्रेच्छया विभागं ज्ञापयता मणिमुक्तादौ तु पुनः
पैतामहे पित्रनर्जिते स्वार्जितइव पितुरेव स्वाम्यं
न्यूनाधिकविभागदानार्हत्वञ्च ॥ ० ॥

अत इति । यत उक्तार्थपरतयोपपत्तिरत इत्यर्थः । मत
द्वयमिति मिताक्षराकृतप्रभृतीनामिति शेषः हेयमिति सम
विभागः पञ्चान्निरसनीयः पुत्रेच्छया विभागस्तु निरस्तएवेति
भावः । एवमेव पितामहधने पौत्राणां पितृकृतविषमविभाग

निषेधपरं तथैव भागद्वयमिति जीवद्विभागेतु पिता गृहीतां
 शद्वयं स्वयमित्यादिवचने भागद्वयस्य वक्ष्यमाणत्वात् सिद्ध
 वनिर्देशः । पितुरिच्छातइति जीवति चेच्छतीति प्रागुक्ते
 रितिभावः । न पुत्रेच्छयेत्यत्र वचनान्तरविरोधमपनेतुमा
 शङ्कते । यचेति । पैतृकमन्यैरपहृतं अनवाप्तं अंश्यन्तरैरनुद्धृ
 तमवाप्नुयात्स्वयमर्जितमिति वदन्तौ मनुविष्णूदित्यन्वयः । ननु
 कामनां विना कथं विभागकृतेः कामनासाध्यत्वादत आह ।
 अस्वेच्छातइति । अस्वारसिकेच्छातः प्रत्यवायभयमात्रजनि
 तेच्छातएवेत्यर्थः । एवं च प्रकारान्तरेण जीवनक्षमेषु स्वेद्धृत
 भूम्याद्यंशादानेन प्रत्यवायः अनुद्धृते न्यूनाधिकदानस्यैव
 निषिद्धत्वादिति बोध्यम् । ज्ञापयतेति जीवति प्रागुक्तविरोधा
 दितिभावः । पित्रनर्जिते पित्रनुद्धृते स्वाम्यं स्वातन्त्र्यं तदेव
 विवृणोति न्यूनाधिकेति ॥ ० ॥

तथा याज्ञवल्क्यः । मणिमुक्ताप्रवालानां सर्व्व
 स्यैव पिता प्रभुः । स्यावरस्य तु सर्व्वस्य न पिता न
 पितामहः । पितामहश्रुतेस्तद्वनविषयकवचनं मणि
 मुक्ताद्युपादाय पुनः सर्व्वस्येत्युपादानात्सर्व्वेषाम्भू
 म्यादिव्यतिरिक्तानां दानादिषु पितुः प्रभुत्वं न स्याव
 रनिबन्धद्रव्याणाम् । तत्रापि सर्व्वस्येत्युपादानात्

सर्वस्य कुटुम्बवर्त्तनहेतोर्दानादिनिषेधः । कुटुम्ब
स्थावश्यं भरणीयत्वात् ।

यथामनुः । भरणं पोष्यवर्गस्य प्रशस्तं स्वर्गसा
धनम् । नरकस्पीडने चास्य तस्माद्यत्नेन तन्भरेत्
अल्पस्य तु वर्त्तनाविरोधिना न दानादिनिषेधः ।
सर्वस्येत्यानर्थक्यापत्तेः स्थावरग्रहणान्निबन्धद्विप
दयोर्दण्डापूपन्यायादानादिनिषेधसिद्धिः ॥ ० ॥

पितामहश्रुतेरिति । पितृस्थावरादौ पितामहप्रभुत्वस्या
प्रसक्तेरिति भावः । पुनः सर्वस्येति वचनभेदान्मण्यादीनां विशे
षणत्वासम्भवेन पृथगुपादानस्य सुवर्णादिद्रव्यान्तरप्राप्त्यर्थ
त्वादिति भावः । नचैवं सर्वस्येत्यनेनैव सिद्धौ मण्यादीनां
पृथगुपादानवैयर्थ्यं एतस्योपलक्षणत्वात्सुवर्णादिषु कस्य
प्रभुत्वमिति जिज्ञासाया अपि निवर्त्यत्वात् । गोवृषन्यायाद्वा
पृथगुक्तिरिति । पोष्यवर्गस्येति । सच पिता माता गुरुभार्या
प्रजा दीनाः समाश्रिताः । अभ्यागतोऽतिथिश्चैव पोष्यवर्ग
उदाहृतइतिमनुनैवोक्तेः । आनर्थक्यापत्तेरिति । अल्पस्यापि
दाननिषेधे सर्वस्येत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेरित्यर्थः । स्थावरग्रहणा
दिति । त्रयाणां युगनद्धवाहित्वादिति भावः । ननु निबन्ध
द्विपदयोः कथं स्थावरग्रहणात्सिद्धिः तयोः स्थावरपदार्थत्वा

भावात् अतश्चाह । दण्डेति तथाचापदार्थत्वेऽपि न्यायादेव
 तत्सिद्धिरित्यर्थः स च न्यायो यथा दण्डविद्धापूपानान्दण्डान
 यनादवश्यमानयनन्तथा युगनद्धवाहित्वात् । एकस्याग्रहण
 दपरयोरपिसिद्धिरिति केचिदाहुः । वस्तुतस्तु एकत्र स्थापित
 योर्दण्डापूपयोर्यदापूपोनास्ति दण्डस्तु मूषिकैर्भक्षितोवर्तते
 तत्र यथा मूषिकस्य दुष्करदण्डभक्षणसिद्धौ तत्सहचरिता
 पूषभक्षणमपि सिद्ध्यति तथैकस्याग्रभुत्वे सिद्धे युगनद्धवाहि
 त्वादपरयोरप्यग्रभुत्वं सिद्ध्यतीति समुदायार्थः । न्यायमूल
 कत्वात्प्रायिकत्वेनान्यथाप्याह ॥ ० ॥

यदि पुनः सर्वस्यावरादिविक्रयमन्तरेण कुटुम्ब
 वर्त्तनमेव न भवति तदा सर्वस्यापि विक्रय
 णादिकं इत्यर्थात्सिद्ध्यति ।

सर्वतएवात्मानं गोपायीतेति वचनात् ।

नच स्थावरस्य समस्तस्य गोत्रसाधारणस्य
 च । नैकः कुर्यात्क्रयं दानमपरस्परमतं विना ।
 विभक्ताअविभक्तावा सपिण्डाः स्थावरे समाः एके
 ह्यनीशः सर्वत्र दानाधमनविक्रये । एतद्व्यास
 वचनद्वयेन एकस्य विक्रयाद्यनधिकारइतिवाच्यम्
 यथेष्टविनियोगार्हत्वलक्षणस्य स्वत्वस्य द्रव्यान्तर

इवाचाप्यविशेषात् । व्यासवचनन्तु स्वामित्वेन
दुर्वृत्तपुरुषगोचरविक्रयदानादिना कुटुम्बविरो
धात् अधर्मभागिताज्ञापनार्थं निषेधरूपं नतु
विक्रयाद्यनिष्पत्त्यर्थं ।

एवञ्च स्थावरं द्विपदञ्चैव यद्यपि स्वयमर्जितम्
असम्भूय स्तुतान्सर्वान्न दानन्न च विक्रयः । इत्येव
मादिकन्तदप्येव मेव वर्णनीयम् ॥ ० ॥

यदि पुनरिति कुटुम्बवर्त्तनरूपस्य हेतोरविशेषादित्या
शयः । अर्थात्कुटुम्बस्यावश्यं भर्त्तव्यत्वरूपात् । एवञ्च यत्र
भूम्यादिकं नास्ति मण्यादिरेवास्ति तत्र न सर्वव्यये प्रभुत्वं
हेतोरविशेषात्तत्रप्रभुत्ववचनन्तुभयसङ्गावविषयमिति द्रष्टव्यम्
सर्वतइति । तथाच पोष्यवर्गस्यैवात्मनोऽपि रक्षार्थं कृतः
सर्वविक्रयः कुटुम्बविरोधेऽपि सिद्धतीति द्रष्टव्यम् । अत्र
दायादानुमतिं विना न दानसिद्धिः कृतमपि दानन्दानाभा
सतया निवर्त्तनीयमिति चण्डेश्वरमतमपाकर्त्तुं शङ्कते ।
नचेति । क्रयम्विक्रयं । विभक्ताअविभक्तावेति । तथाच स्थावर
स्येति वचनस्याविभक्तस्थावरमात्रविषयकत्वमसम्भवतीतिभावः
नच विभक्तपदद्रव्यान्तरविभक्तपरं स्थावरपदञ्चाविभक्तस्था
वरपरं अतो नानुपपत्तिरिति वाच्यं । तथासति एकस्यास्वा

म्यादनधिकारस्य द्रव्यान्तरेऽप्यविशिष्टत्वात् । स्थावरौपा
 दानमवैयर्थ्यापत्तेरतोविभक्तस्थावरे वाचनिकोऽयं निषेधोनयौ
 किकदति । अविभक्तावेति वा शब्दद्वयार्थे । वास्यादिकल्योप
 मयोरेवार्थे च समुच्चये इति विश्वोक्तेः । अत्र स्थावरे । तथा च
 विभक्तस्येवाविभक्तस्थावरस्यापि स्वामिक्ततदानादिसिद्धत्येव ।
 अचपातादिना पश्चादंशपरिचयसम्भवादिति भावः यद्यपि
 स्वयमर्जितमिति स्वयमर्जितं द्विविधम्येतामहमन्येन हृतम्य
 चात्तदुद्धृतं स्वयम्वाऽर्जितमविशेषात्तदुभयमपीत्यर्थः ॥ ० ॥

तथाहि कर्त्तव्यपदमवश्यमत्राध्याहार्यम् । तेन
 दानविक्रयकर्त्तव्यतानिषेधात् । तत्करणत्
 विध्यतिक्रमो भवति नतु दानाद्यनिष्पत्तिः ।
 वचनशतेनापि वस्तुनोऽन्यथाकरणाशक्तेः ।

अतएव नारदः । यद्येकजातावहवः पृथग्धर्माः
 पृथक्क्रिया । पृथक्कर्मगुणोपेतान चेत्कार्येषु
 संमताः । स्वभागान् यदि दद्युस्ते विक्रीणीयुर
 थापि वा । कुर्युर्यथेष्टन्तत्सर्वमीशास्ते स्वधनस्य वै ।
 प्रकृतमनुसरामः ॥ ० ॥

निषेधरूपत्वे हेतुमाह । तथा हीति । अवश्यमिति । नच
सिद्ध्यति सम्भवतीत्येवं कुतोनाध्याह्रियते तथात्वे क्तान्तेन सह
समानकर्तृकत्वानुपपत्तिरिति भावः । अथाऽयं दानविक्रय
निषेधोनादृष्टार्थकः किन्तु स्वत्वध्वंसानुत्पत्तिरूपदृष्टप्रयोज
नकः दृष्टार्थत्वसम्भवेऽदृष्टार्थत्वकल्पनाया अन्या व्यत्वात् इत्यञ्च
विशिष्यस्यावरदानादौ दायदानुमतेरपि सहकारिता कल्पत
इति मैवं क्लृप्तकारणादेव स्वाध्यादानादिनिर्वाहेऽतिरिक्त
कारणकल्पने गौरवात् । अतएवादृष्टकल्पनाऽपि नदूषणा
वद्वा प्राभाणिकत्वादिति । अतएवेति । यतो दानादिनि
ष्पत्तिरतएवेत्यर्थः । एकजाताइति । धर्मोऽग्नौ चन्द्रश्चा
दशरात्रादि । क्रिया याजनादि । कर्म तपः शौर्यादि ।
गुणोऽमृदुचण्डत्वादिः तथाच विभिन्नजातीयमाहकाइत्यर्थः
कार्येषु एकैकक्रियमाणदानादिषु न सम्मताः । यदि दद्यु
रिति सद्वृत्तगोचरदानादिविषयोऽयं निषेधस्तु दुर्वृत्तगोचर
इति विभाव्यं । कुर्युरिति तथाचासम्मत्यापि दानादिसिद्ध्य
तीति स्फुटमुक्तमिति । इत्यञ्च स्यावरादावनापदि सर्व
दानविक्रयनिषेधोऽयं मण्याद्यपेक्षया विशेषो बोध्यः । एतस्य
स्वार्जितविषयत्वे तु वचनवैयर्थ्यापातादिति । प्रकृतमिति ।
न पितामहधने पित्रा सह तुल्यांशित्वं न वापौत्रेच्छया विभा
गइति प्रकृतमित्यर्थः । एतदेव विशिष्यव्यवस्थापनेनानुसरा
मइत्यर्थः । व्यवस्थापितवचनार्थमुपसंहरति ॥ ० ॥

तदेव मुक्तप्रवन्धेन पितामहादिधने पिता
 पुत्रयोः समभागविधानानुपपत्तेः । पुत्राणां
 विभागे स्वातन्त्र्यप्रतिपत्तिपरत्वाभावाच्च जनके
 च्छाधीनं न्यूनाधिकविभागनिराकरणार्थं मृत
 पितृकस्य भ्रातुः पुत्रस्य पितृव्येन सह तुल्याधि
 कारार्थं वा वचनम् । एवञ्च पितामहधनस्यापि
 पितुरिच्छयैव विभागः कार्यः । किन्तु । मातुर्नि
 वृत्ते रजसीति विशेषः । स्त्रोपात्ते तु रजोनिवृत्ति
 मन्तरेणापि पितुरुर्ध्वमिति त्वभयत्राप्यविशिष्टम् ।
 तेन पैतामहधनेपि कालद्वयं तत्र यदापितैवेच्छा
 तः पुत्रान् विभजति तदा पैतामहधनाद्भागद्वयं
 स्वयं गृह्णीयात् ।

जीवद्विभागे तु पिता गृह्णीतांशद्वयं स्वयम् ।
 इति वृद्धस्यतिना । द्वावंशौ प्रतिपद्येत विभजन्ना
 त्मनः पितेति नारदेन चाविशेषेण प्रतिपाद
 नात् ॥ ० ॥

तदेवमिति समविभागानुपपत्तेर्वक्ष्यमाणहेतोः । पुत्राणां
 चेत्यादि चोक्तहेतोरुक्तप्रवन्धेन जनकेच्छाधीनेत्याद्यर्थवचन

मित्यर्थः मृतपितृकस्येति । वाकारोऽनास्थाया अन्यथा
भूमिनिबन्धनादावेव पितृव्येन सह तुल्यांशिता स्यात् । मणि
मुक्तादिद्रव्यान्तरञ्च सर्वं पितृव्यस्यैव स्यादिति । तस्मान्नूपनाधि
कविभागनिराकरणार्थमिति पूर्वकल्प एव साधीयानिति ।
एवञ्च पुत्राणां विभागस्वातन्त्र्याभावाच्च पितामहधनविभाग
कालमुपसंहरति । तेनेति । कालद्वयमिति मरणादिना पितृ
स्वत्वापगमः निवृत्ते मातृरजसि पितुरिच्छेति कालद्वयमि
त्यर्थः । वस्तु तस्तु पैतामहे स्वार्जितेवा पितृस्वत्वापगमकाल
एक एव विभागस्य विशेषस्तु पितामहधनविभागे मातृरजो
निवृत्तिकालस्य सहकारित्वमिति बोध्यम् । पितृकृतविभागे
ऽपि तस्योपेक्षया पुत्राणां स्वांशे स्वत्वावगमादन्यथा यितृ
स्वत्वे विद्यमाने पुत्राणां प्रागुत्पन्नस्वत्वाभावात्तद्धने दाय
त्वस्य विभागस्य चानुपपत्तेरिति भाव्यम् । ननु वचने पिता
महपदाश्रवणात्कथन्तद्धनविषयत्वमतश्चाह । अविशेषे
स्वार्जितधनपितामहधनं वा विशेषतोऽनुपादानादित्यर्थः
तथाच स्वार्जितधनविषयत्वे विष्णुवचनविरोधात्पितामह
धनविषयत्वमेवास्य वचनस्येति भावः । ननु भूर्येत्यादिवचन
विरोधात् । पितृधनविषयत्वमेव कुतो न स्यात् । तथाच सति
पितामहधने पितापुत्रयोस्तुल्यांशितैव युक्तेति चेन्न विष्णुवचन
विरोधस्य जागरूकत्वात् वचनविधिमुक्तायुक्तिमप्याह ॥०॥

किञ्च । इतोपि पितामहधनात्पितुर्भागद्वयम् ।
 ज्येष्ठस्य विंशउद्धारः सर्वद्रव्याच्चयद्वयम् ।
 ततोर्द्ध्वं मध्यमस्य स्यात्तुरीयन्तु यवीयसः । तथा ।
 एवं समुद्धृतोद्दारे समानंशान्प्रकल्पयेत् । उद्दारेऽ
 नुद्धृते त्वेषामियं स्यादंशकल्पना । एकाधिकं हरे
 ज्येष्ठः पुत्रोर्ध्यर्द्धं ततोनुजः । अंशमंशं यवीयांसइति
 धर्मेव्यवस्थितः । एतैर्मनुवचनैः सर्वद्रव्यवर
 सहितविंशतद्वर्द्धतत्तुरीयोद्दारा दर्शिताः । तथा
 एकांशाधिकार्द्धांशाधिकचतुर्थभागाधिकभागाः प्र
 तिपादिताः ॥ ० ॥

किञ्चेति । अथ वा ननु तस्य स्वेच्छा स्वयमुपात्तेऽर्थे इति
 विष्णुवचनस्य पुत्रेभ्योन्यूनाधिकदाने स्वेच्छा इत्येवार्थ
 इतिविभागे तु तस्य स्वेच्छापात्ते तु द्वांशित्वमुक्तवचनाभ्यां पैता
 महे तु भूर्येत्यादिवचनस्य यथा श्रुतार्थानुरोधात्तुल्यांशितैव
 न्यूनाधिकविभागनिषेधपरत्वे लक्षणापत्तिरतोयुक्तिस्प्रमाण
 यति किञ्चेति । इतइति । वक्ष्यमाणप्रबन्धयुक्तेरित्यर्थः विंशः
 विंशतेः पूरणः उद्घ्रियते साधारणधनादहिर्भायते इत्यु
 द्धारः परं श्रेष्ठं यत्किञ्चित् भूरत्नादिकं । एवञ्च ज्येष्ठस्य
 दशमभागं न्यायवृत्तस्य दापयेदिति देवलवचनं विंशोद्घा

रार्हापेक्षया ज्येष्ठस्यातिशयगुणवत्त्वे बोध्यम् । मध्यमशब्दोऽत्र
ज्येष्ठानन्तरजपरः । तदनुजाश्च सर्व्वेयवीयः पदार्था उत्तर
वचनेऽध्यर्द्धं ततोऽनुजद्वयमभिधानात् । अंशमंशं यवीयस
इति वीष्माबलाच्चेति बोध्यं । उद्धारेऽनुद्धृते इति सोदर
मात्रक्रियमाणविभागद्वयार्थः सोदरासोदरविभागे तु विंशो
द्धारादिकमेव एतच्च सोदरासोदराभिप्रायकं कल्पद्वयं
विद्यादिगुणवतां ज्येष्ठादीनामिति वक्ष्यते । एकाधिकमिति
एकमधिकभागन्तेन भागद्वयमित्यर्थः । अर्ध्यर्द्धमिति । अधि
अधिकं अर्द्धं तेनार्द्धाधिकमेकभागं अंशमंशमित्यत्राप्यधिक
पदार्थान्वयः । तेन पादस्यादमधिकं तथाच सपादैकभाग
मित्यर्थः ॥ ० ॥

गौतमेनापि विंशतिभागोज्येष्ठस्य मिथुनमुभ
यतोदद्युक्तोरथोगोवृषः । मिथुनमजादीनां उभय
तोदत् अश्वादि तद्युक्तोरथः गायुक्तोवृषः एतत्सर्व्वं
ज्येष्ठस्य । तथा ।

काणखोरकूटवण्डामध्यमस्यानेकश्चेत् खोरो
वृद्धः कूटोवामनाकृतिः । वण्डोविकृतलाङ्गूलः
एते मध्यमस्य यदि बहवो भवन्ति पशवः ।
तथा । अविर्द्धान्यायसी गृहमनोयुक्तं चतुष्पदाच्चै

कैकं यवीयसः सममितरत् सर्व्व । अविप्रभृतयः
 कनीयसः । अवशिष्टं सर्व्वं समं विभजेरन्निति
 प्रतिपाद्य । द्वांशीवा पूर्व्वजः स्यादेकैकमितरेषामिति
 सूत्रेणांशद्वयं ज्येष्ठस्योक्तम् । नचोपार्जकत्वेन ज्येष्ठ
 स्यांशद्वयमिति वाच्यम् । उद्दारेऽनुद्धृते भागद्वयस्य
 विधानात् । अर्जकत्वे चोद्धारस्याशम्भवात् ॥ ० ॥

मिथुनं स्त्रीपुंसौ तौ च पशुप्रस्तावात् पशूनामेव । तत्र गोः
 पृथगुपादानादाह । अजादीनामिति । आदिना मेषादि
 संग्रहः । ननु गोवृषद्वयत्र नद्वन्द्वसम्भवः समाहारपक्षे
 पुलिङ्गानुपपत्तेः इतरेतरपक्षे एकवचनानुपपत्तेश्चेत्यत आह ।
 गौयुक्तइति । तथाच मध्यपदलोपिसमासाश्रयणेन तत् पदं
 साधु नात्र द्वन्द्वइति भावः । अनेकाश्चेदित्यनेन तेन तेषामेकत्वे
 ज्येष्ठप्राप्योद्धारानुरूपमेव कल्प्यं । अत्र ज्येष्ठस्यापि मनूक्त
 विंशोद्धारतैव । गोतमेन मनुवचनादधिकमुक्तान्तदत्यन्तगुण
 वत्त्वे बोध्यम् । एकैकमितरेषामित्यपि तेषां तिर्गुणत्वे बोध्यम् ।
 गृहमिति पित्रवस्थानातिरिक्तगृहमित्यर्थः । गृहं यवीयसोऽ
 न्यत्र पितुरवस्थानादिति शङ्खवचनात्पूर्व्वजस्य द्वांशित्वाभि
 धानन्न ज्येष्ठताप्रयुक्तद्विन्वर्जकप्रयुक्तमेवेत्याशङ्कते । नचेति
 उद्धारस्याशम्भवादिति । अत्रायभावः । उद्दारेऽनुद्धृते इत्य

नेन यत्र विषये उद्धारप्रसक्तिस्तत्रैव विषये भागद्वयविधानं
उद्धारस्य ज्येष्ठतुल्यपुरस्कारेणैव श्रुतेन त्वर्जकत्वेनेति । यद्यपि
उद्धारः सोदरसोदरविषयः द्वांशादिकन्तु सोदरमात्र
विषय इत्यस्ति विषयभेदः तथापि ज्येष्ठपुरस्कारेणैव उद्धार
विधानात् । सोदरमात्रविभागेऽपि ज्येष्ठस्य तत्प्रसक्तिरस्ती
त्याशयः ॥ ० ॥

मध्यमकनीयसोद्योपार्जकतया ज्येष्ठेनाप्यवि
शेषात्तयोरध्यर्द्धादिविधानानुपपत्तेः । ज्येष्ठपदा
नर्थक्याच्च । अतएव पुत्रिकौरसयोः पितृधन
विभागे ।

मनुराह । पुत्रिकायां कृतायान्तु यदि पुत्रेण
जायते । समस्तत्र विभागः स्याज्ज्येष्ठता नास्ति हि
स्त्रियाः । इति स्त्रीत्वेन ज्येष्ठत्वाभावात् समभाग
ताम्प्रतिपादयन् पुरुषस्य भागद्वयम्प्रतिपाद
यति ॥ ० ॥

ननूद्धारोऽनुद्धृते इत्यनेन उद्धारार्हविषये द्वांशित्वविधी
यते उद्धारद्वांशित्वयोरसोदरसोदरविषयत्वेन भिन्नविषयत्वा
त्किन्तु भक्त्यतिशयाभावेनोद्धारभावेन समभागबोधकशास्त्रा

नारसम्बादितया समभागमर्थतः सूचयित्वा र्जकत्वेनैव द्विंश-
 त्वमभिधीयते । तथाविधविषयत्वे द्विंशित्वस्यात्यन्तासम्भवयुक्ति-
 कत्वादत आह । मध्यमकनीयसोरिति । अर्धर्द्धादीति । अधि-
 कार्द्धाधिकपादविधानेत्यर्थः । तयोरर्धर्द्धादिभागस्य वाच-
 निकत्वे लट्टककल्पनागौरवमिति भावः । ननु सर्वत्रार्जकत्वे
 नैव द्विंशित्वम् । मध्यमकनीयसोरर्धर्द्धादिविधानन्तु अर्ज-
 नस्याल्याल्यतरत्वादिनाऽप्युपपन्नम् । न बाधकमत आह ।
 ज्येष्ठादिपदेति अर्जकत्वेनैव द्विंशित्वे मध्यमादीनामपि तद-
 विशिष्टतायास्सर्वसिद्धत्वात् । ज्येष्ठपदस्यानर्थक्यादिति भावः ।
 ज्येष्ठादीत्यादिपदात्पुत्रादिपदसंग्रहः । अतएवेति । यतएव
 ज्येष्ठत्वेनैव द्विंशित्वमतएवेत्यर्थः । भागद्वयमिति । ननु ज्येष्ठस्य
 विषमभागमेव ज्ञापयति मनुः । वैषम्यञ्चोद्धारभागेऽपि
 सम्भवात्कथं भागद्वयज्ञापनमिति चेन्न । उद्धारस्य भागवै-
 षम्याप्रयोजकत्वात् । एवं समुद्धृतोद्धारं समानंशान् प्रकल्पये-
 दिति वचनात् । नचैवं स्त्रिया अपि विंशोद्धारः स्यात्तावतापि
 समभागसम्भवादिति वाच्यम् । उद्धारस्य ज्येष्ठत्वं पुरस्कारं
 एव श्रुतेः स्त्रियाश्च तदभावात्तदिदमुक्तं ज्येष्ठताना-
 स्तीति ॥ ० ॥

यदुक्तम् । होलाकाधिकरणे प्राच्यकर्तृकहोला-
 कानुष्ठानोपपत्तये होलाकाकर्तृक्येति श्रुतिकल्पिता ।

तावतैव तदुपपत्तेः नतु प्राच्यादिपदवती
कल्पनागौरवात् । तद्वदत्राप्यर्जकोशद्वयं गृह्णीया
दिति श्रुतिः कल्पनीया नपुनः पित्रादिपदवतीति
तदयुक्तम् । तत्र प्राच्यकर्तृकस्यानुष्ठानस्यावश्य
कल्पनीयसामान्यश्रुत्यैवोपपत्तेः । नचाप्राच्याना
मननुष्ठानार्थमप्राच्यपदवती कल्प्यतामिति वाच्यम्
तेषामननुष्ठानस्यानाचाररूपस्य श्रुतिकल्पनानि
मित्तत्वानुपपत्तेरिति । इह तु मन्वादीनां ज्येष्ठ
पदप्रयोगात्तदुपपत्तये ज्येष्ठपदवत्याएव श्रुतेः
कल्पनार्हत्वादर्जकपदवत्या अवश्यकल्पनीयत्वा
भावात् ज्येष्ठपदवत्या अर्जकपदवत्याश्च कल्पनायां
विशेषप्रमाणाभावात् ॥०॥

यदुक्तमिति । होलाका वसन्तोत्सवविशेषः प्राच्यैः क्रियते
प्राच्यादीत्यादिपदाद्दाक्षिणात्यक्रियमाणकरञ्जार्कपूजारूपो
त्सवाचारोपपत्तये कल्पनीयश्रुतौ दाक्षिणात्यपदपरिग्रहः ।
न पित्रादीति । तथाच पितुरपि अर्जकत्वे नैव भागद्वयं
नान्यथा तेन तस्यापि स्वार्जितधनएव द्वांशित्वं नान्यत्रेति मत
स्तस्य सामान्यश्रुत्यैवेति प्राच्यादिपदघटितश्रुत्यैवेत्यर्थः
श्रुतिकल्पनानिमित्तत्वेति । आचारस्यैव साधनमित्यनेना

चारस्यैव वेदमूलकत्वाभिधानात् नत्वनाचारस्येति भावः
 ननु श्रुतौ प्राच्यपदाप्रवेशेऽप्राच्यानामपि तत्प्राप्तस्तेषान्तद
 करणात्प्रत्यवायापत्तेः । आचारस्य नित्यत्वे प्रमाणाभावात् ।
 तदुपपत्तये ज्येष्ठपदसार्थक्याय ज्येष्ठपदवत्यादतिश्रुतेः स्वस
 मानार्थकस्मृतिमूलत्वादिति भावः । तथाचाचारे पदविर
 हात्पदवैयर्थ्यापत्तिरूपबाधकविरहेण सामान्यश्रुतिरेव तत्र
 कल्प्यते । स्मृतौ तु ज्येष्ठपदवैयर्थ्यापत्तिरूपबाधकसत्वात् ।
 न सामान्यश्रुतेः कल्पनमपि तु ज्येष्ठपदवत्याएवेति भावः ।
 अवश्येति । यथा ज्येष्ठपदवत्याअवश्यकल्पना न तथा अर्ज
 कपदवत्याअवश्यकल्पना झंशीवा पूर्वजः स्यादित्यादावर्ज
 कपदाश्रवणात् । अर्जकोऽंशमर्हतीत्यस्य तु निरपेक्ष्यार्जकत्व
 पुरस्कारेणैव श्रुतिकल्पकत्वं तत्र ज्येष्ठपदाश्रवणादिति
 भावः । ननु ज्येष्ठार्जकपदवतीभ्यां स्मृतिभ्यामेकमूलत्वकल्पना
 लाघवेन ज्येष्ठार्जकोऽंशं गृह्णीयात् । इत्येकैकश्रुतिः कल्प्यते ।
 तावताऽपि ज्येष्ठस्यार्जकत्वपुरस्कारेणैव झंशित्वमिति सिद्ध
 भवेत्यत आह । ज्येष्ठपदवत्यादिति । प्रमाणाभावादिति
 निरपेक्षप्रवृत्तायामेकैकस्मृतौ पदद्वयाश्रवणादिति भावः ॥ ० ॥

नचान्यत्रार्जकस्य भागद्वयार्थं श्रुतेरवश्यं
 कल्पनीयत्वादत्रापि सैव मूलमस्तु लाघवात् ज्येष्ठ

पदञ्चार्जकपरमस्त्विति वाच्यम् । वैपरीत्यस्यापि
सम्भवात् । अत्रैव ज्येष्ठपदयुक्तश्रुतिकल्पनाया
मर्जकपदस्यापि ज्येष्ठपरत्वकल्पनासम्भवात् । विनि
गमनाप्रमणाभावात् । किञ्चैवं लाघवादिना
यत्किञ्चिच्चतुरादिपदवतीमेकां श्रुतिमनुमाय
सकलस्मृतिपदानां गौण्या लक्षण्या वा वृत्त्या
तत्परत्वमपि वाच्यमित्यतीवात्मनः स्मृतिनिपुणता
निरूपिता । तस्माद्यस्मादेवाचारात् स्मृतिवाक्याद्वा
या श्रुतिरवश्यं कल्पनीया तथैव तद्गतस्याचारंशस्य
स्मृतिपदस्य च उपपत्तेर्न तत्राधिककल्पनेति होला
काधिकरणस्यार्थः । अतएव वशिष्ठेन ज्येष्ठस्यांशद्वय
मभिधाय उपार्जकस्याप्यंशद्वयं पृथगभिहितम् ॥०॥

तथात्वे कनिष्ठार्जकानामङ्गशित्वे सर्वतन्त्रविरोधोऽपि
द्रष्टव्यः । अत्रैवेति । विनिगमनेति । लक्षणाया उभयत्राप्य
विशिष्टतया तस्यावश्यकल्पनमस्य वेत्येकतरग्राहकप्रमाणा
भावादित्यर्थः । अथ पितृव्यादीनामपि साधारणेनार्जकत्वे
ङ्गशित्वमुभयवादिसिद्धमित्येतदेव विनिगमकमस्तीत्यत आह ।
किञ्चेति । लाघवादित्यादिना एकत्र विप्रतिपत्तिरन्यत्र उभय
वादिसिद्धलक्षपविनिगमनासंग्रहः । स्मृतिनिपुणतेति । तस्मा

मुख्यार्थस्य प्रथमोपस्थितत्वात् । लक्षणायां गौरवात् । तत्कल्प
नाभावाच्च । शब्दाभ्यां मुख्यार्थबोधकत्वस्थितौ कथं ज्येष्ठादि
पदानामर्जके लाक्षणिकत्वसम्भवदिति भावः । तर्हि कास्य
न्यायस्य विषयद्वयत्राह । तस्मादिति । अवश्यकल्पनीयेति ।
आद्यादिपदवतीकल्पनेऽपि होलाका कर्तव्येति भागस्यावश्य
कत्वादिति भावः । आचारांशस्य आचारविषयस्य स्मृतिपदस्य
स्मृतिविषयस्य । अतएवेति । यतएव ज्येष्ठत्वमर्जकत्वञ्च परस्पर
नैरपेक्ष्येण द्व्यंशित्वप्रयोजकमतएवेत्यर्थः । पृथगभिहितमिति ।
तथाचैकमुनिवचनयोरेकवचनवैयर्थ्यापत्त्या एकवाक्यत्वासम्भ
वान्न तथात्वमिति भावः । पृथगभिधायकतद्वचनमाह ॥ ० ॥

यथा । अथ भ्रातृणां दायविभागोऽंशज्ये
ष्ठोदरेत् । ततोऽनतिदूरे पुनराह । येन चैषां समु
त्पादितं स्यात्सोऽपि द्व्यंशमेव दरेत् । अनेनार्जक
तया भागद्वये दर्शिते ज्येष्ठस्यांशद्वयाभिधान
मनर्थकं स्यात् । द्व्यंशहरत्वमपि न ज्येष्ठतामात्रेण ।

यदाह वृद्धस्पतिः । जन्मविद्यागुणज्येष्ठोऽंश
न्दायादप्राप्नुयात् । समांशभागिनस्त्वन्ये तेषां
पितृसमस्तुतः । उपार्जकत्वेन भागद्वये जन्मविद्या
कीर्तनमनुपयोगि एतच्च भागद्वयं सोदरमात्र

भ्रातृविभागविषयम् । सोदरासोदरविभाग
गोचरश्च ज्येष्ठस्य विंशोद्धारः ।

यदाह वृद्धस्यतिः । समवर्णासु ये जाताः सर्वे
पुत्रादिजन्मनाम् । उद्धारं ज्यायसे दत्त्वा भजेर
न्नितरे समम् ॥ ० ॥

यथेति । येनेति । एषां भागिनां मध्ये येनार्जितं सोऽर्जित
धनात् द्वांशं हरेदित्यर्थः । ज्येष्ठता आदिगर्भप्रभवता । जन्म
विद्येति । यथा चैतद्वचनानुरोधाज्ज्येष्ठपदस्य जन्मविद्यादि
ज्येष्ठपरत्वावश्यकत्वे कथमर्जकपरत्वसम्भवदिति भावः । अनु
पयोगीति । तत्रार्जनस्यैवोपयोगित्वादिति भावः । सोदरा
सोदरेति । उपलक्षणमेतत् । असोदरमात्रविषयोऽपीति
भाव्यम् । उद्धारदिति । द्वांशस्थानेऽधिकांशे नोद्धारः अवि
भक्तद्रव्यात् तस्य पृथगक्रियमाणत्वादिति भावः । समवर्णा
स्त्विति । विषमवर्णासु जातानाञ्च ब्राह्मणादिपुत्राणां क्रमेण
चतुस्त्रिंशेकभागित्वमिति वक्ष्यते द्विजन्मनामित्यनेन शूद्रस्य
विंशोद्धारनिवृत्तिः तन्निवृत्त्या च दण्डापूपन्यायात् । द्वांश
स्यापि निवृत्तिः अतएव मनुरपि । शूद्रस्य तु सर्वैरेव नान्या
भार्य्यापदिश्यते । तस्यां जाताः समांशाः स्युर्यदि पुत्रशतं
भवेत् । इत्यनेन शूद्रस्य समांशमेव विदधाति । नच द्विजन्मनामि
त्युपादानात् समवर्णास्त्वित्यत्र बह्ववचनोपादानाच्च सोदरा

सोदराणां द्विजन्मनामेवोद्धारविधिः द्वांशविधिस्तु तदन्येषां
 सोदरमात्राणां द्विजन्मनां । सामान्यतः शूद्रभ्रातृणाञ्चेत्येव
 किञ्चस्यादिति वाच्यम् । पूर्वोक्तमनुवचनैरुद्धारद्वांशयोः
 समानविषयत्वावगमात् । उद्धारविषये शूद्रे द्वांशित्वाप्रसक्तेः
 वस्तुतस्तु ज्येष्ठशूद्रस्याप्युद्धारोयुक्तः । तस्यापि पुत्रामनरकनि
 वर्त्तकत्वेनाधिकोपकारकत्वात् । अधिकधनसम्बन्धस्याधिको
 पकारनिबन्धनत्वात् । बृहस्पतिवचने समवर्णास्त्विति विषम
 वर्णाजातानां विषमविभागसूचनार्थं । अतएव शूद्रस्य विषम
 वर्णाजाताभावेन सूचनीयस्य विषमभागस्य तत्रासम्भवात्त
 द्वावृत्त्यर्थं द्विजन्मनामिति कृतम् । नतु शूद्रस्योद्धारनिवृत्त्यर्थं
 युक्तिविरोधात् नच मनुना समानांशाभिधानात्तद्विरोधः
 उद्धारस्य भागवैषम्यप्रयोजकत्वात् । यथोक्तम् । उद्धारञ्चा
 यसे दत्त्वा भर्जेरन्नितरे सममितिभाव्यम् ॥ ० ॥

सवर्णासु वक्त्रेषु स्त्रीषु जातानां उद्धारपूर्वक
 विभागश्रुतेर्भागद्वयं सोदरमात्रगोचरमेव सिद्ध्यति
 युक्तञ्चैतत् । सोदरतयाधिकगौरवात् । उद्धारोपि
 दशसु गवादिषु न कार्यः ।

तथामनुः । उद्धारो न दसस्वस्ति सम्यन्नानां
 स्वकर्मसु । यत्किञ्चिदेव देयं स्याज्ज्यायसे मान

वर्द्धनम् । तदेव मुक्तप्रबन्धेन यत्र ज्येष्ठभ्रातुरेव
पितृधने भागद्वयं कथं तत्र जनकस्य दानविक्रय
परित्यागक्षमस्य पितामहधनसम्बन्धमूलस्याति
गुरोः पितुरेव स्वपितृधने भागद्वयं न सम्भवति
जन्मविद्यागुणज्येष्ठइतिवाक्ये नच पितृसमत्वे न
भागद्वयज्येष्ठस्यातिदिशन् पितुर्भागद्वयं ज्ञाप
यति ।

वृहस्पतिः । जीवद्विभागे तुपिता गृह्णीतांशद्वयं
स्वयमिति सामान्येनांशद्वयाभिधानादुपदेशोवृह
स्पतिना दर्शितः ॥ ० ॥

इतरे सममिति ज्येष्ठस्य सगुणत्वे इतरेषां निर्गुणत्वे
इदम् । तेन नाथ्यर्द्धादिभागविधिविरोधः । नच द्व्यंशविधि
जन्मविद्यादिज्येष्ठविषयोस्तु उद्धारविधिस्तु तदितरविषयइति
निर्गुणस्यापि उद्धारइति तेन सोदरासोदरसाधारणी व्यवस्था
स्त्विति वाच्यम् । समवर्णास्त्विति वज्रवचनानुपपत्तेः भवन्मते
एकस्याज्जातानामपि तथात्वस्य सिद्धेः । दशस्त्विति । तत्पर्यन्ते
स्त्वित्यर्थः । स्वकर्मासु सम्पन्नानामित्यनेन सर्वेषान्तुल्यगुणवत्त्व
एव । तदधिकगुणवत्त्वे तु ज्येष्ठस्य तत्रापि विंशोद्धारइति
चूडामणिः । वृहस्पतिवचनमपि पितुर्द्व्यंशित्वे प्रमाणयति

जनेत्यादौति अतिदिशन्निति । तेषाम्पितृसमस्तु स इत्यतिदेशेन ।
 यथा पुत्रादिभिः सह स्वपितृधनविभागे क्रियमाणे पितुर्द्वि-
 शित्वम् । तथा ज्येष्ठस्यापि भ्रातृविभागे स्वपितृधनद्विशित्वमि-
 त्यवगमादिति भावः । सामान्येन स्वार्जितपितृधनाद्यनुसृष्टे-
 नांशद्वयाभिधानरूपउपदेशः पितृधनविषयतया वृहस्प-
 तिना दर्शितोतिदेशेनेति शेषः । नारदवचनादात्मधनएव
 पितुरंशद्वयमिति शङ्कामपनेतुं स्वमतसाधकतया तदवतार-
 यति ॥ ० ॥

तथा नारदः । द्वावंशौ प्रतिपद्येत विभजन्ना-
 त्मनः पिता । समांशद्वारिणी माता पुत्राणां स्यान्मृते-
 पतौ । द्रव्यं विभजन् पिता द्वावंशावात्मनोगृह्णी-
 यात् । न पुनरात्मनोद्रव्यं विभजन्निति सम्बन्ध-
 पूर्वोक्तिविरोधात् । किञ्च । पैतामहधने पितापुत्र-
 योः समभागित्वे यावद्धनमितुस्तावदेव पुत्रस्या-
 पीति वाच्यम् । नतु यावदेव धनं तावदेव तदेव
 पुत्रस्य मध्यगत्वापत्तेः ॥ ० ॥

तथेति । पूर्वोक्तेति तस्य स्वेच्छा स्वयमुपात्तेऽर्थे इति पूर्वो-
 क्तविष्णुवचनस्य । स्वल्पेन वा विभज्य भूयिष्ठमादाय वा वसे

दिति हारीतोक्तस्य च विरोधादित्यर्थः । केचित्तु । इतोऽपी
 त्यादि पितामहधनगोचरभागद्वययुक्तिविरोधादित्याहुः ।
 तदसत् । पितामहधनद्व्यंशित्वयुक्तेः पितृधनस्य द्व्यंशित्ववि
 रोधाप्रसक्तेः । पितामहधनेपितापुत्रयोस्तुल्यांशित्वे बाधकम
 ष्याह । किञ्चेति । मध्यगत्वापत्तेरिति । मध्यगत्वञ्च उभय
 निरूपितस्वत्वद्वयवदेकद्रव्यम् । अथैवमितरि मृते सत्यान्मा
 तरि विमातरि वा पुत्राणां स्वत्वानुदयः स्यात् । मात्रादि
 स्वत्वस्य विरोधिनः सत्त्वात् । नच पितृमरणादेव तासां स्वत्व
 नाशेऽन्यमरणस्यान्यस्वत्वनाशवत्त्वे प्रमाणाभावात् । नचो
 भयनिरूपितस्वत्वं व्यासज्यवृत्त्येकमेव स्वत्वप्रतियोगिनाशा
 देव नश्यतीति वाच्यम् । तथा सति पत्न्यां मृतायान्तर्दूने
 पत्युः स्वत्वनाशप्रसङ्गात् । मातृधनान्तरद्वय तत्पुत्रकन्यादी
 नामधिकारप्रसङ्गात् । किञ्च । पत्न्यां जीवन्त्यां स्वधनस्य पर
 स्वत्वेन निर्णीतस्य विनियोगे प्रतिक्षणं पत्युः स्यादिति चेन्नै
 वम् । पितृमरणानन्तरमुत्राधिकारप्रतिपादकशास्त्रस्यैव
 पतिमरणात् पत्नीस्वत्वनाशे प्रमाणत्वात् । अतएव पुण्यापुण्य
 फले समेत्यपि सङ्गच्छते । अन्यथा पत्न्याः पतिधने स्वत्वा
 भावे तदनुपपत्तेरित्यादि सुधीभिर्भाव्यम् ॥ ० ॥

जायापत्योरिव विभागाभाषप्रसङ्गात् । एवञ्च
 सति भ्रातृणां विभागे यदा ज्येष्ठस्य ज्येष्ठतया

भागद्वयकल्पनन्तदा तत्पुत्रस्यापि भागद्वयकल्पने
पुत्रेण सह ज्येष्ठस्य चत्वारोऽंशाः भ्रात्रन्तरस्यैकोऽंशः
स्यात् । बह्वपुत्रत्वे च ज्येष्ठस्य तत्पुत्राणाम्पितृसम
भागकल्पने कनिष्ठभ्रातुर्यत्किञ्चिदेव स्यादिति
महाजनविरोधः । यच्च बृहस्पतिवचनम् ।

द्रव्ये पितामहोपात्ते स्थावरे जङ्गमे तथा ।
सममंशित्वमाख्यातमित्युः पुत्रस्य चैव हि । अंशित्वं
समं समानम् । नच स्वेच्छया खोपात्तधनवन्नू
नाधिकविभागं दातुमर्हति । नपुनरंशः सम इति
तस्यार्थः । द्विपितृकपित्रिभिप्रायम्बा समभागवच
नम् । तत्र स्यात्सदृशं स्वास्थमिति वचनन्तु प्रागेव
व्याख्यातम् ॥ ० ॥

विभागाभावेति । यत्रैव पितुः स्वत्वन्तत्रैव पुत्रस्यापीत्यभ्युप
गमे विभागानन्तरमपि तदवधारणात् । वैशेषिकव्यवहारान
र्हतायास्तादवस्थादितिभावः । बह्वपुत्रत्वे चेति । पूर्वसपुत्रा
पुत्रभ्रातृद्वयविभागे तत्पुत्रस्यापि भागद्वयेतावन्मात्रमुक्तम् ।
इदं तु कनिष्ठस्याल्पप्राप्तिरिति विशेषान्नपुनरुक्तिः । यच्चेति ।
जङ्गमोद्विपद एव । स्थावरसाहचर्यात् । समानमिति । समान
मेवेत्यर्थः । लक्षणफलमाह । नचेति । गत्यन्तरसम्भवे ।

लक्षणाश्रयणमन्यायमित्यभिप्रायेणाह । द्विपितृकेति ।
यद्येकपुत्रः स्यादितिवक्ष्यमाणशङ्खवचनानुरोधादितिभावः ।
चूडामणिस्तु तस्यार्थद्वयान्तं भूर्यापितामहोपात्ता इत्यनेनैक
वाक्यत्वादिति सहेतुकं व्याख्याय । ननु अंशित्वस्यांशानतिरिक्त
तथा कथमंशित्वसाम्यंशवैषम्यम् । तथाच स्थावरजङ्गमपदस्यो
पलक्षणतया द्रव्यसामान्यग्रहणात् कुतोभूर्येत्यादिनैकवाक्यत्व
सम्भवद्वयत आह । द्विपितृकेतोत्याह । तदयुक्तम् । वक्ष्य
माणसिद्धान्ते भूर्येत्यादिना तस्य वचनस्य तुल्यविषयताया
वक्ष्यमाणत्वात् । उक्तव्याख्ययैव सामञ्जस्याच्च । पितामहधने
पितुर्द्विशित्वे प्रकृते युक्त्यन्तरमाह ॥ ० ॥

किञ्च । यद्यसौ पिता स्वपितुः पुन्नामनरकनि
वर्त्तकोज्येष्ठस्तदा तस्य स्वभ्रातृनेवापेक्ष्य यत्र पितृ
समत्वेन भागद्वयं सुतरान्तस्य पुत्रापेक्षया भाग
द्वयं युक्तं पुत्राणां क्रमागतधनसम्बन्धस्य पित्रधी
नत्वात् । अथ यः पितुर्न ज्येष्ठः पुत्रस्तस्य स्वपुत्रैः
सह समांशतोच्यते । तन्न मध्यमादिपुत्राणामप्य
ध्यर्द्धादिविधानात् । पितृतया भागद्वयस्यैव सुतरां
युक्तत्वात् । सामान्येन च पितापुत्रयोः समांशा
भिधानस्य भवतोमुनीनां चानुचितत्वात् । किञ्च ।

पितुरंशद्वयाभिधानं स्त्रोपात्तद्रव्यगोचरमित्यप्यनु
पपन्नं । तदिच्छानुरोधित्वादिभागस्य इच्छातश्च
भागद्वयत्रयन्यूनाधिकानामपि प्राप्तेर्विफलोविधिः
नियमार्थत्वञ्च वचनस्य नवर्णनीयम् । विष्णुविरो
धात्तदाह ।

पिता चेत्युत्रान् विभजेत्तस्य स्वेच्छा स्वयमुपा
त्तेऽर्थे पैतामहे तु पितापुत्रयोस्तुल्यं स्वाम्यं । अस्यार्थः
स्त्रोपात्ते यावदेव गृहीतुमिच्छति अर्द्धं भागद्वयन्त्र
यं वा तत्सर्वन्तस्य शास्त्रानुमतम् । नतु पैतामहेपि ।

तथाच द्दारीतः । जीवन्नेव वा पुत्रान् प्रविभज्य
वनमाश्रयेत् । वृद्धाश्रमं वा गच्छेत् । स्वल्पेन वा
विभज्य भूयिष्ठमादाय वसेत् । यद्युपदस्येत् पुनस्ते
भ्योगृह्णीयात् । अनेन स्वल्पस्य विभागो भूयिष्ठद्रव्य
स्य ग्रहणञ्च पितुरभिहितम् । वृद्धाश्रमः प्रव्रज्या ॥०॥

किञ्चेति । ननु उक्तयुक्त्या नरकनिस्तारकर्तुर्ज्येष्ठ
पुत्रस्य पितुः पैतामहधने द्वांशित्वं तदकर्तुश्च कनिष्ठपुत्रस्य
पितुस्तद्धने पुत्रैः सह समांशितास्तु वचनानां सामञ्जस्यादि
त्याशङ्कते । अथेति । मध्यमादिपुत्राणामेव सार्द्धांशदिवि
षयताद्वारकत्वं यत्र तत्र ततो न्यूनस्य एकांशमात्रस्य पितुः

पितृत्वेनानौचित्यात् भागद्वयमेव युक्तमिति भावः । ननु पैता
महे पितापुत्रयोस्तुल्याधिकारित्वमेवोच्यते । तथाच ग्राथ
म्यात् । ज्येष्ठेनैव पितुः समानाधिकारिता भविष्यति । तत्कथं
न्यूनत्वमत आह । सामान्येनेति । सामान्येन सममंशित्वमित्यादौ
अविशेषेणेत्यर्थः । अनुचितत्वादिति । तथाचैकपुत्रस्य
पितुर्द्विशित्वम् । द्विपितृकस्य तु क्षेत्रजादेः पितुश्च समंशित्वमित्ये
वोचितमिति भावः । पितुरंशद्वयविधानस्य स्त्रोपात्तविषयत्वा
सम्भवात् । पितामहधनविषयत्वमेवेत्याह । किञ्चेति । उपद
श्येत् भुक्तसर्वधनं स्यात् ॥ ० ॥

यच्च शङ्खलिखितवचनम् । स यद्येकपुत्रः स्यात्
द्वौ भागावात्मनः कुर्यात् । अस्यायमर्थः । एकस्य
पुत्रः एकपुत्रः । न पुनरेकएव पुत्रोयस्य इति वज्र
ब्रीहिः । तस्यान्यपदार्थप्रधानत्वेन षष्ठीतत्पुषाहुर्व्व
लत्वात् । एकपुत्रश्चैरसः । तथा विधस्य पितुर्भाग
द्वयम् । नतु क्षेत्रजस्य पितृत्वेपि तत्र स्यात्सदृशं
स्वाम्यमिति वचनात् । क्षेत्रजपित्रभिप्रायमेव वर्ण
नीयम् । क्षेत्रजोहि द्विपितृकः ।

तदाह बौधायनः । मृतस्य च प्रसूतोयः
स्त्रीवस्य व्याधितस्य वा । अन्येनानुमतोवा स्यात्

स्वक्षेत्रे क्षेत्रजः स्मृतः । स एव द्विपितृकोद्दिगोत्रश्च
 द्वयोरपि स्वधाकरोरिव्यभागभवति । अस्यार्थः ।
 क्लीवादेः स्वे क्षेत्रे तदनुमतोऽन्येन प्रसूतः क्षेत्रजः ।
 तथा नारदः । क्षेत्रिकानुमते क्षेत्रे बीजं यस्य प्रकी-
 र्यते । तदपत्यं द्वयोरेव बीजक्षेत्रिकयोर्मतम् ॥ ० ॥

भागद्वयवचनं स यद्येकपुत्रः स्यादित्यनेनैकमूलतया एक
 पुत्रकपितृविषयमिति मतमपाकर्तुं ननु द्वचनमन्यथा व्याख्या-
 तुमुत्थापयति । यच्चेति दुर्बलत्वादिति । एकदेशलक्षणा-
 पेक्षया समुदाये लक्षणागौरवग्रस्तत्वादिति केचित् । तदसत् ।
 समुदाये शक्त्यभावे न लक्षणाया अप्रसक्तेः । वस्तुतस्तु तत्पुरुषे
 उत्तरपदं मुख्यमेव पूर्वपदन्तु सम्बन्धिनि लाक्षणिकम्बुज-
 ग्रीहौ द्वयोरेव पदयोर्मुख्यार्थत्यागात्तदपेक्षया दुर्बलत्वमिति
 औरसस्यापि पितुर्भागद्वये क्षेत्रजस्य पुत्रेण सह तुल्यांशित्व-
 स्थितौ तद्विषयतया सदृशं स्वान्यमिति वचनस्य मुख्यत्वसम्भवे
 न्यूनाधिकविभागनिषेधेन लक्षणा अन्यायेत्यभिप्रेत्याह ।
 तत्र स्यादिति । द्विपितृकमाह । क्षेत्रजोहीति । मृतस्य चेति
 स्वक्षेत्रेऽन्येन प्रसूतउत्पादितः क्लीवादेः क्षेत्रे वा तदनुमतोऽ-
 न्येनोत्पादितइत्यर्थः अथैकपुत्रोद्देशेन भागद्वयविधानात् ।
 हविरुभयत्ववत् । ग्रहैकत्ववच्च उद्देश्यविशेषणतया एकपुत्र

त्वविशेषणमविवक्षितम् । किन्तु । पक्षप्राप्तानुवादमात्रं अतः
सर्वेषामेव भागदयमित्याशङ्क्याह ॥ ० ॥

अतश्चैकपुत्रआत्मनोभागद्वयं कुर्यादिति
विधौ एकपुत्रत्वस्य कर्तृविशेषणतया विवक्षार्ह
त्वात् । उद्देश्यविशेषणत्वे नाविवक्षितत्वमित्यपि
परास्तम्भवति । किञ्च । परमप्रेक्षावन्ननुगौतमद्व
क्षादिप्रयुक्तपदानाम्प्रतिक्षणमविवक्षामाचक्षाणः
स्वस्यैव साक्षादविवक्षितत्वं ख्यापयति । तथापुत्रा
र्जितेऽपि धने पितुरंशद्वयं द्वावंशाविति । गृह्णीतां
शद्वयमिति चाविशेषश्रुतेः ।

सुव्यक्तमाह कत्यायनः । द्व्यंशहरोर्द्वहरोवा
पुत्रवित्तार्जनात्पिता । मातापि पितरि प्रेते पुत्र
तुल्यांशभागिनी । पुत्रस्य वित्तार्जनात्पितुर्द्व्यंशहरत्वं
अर्द्धहरत्वं वेत्यस्यार्थः । नच पुत्रश्च वित्तंचेति
पुत्रवित्ते तयोरर्जनात् । पिता द्व्यंशहरः पुत्रानर्ज
नात्तु सर्वहरइतिवाच्यम् । अनर्जितपुत्रस्यापि
भ्रातृभिर्विभागे वित्तार्जकतया अंशद्वयस्येष्टत्वात् ।
कथं सर्वहरत्वम् । अतोविभागार्हसम्बन्धिनि
विद्यमाने अर्जकस्य द्व्यंशित्वं असति तु सर्वहरत्वं

वाच्यम् । तथाच पितापुत्रपदयोः प्रमत्तगीतता
स्यात् । किञ्चार्जनं स्वत्वहेतुभूतव्यापारः अर्जनं
स्वत्वं नापादयतीति विप्रतिषिद्धमित्यभिधानात् ॥०॥

अतश्चेति कर्तृविशेषणतयेति । एकपुत्रत्वरूपात्मसम्बन्धि
भागद्वयस्य विधेयतया एकपुत्रत्वं विधेयविशेषणमेव नतूद्देश्य
विशेषणं येनाविवक्षितं स्यादिति भावः । केचित्तु कर्तुराख्यात
वाच्यत्वेन विधेयतया तद्विशेषणस्यैकपुत्रत्वस्य द्विपितृकव्या
वर्त्तकत्वेन प्रयोजनकतया विवक्षितमित्याहुः । स्वधनातिरि
क्तधने पितुर्भागद्वययुक्तिदार्ढ्यार्थमाह । तथेति । पुत्रवित्तार्ज
नादिति । श्वं शहरत्वाद्यन्वयानुरोधात् । कृदिहितोभावो द्रव्य
वत्प्रकाशते इति व्युत्पत्तेः पुत्रार्जितवित्तादित्यर्थः । नचेति
तथा च पुत्रार्जितवित्तेन वितुर्द्विगुणित्वं येन दृष्टान्तबलात्प्रकृत
दार्ढ्यं स्यादिति भावः । पितापुत्रयोः पितापुत्रपदयोः ।
ननु विभागोऽर्थस्य पितृस्य इत्येव पितापुत्रपदं सम्बन्धिमात्रो
पलक्षणं सामान्यकल्पनायां लाघवस्य मूलत्वादत आह ।
किञ्चेति । विप्रतिषिद्धं विरुद्धन्तथा चार्जनं स्वत्वमापादये
दित्यर्थः अभिधानात्प्राज्ञैरिति शेषः ॥०॥

नच पुत्रेषु स्वत्वमस्तीति सर्व्वस्वदानं प्रदर्शितं
अतस्तत्र गौणमर्जनपदम् । वित्ते च मुख्यम् ।

नचैतत्सकृच्छ्रुतस्य सम्भवति । नच पुत्रेणार्जितत्वा
पुत्रस्य द्वांशप्राप्तेः पितुश्च भागद्वयस्यास्माद्वचना
दृतेपि प्राप्तेः समभागत्वापातादिधानमनर्थक
मिति वाच्यम् । एतद्वचनमन्तरेणापि पुत्रधने
पितुर्भागद्वयस्याप्राप्तेर्वचनस्यार्थवत्वात् ॥ ० ॥

दर्शितमिति । तत्र पुत्रदाननिषेधस्य स्वत्वाभावेन न्याय
मूलत्वादिति भावः । सम्भवतीति । सकृदुच्चरितशब्दः शक्यदे
वार्थङ्गमयतीति न्यायात् युगपद्वृत्तिद्वयविरोधाच्चेति भावः
तेन न द्वन्द्वगर्भतत्पुरुषः सम्भवतीति भावः । द्वांशप्राप्तेरिति ।
अर्जकोद्वांशमाहरेदिति वचनात्पितुर्भागद्वयं गृहीतांशद्वयं
स्वयमिति सामान्याभिधानादिति भावः । अनर्थकमिति अर्द्ध
हरत्वाभिधानमनर्थकमित्यर्थः । इदमुपलक्षणम्याङ्घ्रिर्दिष्ट
द्वांशहरत्वमादाय विरुद्धार्थकत्वमपि बोध्यम् । भागद्वयस्या
प्राप्तेरिति । द्वांशार्द्धरूपद्विविधभागस्याप्राप्तेर्नियमेनाप्राप्ते
रित्यर्थः । तथाच भृत्यार्जितवत्सर्वत्रैव स्वाम्याङ्घ्रिष्ठग्रहण
स्यापि प्राप्तेर्नियमार्थं पक्षद्वयमुक्तमिति भावः । विरुद्धार्थक
त्वञ्चैतयोर्विषयभेदस्य वक्ष्यमाणतया निरसनीयमिति । ननु
पुत्रे स्वत्वमस्यैव अन्यथा विक्रयस्यैव दानञ्च न नेयाः स्युर
निच्छवः । दारान् पुत्राञ्च सर्वस्वमात्मन्येव नियोजयेत् ।

आपत्काले च कर्त्तव्यन्दानं विक्रय एव च । अन्यथा न प्रवर्त्तेत
 इति शास्त्रार्थनिश्चयः । इति कात्यायनेन विरोधः स्यादत
 एव माता पितृदत्तविक्रीतौ दत्त्रिमक्रीतौ मनुराहस्म ।
 यत्तु पुत्रदारोपक्रमे नारदेनोक्तम् । आपत्स्वपि च कष्टासु
 वर्त्तमानेन देहिना । अदेयाआज्जराचार्याय चान्यस्मै प्रति
 श्रुतमिति तत्पुत्रादीनामनिच्छाविषयमिति न विरोधः ।
 न च मन्वादिभिरर्जनगणनमध्ये अपत्योत्पादनस्य गणनात् ।
 कुतः पुत्रे स्वत्वं कात्यायनादिवचनस्यैव तस्य स्वत्वहेतुत्वे
 प्रमाणत्वात् । सर्वस्वदाने तु वचनबलादेव पुत्रस्यादानम् ।
 अतएव स्वकुटुम्बाविरोधेन देयं दारसुतादृते । इत्युपपद्यते ।
 अन्यथा स्वत्वाभावादेव तदप्राप्तेस्तदनर्थकं स्यात् अत आह ॥०॥

किञ्च पुत्रवित्तार्जनादित्यस्य पितृधनविषयत्वे
 पितुरिच्छातोऽङ्गशहरत्वमर्द्धहरत्वमेत्यनुपपन्नम् ।
 इच्छानुरोधित्वाद्गृहणस्य इच्छायाश्चानियतत्वा
 त्सार्वसपादपादोनांशग्रहरणस्यापि सम्भवात् ।
 कथमप्यक्षद्वयमात्रकीर्त्तनं नियमार्थत्वञ्च पितृध
 नगोचरत्वन्न सम्भवतीत्युक्तम् । अत्र च पुत्रा
 र्जितवित्तस्य यथाऽङ्गशहरत्वन्तथा तस्यैव वित्तस्या
 र्द्धहरत्वमिति युक्तम् । न पुनर्ऽङ्गशस्यार्द्धमेकोऽंशस्तद्ग

द्वयार्थं वचनम् । अर्द्धस्य द्वांशस्य चैकदेशत्वेन
एकदेशस्याकाङ्क्षितत्वात् । पुरुषविशेषणतयाहर
णकर्मत्वेन च द्वयोः समत्वात् । परस्परसम्बन्धानु
पपत्तेश्च । वित्तार्जनादिति पञ्चम्यन्तेन द्वांशरूपै
कदेशान्वयार्थोपादानस्याविवादादर्द्धपदेनापित
स्यान्वयोयुक्तः । वित्तार्जनार्द्धपदयोश्चाव्यवधाना
द्वित्तस्यैवार्द्धं प्रतीयते ॥ ० ॥

किञ्चेति । नियमार्थत्वं पक्षद्वयनियमार्थत्वमुक्तम् । तस्य
स्वेच्छेति । स्वल्पेन वा विभज्य भूयिष्ठमादाय वसेदित्याभ्या
मितिशेषः । तथा चानपत्यपुत्रार्जितविषयत्वं वचनस्येति
भावः । एकदेशत्वेन स्वसम्बन्धिकत्वेन । एकदेशस्य सम्बन्धि
लक्षणस्य । ननु तयोः सम्बन्धिसाकाङ्क्षत्वेऽपि द्वांशस्य पुत्रवित्त
रूपसम्बन्धिना अर्द्धस्य तु द्वांशरूपसम्बन्धिना अन्वयोऽस्त्वित्यत
आह । पुरुषेति । यथाच गुणानाञ्च परार्थत्वादसम्बन्धः
समत्वात्स्यादिति जैमिन्युक्तन्यायेन । द्वयोर्विशेषणयोः परस्परं
नान्वयसम्भवइतिभावः । वित्तार्जनादिति पञ्चम्यन्तेन द्वांश
रूपैकदेशस्य योऽन्वयः तदर्थोपादानस्य तदर्थं द्वांशोपादानस्य ।
अविवादात् भवतोऽपि सम्मतत्वात् । अर्द्धपदेनापि तदन्वयो
युक्तइत्यर्थः । द्वांशस्य तु पञ्चम्यन्तानुपस्थित्या तदन्वयोनयुक्त

इति शेषः । पञ्चम्यन्तत्वेनेति पाठे । वित्तार्जनादित्यनन्तर
मितिषष्ठ्यन्तः तत्परामर्षणीयस्य उपादानेनान्वयः आसत्ति
बलात् । पञ्चम्यन्तेन सह प्रथमं अर्द्धस्यैवान्वयेनतु द्व्यंशस्या
सत्तिविलम्बादित्याह । वित्तार्जनेति । अत्र चानन्वयिव्यव
धानाभावस्यैवासत्तिघटकतयाहरपुत्रवित्तपदैर्व्यवधानेऽपि
नासत्त्यनुपपत्तिरितिध्येयम् ॥ ० ॥

न पुनर्द्व्यंशस्यार्द्धमेकांशः प्रतीयते । स्वायत्ते
चैकांशपदे प्रयोक्तव्येऽवाचकपदप्रयोगस्यान्याय्य
त्वादित्तस्यैवार्द्धं युक्तम् । तत्र पितृद्रव्योपघातेन
पुत्रार्जितवित्तस्यार्द्धं पितुरर्जकस्य पुत्रस्यांशद्वयमि
तरेषामेकांशिता । अनुपघातेतु पितुरंशद्वयं
अर्जकस्यापि तावदेव इतरेषामनंशित्वम् । यदा ।
विद्यादिगुणसम्पन्नस्य पितुरर्द्धहरत्वं विद्यादिना
ज्येष्ठस्यैवाधिकांशदर्शनात् । विद्यादिशून्यस्य जन
कतामात्रेण द्व्यंशित्वम् । तेन क्रमागतधनाद्वा
पुत्रार्जितधनाद्वा भागद्वयम्यिता स्वयं गृह्णीयात् ।

अतोऽधिकमिच्छन्नपि नार्हतीति वचनार्थः ।
स्वार्जितधनात्तु यावदेव ग्रहीतुमिच्छति तावदेव
गृह्णीयात् । पुत्राणान्तु पितामहधनादिंशोद्धारं

दत्त्वाऽदत्त्वैव वा विभजेत्स्वोपार्जितधनात्पुनर्गुणव
त्त्वेन सम्मानार्थं बलकुटुम्बत्वेन वा भरणार्थं अयोग्य
त्वेन वा कृपया भक्तत्वेन वा प्रसन्नतयाधिकदा
नेच्छुर्न्यूनाधिकविभागं कुर्वन् धर्मकारी पिता ।

तदाह याज्ञवल्क्यः । न्यूनाधिकविभक्ताना
न्धर्म्यः पितृकृतः स्मृतः ॥ ० ॥

नपुनरिति । तस्यान्वयिना हरदत्यनेन व्यवधानात्पञ्चम्य
न्तश्रवणाच्चेति भावः । द्व्यंशेनान्वये तात्पर्याभावमाह ।
स्वायत्तइति । अवाचकपदस्येति । एकांशत्वेनावचकार्द्ध
पदस्येत्यर्थः । अन्यायत्वादिति । तथाच तदन्वयतात्पर्य
मितिभावः । द्व्यंशार्द्धयोर्विषमशिश्रुतया विषयैक्ये विरोधा
द्व्यवस्थितविकल्पमाह । तच्चेति । नन्वत्राप्यर्द्धपर्यवसाने द्व्यंश
भिधानमनर्थकमतआह । यदेति । इदञ्च पितुर्गुणवत्त्व
निर्गुणवत्त्वाभ्यां अर्द्धहरत्वद्व्यंशहरत्वाभिधानं अशिन्यनेकस्मिन्
पुत्रे वेदितव्यम् । एकस्मिंस्त्वर्जकपुत्रे अशिनि गुणवति पितरि
द्व्यंशित्वं निर्गुणेऽर्द्धमिति वैपरीत्यं नैयायिकं सुधीभिर्भाव्यम् ।
दत्त्वादत्त्वावेति । ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेन सर्वे वा स्युःसमांशिनइति
वक्ष्यमाणवचनादित्याशयः । पितामहधने पितुरिच्छया न्यूना
धिकदाने निरस्ते पितुः स्वार्जितमात्रपर्यवसायिवक्ष्यमाण
न्यूनाधिकविभागकारणमाह । स्वोपार्जितधनादिति । धर्मका

दीति । तथा च उक्तान्यतमकारणं विना स्वार्जितधने पुत्राणां
विषमविभागान धर्म्यइति भावः ॥ ० ॥

तथा वृद्धस्यतिः । समन्यूनाधिकाभागाः पित्रा
येषाम्प्रकल्पिताः । तथैव ते पालनीयाविनेयास्तेस्य
रन्यथा ।

नारदश्च । पित्रैव तु विभक्ताये समन्यूनाधिकै
र्धनैः । तेषां स एव धर्म्यः स्यात्सर्वस्य हि पिता
प्रभुः । सर्वधनप्रभुत्वस्य हेतुत्वात् । पैतामहे च
तदसम्भवात् । न्यूनाधिकाविभागः पितृकृतः पितृ
धनविषय एवायन्धर्म्यः ।

तथा च विष्णुः । पिता चेत्युत्रान्विभजेत्तस्य
स्वेच्छा स्वयमुपात्तेऽर्थे पैतामहे तु पितापुत्रयो
स्तुल्यं स्वामित्वम् ।

ननु विभागश्चेत्पिता कुर्यादिच्छया विभजेत्सु
तान् । ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेन सर्वं वास्युः समांशिन
इति याज्ञवल्क्यवचनात् । उद्धाररूपश्रेष्ठभागा
वगतेः कथन्ततो न्यूनाधिकत्वमभिधीयते । उच्यते
उपरते पितरि भ्रातृभिरपि विभागे क्रियमाणे
विंशोद्धाररूपश्रेष्ठं शस्यासिद्धत्वाद्वचनानर्थक्यान
तदर्थत्वम् ॥ ० ॥

विनेयादण्ड्याः पितृधनविषयएवेति । स्वार्जितधनविषय
एवेत्यर्थः पैतामहइति । यद्यपि पितामहसर्वधनप्रभुत्वमपि
पितुरक्षतमेव तथापि प्रभुत्वमिह न स्वामित्वं किन्तु यथेष्टवि
नियोगयोग्यत्वं सर्वस्मिन् पैतामहे पितुर्न तथालमिति
भावः । याज्ञवल्क्यीयं न्यूनाधिकविभागवचनं विभागश्चेत्पिता
कुर्यादिति वचनञ्च स्वार्जिते पितामहधने वा सामान्यत
एव सोद्धाररूपश्रेष्ठभागविषयमित्यभिप्रायेण शङ्कते ।
नन्विति । श्रेष्ठभागावगतेः समभागावगतेश्च । कथमिति ।
तदीयैतदचनेनैव तस्य प्राप्तत्वात् विधानानुपपत्तिरिति
भावः । अतएव वैयर्थ्यं स्यादतएव न तदर्थत्वमित्याह ।
उच्यतइति । वचनानर्थक्यादिति । भ्रातृकृतविभागापेक्षया
पितृकृतविशेषविभागे न न्यूनाधिकविभक्तानामिति वचना
नर्थक्यादित्यर्थः । तथाच तदचनञ्च सोद्धारानुद्धाररूपन्यूना
धिकभागबोधकम् । किन्तु पितुरिच्छाकृतस्यैवास्य न्यूनाधि
कविभागस्यैव बोधकमिति भावः । प्रयोजनान्तरप्रदर्शनेन
वचनस्यार्थवत्त्वमाशङ्कते ॥०॥

अथ विनाप्युद्धारं समांशतायाः पितृकृताया
धर्म्यत्वार्थं वचनमुच्यते । तन्न । न्यूनत्वमेव तर्हि
पितृकृतधर्म्यं स्यादित्यधिकपदमनर्थकं स्यात् ।

किञ्च । उद्गाराभिप्रायेण समन्यूनाधिकत्ववर्णने
 इच्छया विभजेदित्यनर्थकमप्यदम् । एतदितरप
 दत्रयेणैव वक्तव्यस्याभिहितत्वात् । असन्मते तु
 इच्छया विभजेदिति स्वीपात्तधनविषयम् । श्रेष्ठां
 शतासमानांशतयोस्तु पैतामहधनगोचरत्वमिति
 न किमप्यनर्थकम् ॥ ० ॥

अथेति । धर्म्यत्वार्थमिति । तद्वचनस्य धर्म्यत्वप्रतिपादना
 दितिभावः । न्यूनत्वमेवेति । भ्रातृकृतशोद्धारापेक्षया पितृ
 कृतसमभागस्यैव न्यूनत्वादिति भावः । अधिकपदमिति । शोद्धा
 ररूपाधिकभागस्य भ्रातृकृतस्यापि धर्म्यत्वेन पितृकृतविषये
 ऽधिकपदोपादानवैयर्थ्यादिति भावः । चूडामणिस्तु । अधिक
 पदमिति । ज्येष्ठस्य विंशउद्धारइत्यनेन सामान्यतएवप्राप्ते
 रनर्थकमित्यर्थइत्याह । अथ पितृकृतसमभागएव शोद्धार
 भागापेक्षया न्यूनः कनिष्ठानामर्थादधिकोभवतीति सएवै
 कोभागोन्यूनाधिकपदाभ्यामुच्यते न पृथगिति नाधिकपदवै
 यर्थ्यमतआह । किञ्चेति । वस्तुतेननु समभागमात्राभिधानेन
 पितृकृतत्वनिमित्तविशेषाभिधानेन सामान्यप्राप्ताधिकांशबाधा
 पत्तिरतोऽधिकपदं शोद्धारभागप्रापकतया सार्थकं वाच्यम् ।
 तथा सति ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेनेत्युक्तयाज्ञवल्क्यवचनान्तरं

व्यर्थं न्यूनाधिकवचनेनैव तदुक्तद्विविधभागावगतेरतोवचनमे
तद्विषयान्तराभिप्रायकतया सार्थक्यति । किञ्चेति । अनर्थक
मिति । भागद्वैविध्यभावाभिधानेन तत्रेच्छायाअप्रयोजक
त्वादिति भावः । एतदितरेति । पदं वचनचतुर्थीशः । एतदि
तरपदत्रयेणैवेति । विभागश्चेत्पिता कुर्यादिति ज्येष्ठं वाश्रेष्ठ
भागेनेत्यादिपादत्रयेण । वक्तव्यस्य भागद्वयरूपस्य । कथं तर्हि
वचनस्यार्थवत्त्वमत आह । अस्मदिति । स्त्रोपात्तविषयमिति ।
पितामहधनपरत्वे वैयर्थ्यापातादिति भावः । न किमपीति ।
न्यूनाधिकवचनस्य स्त्रोपात्तविषयतया विभागश्चेदित्यस्य च
पितामहधनगोचरतया वचनयोरर्थवत्त्वादिति भावः । इदञ्च
न समीचीनमुक्तं इच्छया विभजेदित्यस्य स्वार्जितविषयत्वेनैव
तत्र न्यूनाधिकविभागे सिद्धे न्यूनाधिकवचनवैयर्थ्यताद
वस्थ्यात् । धर्म्यत्वार्थं तत्सार्थक्यं तु पितामहादिधनसामान्य
विषयत्वपक्षेपि समानमिति भाव्यम् ॥ ० ॥

किञ्च । पितर्युपरतेऽपि द्विप्रकारोविभागोवृद्ध
स्यतिनोक्तः ।

यथा । द्विप्रकारोविभागस्तु दायदानां प्रकी
र्तितः । वयोज्येष्ठक्रमेणैकः समापरांशकल्पना ।
ज्येष्ठक्रमेणेत्युद्धारन्दर्शयति । तथा समांशता

परेति । भ्रातृणामपि परस्परविभागस्य द्विप्रकार
त्वात् पितृकृतस्य विशेषेण स्यात् ।

तथानारदः । पितैव वा स्वयमुत्रान् विभजेदयसि
स्थितः । ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेन यथावास्य मतिर्भवेत् ।
ज्येष्ठस्य श्रेष्ठभागमभिधाय पुनर्यथा वास्य मतिर्भवे
दित्यनेन यादृशे न्यूनाधिकविभागे पितुः पूर्वोक्त
कारणात्कर्तव्यमतिर्भवेदिति पृथगभिधानात्
श्रेष्ठभागादन्यएवायं न्यूनाधिकविभागः प्रतीयते ।
यत्पुनर्नारदवचनम् । व्याधितः कुपितश्चैव विषया
सक्तचेतनः । अयथाशास्त्रकारी च न विभागे
पिता प्रभुरिति । तद्व्याधिना आकुलचित्ततया
कस्मिंश्चित्पुत्रे क्रोधादा सुभगापुत्रत्वेहादा अयथा
शास्त्रं विभजति तद्विषयम् । पूर्वोक्तकारणात्तु
शास्त्रीयएव विषमविभागः ॥ ० ॥

नन्विच्छया विभजेदिति स्वयाच्छाश्विषयकमेव वाच्यं
स्वल्पेन वा विभज्य भूयिष्ठमादाय वा वसेदित्येकमूलकत्वात्त
त्कथमनर्थकमतश्चाह । किञ्चेति । विशेषेण स्यादिति ।
तथाच वचनवैयर्थ्यादावस्यगान्न तथार्थसम्भवइति भावः
यद्यप्ययन्दोषउच्यतइत्यादिना प्रागेवोक्तस्तथापि तस्य दार्ढ्यं

प्रतिपादनार्थमुनरभिधानमिति बोध्यम् ननु न्यूनाधिक
वचनस्य सोद्धारानुद्धारभागद्वयनियामकत्वे पित्रा येषा
मिति प्रतीकं व्यर्थं स्यात् । भ्रातृविभागेऽपि द्वैविध्यासत्तात् ।
यतो न्यूनाधिकविभागः सोद्धारानुद्धाराभ्यामन्यत्र वेत्यत्र
प्रमाणान्तरमप्याह । तथेति । यादृशेति । एतस्य समांश
मात्राभिधायकत्वे विभजेद्वयसि स्थितइति पूर्वप्रतीकेनैव
समं स्यादश्रुतत्वात् विशेषस्येति न्यायात्समांशप्राप्त्या वैयर्थ्यं
स्यादिति भावः । आकुलचित्ततया कर्त्तव्या कर्त्तव्यविवेचनशून्य
तथा पूर्वोक्तकारणाद्भक्तत्ववद्भूपोष्यत्वादेः कारणादिति
यदुक्तन्तत्र प्रमाणमाह ॥ ० ॥

यथा कात्यायनः । जीवद्विभागे तु पिता नैकं
पुत्रं विशेषयेत् । निर्भाजयेन्न चैवैकमकस्मात्का
रणं विना । नैकमधिकदानेन विशेषयेत् । नच
निर्भाजयेद्विभागशून्यन्न कुर्यात् कारणं विना
उद्धारादिविशेषोऽहि बहूनामेव नैकस्य एकस्यापि
चपुत्रस्य कारणं विना विशेषेण कार्यः । कारण
वशात्तु कार्येणैव एकस्यापीत्यवगतेर्नोद्धारापेक्षो
विशेषः । किन्तु पितुरिच्छाकृतएवेति यथोक्त
एवार्थः । यदि पुनः पितरि जीवति पुत्राएव विभा

गमर्थयन्ते तदा विषमविभागः पित्रा न दातव्यः ।

तदाह मनुः । भ्रातृणामविभक्तानां यद्युत्था
नम्भवेत्सह । न तत्र भागं विषमम्पिता दद्यात्कथ
ञ्चन ॥ ० ॥

यथेति । कारणं विना पूर्वोक्तकारणं विना अन्यस्यासम्भ
वात् । नैकं पुत्रं विशेषयेदित्यन्वयः निर्भाजयेदित्यत्र कारणं
विना पातित्यादिकं विना इत्यस्य गुणं विनेत्येवार्थः । तथाच
कारणं गुणं विना न विशेषयेत् । नोद्भारादिना विशेषयेदिति
वचनार्थः । तत्कथं पूर्वोक्तकारणत्वाविशेषं ब्रूषेदित्यत आह ।
उद्भारादिविशेषोहीति । बहूनामेवेति । विंशतदर्द्धतत्तुरीय
भागरूपानामुद्भाराणां बह्वेव उद्दिष्टत्वादिति भावः ।
नैकस्येति । तथाच एकस्य विशेषेन तु गणकतोद्धाररूपः उद्धा
रस्य सर्वपुत्रसाधारणतया एकपुत्रस्य विशेषत्वासम्भवात् ।
किन्तु । कारणान्तरकृतेऽन्यत्र एवेति भावः । यद्यपि ज्येष्ठस्य
सगुणत्वे इतरेषाञ्च निर्गुणत्वे एकस्याप्युद्धारकृतविशेषः
सम्भवत्येव । तथापि । सविशेषेन वचनार्थः पित्रुपादानवैय
र्यात् । भ्रातृविभागेऽपि तथा विधिविशेषसम्भवादिति बोध्यम् ।
मनु एकग्रहणात्कारणं विना बहूनां विशेषः स्यादित्याशं
क्याह । एकस्यापीति । न्यायादव्यवहर्तव्यइति भावः ।

इच्छाकृतएवेति । स्वार्जितमात्रे पूर्वोक्तकारणसहकारेण
इच्छाकृतएवेत्यर्थः । उत्थानं विभागोद्यमः उत्थानमर्जितं
सहयुगपत् । तथाच सर्वेषामर्जितेन विषमविभागदतिकुसु
कमद्वयाख्यानन्तदसत् । तत्र विषमविभागाभावस्य सम
विभागस्य च न्यायतएव प्राप्तेर्वचनानर्थक्यात् ॥ ० ॥

उद्धारस्तु तदा पित्रा दातव्यएव । तस्य विषम
विभागरूपत्वाभावात् । न्यूनाधिकविभागस्यैवनिषे
धादिति पितृकृतेविभागः ।

इदानीमुपरते पितरि भ्रातृणां विभागः
कथ्यते । सोपि च मातरि जीवन्त्यां सत्यपि पित्रुपर
माद्वनस्वामित्वे धर्म्येन विभागः सोदराणां भवती
तिकथ्यते । ऊर्द्धं पितुश्च मातुश्चेति । उभयोरुपर
मे सोदराणां पैतृकधनविभागस्य ज्ञापनात् । नपु
नर्मातुरुर्द्धं मातृधनविभागार्थम्यैवकपदात् पितृ
धनमात्रस्यैव विभागावगतेः पैतृकपदस्यैकशेष
कल्पनायां प्रमाणाभावात् । किञ्च । जनन्यां संस्थि
तायामित्यनेनैव मातरि मृतायान्तदीयधनवि
भागस्य मनुना वक्ष्यमाणत्वादूर्द्धं मातुरिति पुन
रुक्तं स्यात् ।

यथा याज्ञवल्क्यः । विभजेरन् सुताः पित्रोरु
र्द्धमृक्यमृणं समम् । मातुर्द्वितरः शेषमृणा
प्ताभ्यक्ततेऽन्वयः ॥ ० ॥

विषमविभागरूपत्वाभावादिति । एवं समुद्धृतोद्धारै
समानंशान्प्रकल्पयेदित्यादिना अविभक्तद्रव्यात्पृथक्कृतस्यै
वोद्धारतया तस्य भागाभावादिति भावः । इति पितृकृत
विभागः । पितृकृतविभागं निरूप्य भ्रातृकृतविभागनिरूपणार्थं
सम्बोधावधानाय प्रतिजानीते ॥ इदानीमिति ॥ पितृकृत
विभागनिरूपणानन्तरमित्यर्थः । सापि भ्रातृकृतविभागोऽपि ।
धर्म्यानेति । तथा च विभागः सिद्धत्येव किन्तु स धर्म्यानेति भावः ।
अतएवोक्तं सत्यपीत्यादिविभागाधिकारज्ञापनार्थम् ।
नन्वेवमितृसत्त्वे इवमाहसत्त्वेऽपि विभागासिद्धेरपि वचनार्थं
त्वसम्भवे धर्म्यत्वेन किमित्यदृष्टकल्पना गौरवमङ्गीकरोषिदिति
चेन्न । तवापितदानीं तेषां स्वधनस्वामित्वात् माहसत्त्वे विभागा
भावस्य वाचनिकत्वेनादृष्टकल्पनायास्तुल्यत्वादिनिगमना तुते
षामितृसत्त्वेऽस्वामित्वात् । युक्तविभागासिद्धिः माहसत्त्वे
तु तेषां स्वधनस्वामित्वात् विभागे वाधकाभावइति न्यायएवेति
विभाव्यं । ज्ञापनान्मनुनेति शेषः । ननु मातुरुर्द्धमित्यस्य पितृ
धनविषयत्वेऽदृष्टकल्पना गौरवमेव एकशेषकल्पनायां मान

मत आह किञ्चेति । पुनरुक्तमिति । द्वयोरपि मनुवचनत्वादिति
भावः । उक्तार्थे याज्ञवल्क्यवचनं स्फुटं प्रमाणयति यथेति ॥०॥

मातृधनविभागस्य दुहितृणां सद्भावे अनधि
कारः असद्भावे चान्वयपदेन पुत्राणामधिकार
इति उत्तरार्द्धेनैव प्रतिपादनात् । पूर्वार्द्धे पित्रो
रिति पितृधनविषयमेव अन्यथा पुनरुक्तत्वापत्तेः ।
मातापित्रोरुपरमे भ्रातरोविभजेरन्निति वदता
याज्ञवल्क्येन उभयोरुपरमानन्तरकालस्य विभा
गार्थतया विधानात् साहित्यं विवक्षितम् ॥ ० ॥

अनधिकारइति । पुत्राणामिति शेषः पुनरुक्तत्वेऽपि पूर्वार्द्धे
पित्रोरित्यत्रैकशेषकल्पनया मातृधनविभागे मातुरुर्द्ध
मिति प्राप्तेः पुनर्मातुर्धनमित्यस्य पुनरुक्तत्वापत्तेरित्यर्थः । इदं
मुपलक्षणम् । उत्तरार्द्धे दुहितृभावे सुतस्याधिकारप्रतिपा
दनात् विरोधोऽपि द्रष्टव्यः । अथ पूर्वार्द्धे मातुर्यौतकधन
विषयमुत्तरार्द्धे यौतकधनविषयम् । अत्र प्रथमन्दुहितृ
धिकारस्य वक्ष्यमाणत्वात् । अतो न यौनरुक्त्यं न वा विरोधइति
चेन्न । अयौतकस्त्रीधने पुत्रकुमार्योर्युगपदधिकारस्यैव वक्ष्य
माणत्वेन केवलपुत्राधिकारप्रतिपादने विरोधतादवस्थात् ।

नच सुतादत्येकशेषकल्पनया कन्यापुत्रयोर्युगपदधिकार
 प्राप्तिरिति वाच्यम् । पितृधनसमभिव्याहारात्केवलपुत्रा
 धिकारस्यैवावगतेः अन्यथा पितृधने तयोर्युगपदधिकारा
 पत्तिः । साहित्यमिति । पितृमात्रुपरमयोः साहित्यमित्यर्थः
 विवक्षितमिति । तद्वचनस्यचकारेण द्वन्द्वसमानार्थकेन साहि
 त्यावगमादितिभावः । अत्र च साहित्यं विभागक्रियापेक्षया
 साहित्यन्तुतुल्यरूपाणां परस्परसापेक्षाणामेकक्रियान्वयित्व
 न्तत्र तुल्यरूपाणां विशेष्यविशेषणभावोपपन्नानान्तेन सपत्नीको
 धर्ममाचरेदित्यत्र साहित्यबुदासः पत्युर्विशेषणत्वेनैव पत्या
 आचारक्रियान्वयात्परस्परसापेक्षाणाम्परस्परनैरपेक्षेण तत्क्रि
 यान्वयिनां युगपत्तत्क्रियान्वयिनामितिफलितार्थः तेन
 धवखदिरौ च्छिनत्तीत्यत्र एकस्यामपिक्विदा क्रियाव्यक्तौ
 क्रमेणान्वितयोर्धवखदिरयोः साहित्यबुदासः युगपदन्वित
 योरेव साहित्यप्रतीतेरिति अत्र सम्वादन्दर्शयति ॥ ० ॥

तथाच शङ्खलिखितौ । रिक्थमूलं हि कुटुम्बमस्व
 तन्त्राः पितृमन्तोमातुरप्येवमवस्थितायाः । मातुरपि
 सकाशादस्वतन्त्राविभागानधिकारिण इत्याह तुः ।

सुव्यक्तमाह व्यासः । भ्रातृणां जीवतोः पित्रोः
 सद्वासाविधीयते । तदभावे विभक्तानान्धर्म

स्तेषां विवर्द्धते । सहवासविधानमुखेन पृथग्भाव
निषेधात् । पितृमातृजीवनवतश्च विभागनिषेधात्
जीवतोरितिसाहित्यमविवक्षितम् । अतएकस्मिन्न
पि जीवति विभागो न धर्म्यः । किन्तु द्वयोरभावे
यथाह । वृद्धस्यतिः । पित्रोरभावे पुत्राणां विभागः
सम्प्रदर्शितः । मातुर्निवृत्ते रजसि जीवतोरपि
शस्यते । निवृत्तरजस्कायां मातरि जीवन्त्यां विभा
गस्य मातृधनगोचरत्वानुपपत्तेः ॥ ० ॥

तथाचेति ऋक्येति । हि हेता यतः ऋक्यमूलं गार्हस्थं अतोऽस्व
तन्त्राः व्ययानधिकारिणः इतरथा सर्वैरेव स्वेच्छया धनव्यये
कृते धनविलयापत्त्या कुटुम्बरक्षा न स्यादिति भावः ।
अत्रैवं शब्देन मातुरवस्थाने अस्वातन्त्र्यस्य स्फुटमेवाभिधान
मिति भावः । नचास्य वचनस्य भार्यापुत्रस्येत्यनेन एकमूल
त्वात् । स्वार्जितधने अस्वातन्त्र्यपरत्वमस्त्विति दायभागप्रकर
णान्नायात् । अतएव इदमस्पृष्टमेव अतः स्पृष्टमाह ।
व्यासइति । विधानमुखेन प्रतिपादनमुखेन । निषेधादिति ।
सहवासस्य जन्मप्रभृतिप्राप्ततया तद्विधानासम्भवात्पृथग्भा
वेति । पृथग्भावनिषेधस्यैव सहवासएवेतिनियमेन परिसङ्ख्याया
वा वचनार्थत्वादितिभावः । अत्र जीवतोरिति द्विवचनावगत

साहित्यस्य विवक्षितत्वे एकमात्रजीवनेन सहवासस्य प्राप्या
 मातरि जीवन्त्यामपि विभागः स्यात् मातरि मृतायाम्पितरि
 सत्वेपि विभागः आपद्येत । अतस्तदविवक्षामाह । पित्रेत्यादिना ।
 जीवनवत इत्यनेनाविवक्षितत्वे उद्देश्यविशेषणत्वमपि साहित्यस्य
 प्रतिपादितं जीवत्यित्माह कमुद्दिश्य विभागाभावस्य विधेयत्वात् ।
 यद्यपि पितृसत्त्वेऽस्वामित्वेनैव विभागाप्राप्तेः पित्रुपादानवैयर्थ्यं
 तथापि दृष्टान्तार्थतदुपादानमतएव प्रागुक्तमातुरप्येव
 मवस्थिताया इत्यत्र एवं शब्दः यथा पितरि जीवति विभागा
 स्वातन्त्र्यं तथा मातरि जीवन्त्यामपीति दृष्टान्तार्थकः प्रयुक्त
 इति । उभयोरभावे अन्यतराभावे । एवञ्च जीवतोः साहित्या
 विवक्षायामुपरमसाहित्यं स्फुटमुक्तमिति भावः । मातृधनगो
 चरत्वानुपपत्तेरित्यस्य मातुर्निर्धनत्वापत्तेरिति शेषः ॥ ० ॥

उभयाभावोक्तविभागस्यैव जीवतोरपीत्यपि
 कारेण निर्दिष्टस्य शस्तत्वकीर्तनात् । उभयोरभावे
 भ्रातृविभागः पितृधनगोचर एवावधार्यते । अत
 एव जीवन्त्यामातरि मातृप्रधानकं विभागं निर्दि
 शति व्यासः । समानजातिसङ्ख्याये जातास्त्वेकेन
 हनवः । विभिन्नमातृकास्तेषां मातृभागः प्रशस्यते ।

तथा वृद्धस्यतिः । यद्येकजातावहवः समानाजाति

सह्यया । सापत्नास्तैर्विभक्तव्यं मातृभागेन धर्मतः
पुत्राणां जातिसह्यासाम्येन विभागे विशेषाभावान्मा
तुरेवायं विभागो न पुत्राणामित्युद्दिश्य विभागः
कर्त्तव्यः तेनेतरमातृघनइवात्रापि पुत्राणां मातरि
जीवन्त्यां न परस्परविभागे स्वातन्त्र्यम् । किन्तु
मातुरनुमत्यैव परं विभागो धर्म्यः । अतोयद्गौत
मादिभिरुक्तम् । विभागे तु धर्मवृद्धिरित्यादि तन्मा
तुरुपरमे वेदितव्यम् तत्र यद्यविभक्ताएव स्यातु
मिच्छन्ति तदा ज्येष्ठएव योगक्षेमशक्तः सर्वं
गृह्णीयात् । इतरे पितरमिव तमुपजीवेयुः ।

यथा मनुः । ज्येष्ठएव तु गृह्णीयात् पितृव्यन्धन
मशेषतः । शेषास्तमुपजीवेयुर्यथैव पितरन्तथा ।
तथा गौतमः । सर्वस्वं वापूर्वजस्य सेतरान् विभृ
यात् पितृवत् । वाशब्दात्पृथग्वा भवेयुः सह
वावसेयुः । सहवासश्च सर्वेषामिच्छातएव ।

यथा नारदः । विभृयाद्वेच्छतः सर्वान् ज्येष्ठो
भ्राता यथा पिता । भ्राता शक्तः कनिष्ठोवा शक्त्य
पेक्षा कुले स्थितिः । शक्तः सन् कनिष्ठोपि सर्वान्

विभृयात् । मध्यमोत्र दण्डापूपन्यायासिद्धः ।
विभागस्त्वेकस्यापोच्छ्रया भवतीत्युक्तं प्राक् ॥ ० ॥

उभयाभावोक्तेति । उपस्थितविभागानुषङ्गेनैव शस्त्वान्वय
सम्भवे विभागान्तराध्याहारकल्पनायां गौरवादिति भावः ।
पितृधनगोचर एवेति पितामहधनस्यापि पितुः स्वत्ववत्त्वात्पितृ
धनत्वेन तस्यापि संग्रहः । पितृधनविभागप्रकरणे एवकारेण
मातृधनमात्रव्यवच्छेदः तेनास्य वचनस्य न प्रागुक्तपिता
महधनेगोचरत्वविरोधः । मातृप्रधानकं मातृसम्बन्धित्वेन
निर्देशपूर्वकं तत्रापि पितृधने स्वत्वत्वात्सदीभूतेपीत्यर्थः ।
उक्तं प्रागिति । पितृधनविभागप्रकरणे एकस्यापि स्वधने
स्वाम्यादित्यादिनेत्यर्थः ॥ ० ॥

अतएव विभागं प्रक्रम्याह कात्यायनः । अप्राप्त
व्यवहाराणां धनं व्ययविवर्जितम् । न्यसेयुर्वन्धुमि
त्रेषु प्रोषितानान्तथैव च ।

तथा रक्ष्यं बालधनमाव्यवहारप्राप्तेरिति
वचनम् । अयञ्च पुत्राणां विभागः पुत्रपौत्रप्रपौत्र
पर्यन्तः समानोनात्रोत्पत्तितः प्रत्यासत्तिक्रमे
णाधिकारक्रमः । पुत्रादीनान्तराणामेव पार्वणे

तत्पिण्डतद्भोग्यपिण्डद्वयविधानात् । अतएव
देवलः । पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।
उपासते सुतं जातं शकुन्तादिव पिष्यलम् । मधु
मांसैश्च शाकैश्च पयसा पायसेन च । एष नो दास्यति
आढ्यं वर्षासु च मघासु च ।

तथा शङ्खलिखितयमाः । पिता पितामहश्चैव
तथैव प्रपितामहः जातं पुत्रं प्रशंसन्ति पिष्यलं
शकुन्तादिव । मधुमांसेन खड्गेन पयसा पायसेन वा ।
एष दास्यति नस्तृप्तिं वर्षासु च मघासु च । प्रपिता
महग्रहणात् पुत्रपदम्प्रपौत्रपर्यन्तपरम् । तदनेन
प्रपौत्रपर्यन्तस्य आढ्यदानेन प्रपितामहपर्यन्तोपका
रत्वात् प्रपौत्रपर्यन्तस्य तुल्योदायाधिकारः ।
अतएव जीवत्पितृकयोः पौत्रप्रपौत्रयोरनधिकारः ।
पार्वणानधिकारितया पिण्डाप्रदातृत्वात् । पित्रो
रूपरमे च भ्रातृणाम्पितृकतोविशेषः परं निवर्त्तते ।
अन्यत्सर्वमेव प्रत्येतव्यम् ॥ ० ॥

अप्राप्तव्यवहाराबालकाः पञ्चदशवर्षादनधिकवयस्काः ।
प्राधितानामिति । अत्र तदनुमतिं विना विभागः स्फुटएवेति
भावः । यतएव प्रपौत्रपर्यन्तानान्तुल्योपकारकता अत

एव प्रपितामहपर्यन्तानान्तुल्योपासनेत्याह । अतएवेति । तृप्तिं
 दास्यति जनयिष्यति । प्रपौत्रपर्यन्तपरमिति । पार्वणकर्त्तृ
 सपिण्डत्वेन लक्षणयेत्यर्थः । अतएव धनाधिकारस्योपकारि
 निबन्धनत्वादेव । पितृभागस्यैवोत्तरकालन्तङ्गामित्वान्न निरं
 शतेति बोध्यम् । पिण्डाप्रदातृत्वादिति । अत्र पिण्डदानयोग्य
 तैव विवक्षिता नतु तदुपधानम् । तथात्वे दैवादकृतपार्व
 णस्य पुत्रादेरनधिकारापत्तेः । स्वरूपयोग्यतातु पौत्रादेर्मृत
 पितृकपौत्रत्वादिनैवेति । तथैवाविभक्ते मृते पुत्रे तत्सुतं रिक्थ
 भागिनमित्यादि शास्त्रेणावगमात् । तेन जीवत्पितृकपौत्रा
 देर्न स्वरूपयोग्यतेति बोध्यम् ॥ ० ॥

यदाचैकः पुत्रोस्ति अपरस्य पुत्रस्य पुत्राः
 सन्ति तदा तस्यैकोभागोऽपरस्य वह्नीनां नष्टृणां
 स्वपित्रधीनजन्ममूलत्वाद्बन्धसम्बन्धस्य यावत्येव धने
 तस्य स्वामित्वार्हत्वन्तावत्येव तेषामपि यच्चानेक
 पितृकाणां तु पितृतोभागकल्पनेति वचनन्तस्य
 नायं विषयः । पितृव्यवितुरेव तत्सर्व्वन्धनमिति
 पितृव्यस्यैव सर्व्वं स्यात् । नतु तद्भातुः पुत्राणाम् ।
 पितृतोभागकल्पनात् पितापुत्रविभागवद्भागकल्प
 ने पितुर्भागद्वयसम्बन्धात्पितृव्यस्य भागद्वयम्भवेत्

तद्भातुः पुत्राणां त्वेकैकोभागः स्यात्तदाच शिष्टा
चारविरोधः स्यात् । अस्य पुनरेष विषयोयत्रैकस्य
भ्रातुरल्पसङ्ख्याकाः पुत्राः सन्ति अपरस्य वज्रसङ्ख्याका
स्तत्र पितृतोभागकल्पनेति ॥ ० ॥

उपकाराविशेषादह्मनां मृतपितृकपौत्राणां प्रत्येकम्यत्
तुल्यभागमाशङ्क्याह । यदेति । तावत्येवेति । तथाच रत्नाकरे
कात्यायनः । अविभक्ते मृते पुत्रे तत्सुतं रिक्तभागिनम् ।
कुर्वीत जीवनं येन लब्धं नैव पितामहात् । लभेतांशं स पितृन्तु
पितृव्यात्तस्य वा सुतात् । स एवांशस्तु सर्वेषां भ्रातॄणां न्याय
तोभवेत् । लभत तत्सुतोवापि निवृत्तिः परतोभवेदिति ।
अत्र न्यायतद्व्यस्य स्वपित्रधीनजन्ममूलत्वादित्यर्थः । अत
एव पार्वणपिण्डदातृत्वेऽपि दौहित्रस्य नाधिकारः मातुला
दिसत्त्वे तन्मातुरेवानधिकारात् । प्रपौत्रपुत्रस्य तु पार्वण
पिण्डदातृत्वाभावान्नाधिकारः अत्रैव विषये यत्केन चिदिदं
वचनं साधकतया उपन्यस्तं तद्वृषयितुमेतद्वचनमाह । यच्चेति ।
अनेकपितृकाणामिति । अनेके पितरोऽप्येषामिति व्युत्पत्तेरने
कभ्रातॄणामनेके पुत्राः सूचिताः । अयमितृव्यभ्रातुः पुत्रविभागे
पितृतोभागकल्पनेत्यस्य किम्विचित्रं एव पुत्रस्य भागद्वयार्थः
पितापुत्रवद्भागोवार्थः । तत्र नाद्यद्वयमाह । पितृव्यपितुरेवेति ।

द्वितीयमाशङ्क्य निषेधयति । पितृतदति । स्वमतमाह ।
 अस्य पुनरिति । यत्रेति । तथाच विभिन्नपितृकाणामौचाणां
 पितामहधनविभागे स्वपित्रनुसारेण भागकल्पनेति वचनार्थ
 इतिभावः । पुत्रादित्युपलक्षणम् । पौत्रा अपि बोध्याः ॥ ० ॥

इदानीं सवर्णभ्रातृणां विभागोविंशोद्धारादि
 पूर्वकोवा समएव वेति विकल्पः । उद्धारमन्तरे
 णापि समविभागमाह पितृगीत्यनुवृत्तौ ।

हारीतः समानतोमृते रिक्त्यविभागः ।

तथोशना । वर्णानामानुलोम्यानां विभागो
 यम्प्रदर्शितः । समत्वेनैकजातानां विभागस्तु
 विधीयते ।

तथाच पैठीनसिः पैतृके विभज्यमाने दाय्याद्ये
 समोविभागः ।

तथा याज्ञवल्क्यः । विभजेरनुताः पित्रोरुर्ध्व
 मृक्यमृणं समम् । अतः सोद्धारानुद्धारयोर्विकल्पः ।
 नच केवलसमप्रविभागस्यापि शास्त्रीयत्वान्नित्य
 वत्तस्यैवानुष्ठानं स्यादितिवाच्यम् । भक्त्यतिशयेन
 भ्रातृणामुद्धारानुमतेरपि सम्भवादिभागाविभाग
 वदिकल्पः अतएवाद्यतनानां भक्त्यतिशयाभावात्सम
 भागएव लोके दृश्यते । उद्धारार्धज्येष्ठाभावाच्च ॥ ० ॥

इदानीं कालविशेषतोभ्रातृविभागनिरूपणानन्तरं ।
विकल्पोद्विप्रकारो निरूप्यत इति शेषः । तत्र सोद्धारः ज्येष्ठस्य
विंशोद्दारेत्यादिना प्रागेवोक्तः । सन्नति समं साधयति ।
उद्धारमन्तरेणापीति । समानतः समत्वेन तृतीया विशेषणे ।
आनुलोम्यानां अनुलोमजातानां ब्राह्मणादेः क्षत्रियादि
पुत्राणामित्यर्थः । एकजातानामेकजातीयमातृजातानामि
त्यर्थः । दायादस्येदन्दायाद्यन्तस्मिन् दायाद्ये विभागोऽंशः
सम इत्यर्थः । विभागो विभाज्यमानदायः समान इति वार्थः ।
अतः विभागद्वैविध्यतः । विकल्पो व्यवस्थितः न त्वैच्छिकः विषम
शिष्टत्वात् । व्यवस्थितत्वं व्यवस्थापयितुमाशङ्कते । न चेति ।
नित्यवदिति नियतमित्यर्थः । समभागस्याऽपि शास्त्रोक्तत्वे
सोद्दारे बलवद्देषादिति भावः । अद्यतनानामिति । कनिष्ठा
नामिति शेषः यत्र चाद्यगर्भसम्भवरूपज्येष्ठाभावस्तत्रापि समो
विभाग इत्यवधेयं । ननु जन्मविद्यागुणज्येष्ठ इत्यनेन गुणस्यैवाधि
क्यांशप्रयोजकत्वमुक्तन्ननु भक्त्यतिशयस्यापि प्रमाणाभावादत
आह । उद्धारार्ह इति । वेदविद्यावैदिककर्मानुष्ठानकनिष्ठा
वच्चनादिगुणवत एव उद्धारार्हतया कलौ तादृशज्येष्ठस्य
प्रायेणासत्त्वादिति भावः । तेन विकल्पोऽपि गुणतदभावाभ्यां
व्यवस्थित एवेति द्रष्टव्यं ॥ ० ॥

यस्तु स्वयोग्यतामात्रपरामर्षात् पितृपितामहा
दिधनविभागे निस्पृहः स किञ्चिदेव तण्डुलप्रस्थ
मपि दत्त्वा तत्पुत्रादेः कालान्तरीयदुरन्ततानिरा
शार्थं विभजनीयः ।

यदाह मनुः । भ्रातृणां यस्तु नेहेत धनं शक्तः
स्वकर्माणा । स निर्भाज्यः स्वकादंशात् किञ्चिद्दत्त्वा
पजीवनम् ।

तथा याज्ञवल्क्यः । शक्तस्यानीहमानस्य
किञ्चिद्दत्त्वा पृथक्क्रिया । पितरि चोपरते सौदर
भ्रातृभिर्विभागे क्रियमाणे मात्रे पुत्रसमांशोदा
तव्यः । समांसहारिणी मातेतिवचनान्मातृपदस्य जन
नीपरत्वान्न सपत्नीमातृपरत्वमपि । सकृच्छ्रुतस्य
मुख्यगौणत्वानुपपत्तेः । समांशता च मातुर्भात्रा
दिभिः स्त्रीधनादाने दत्ते पुनरर्द्धं पित्रा च पुत्रेभ्यः
समविभागदाने सर्वपत्नीनामेव पुत्रसमांशता
कर्तव्या ॥ ० ॥

स्वयोग्यतामात्रपरामर्षात् । स्वयोग्यताबलात् । किञ्चि
दिति । किञ्चिद्दत्त्वा निवृत्तिस्तस्यान्यत्रापेक्षाव्यञ्जिका इत्य
तस्तदुपादानम् । भ्रातृणामिति । भ्रातृणां विभागे क्रियमाणे

यस्तु जनः स्वकर्मणा शक्तश्चेत्पितृधनं नेहेत न चेष्टत इत्यर्थः ।
 एवमेव मिताक्षराकृच्छूलपाणिहलायुधप्रभृतयः । प्रका
 शकारादयस्तु भागिषु व्याप्रियमाणेषु आलस्यादिना योनव्या
 प्रियते सनिर्भाज्यः मूलधनादंशमात्रन्दत्वा अर्जितधनभाग
 शून्यः कार्य्यद्वति वचनं व्याचक्रुः । तदसत् एतस्योपघाता
 र्जितविषयत्वसाधनोपघातेनार्जिते निर्व्यापारस्यापि साधारणं
 समाश्रित्येत्यादिना भागावगतेर्विरोधात् । अनुपघातार्जितविष
 यत्वे तु अनुपपन्नं पितृद्रव्यमिति तदीयपरवचनवैयर्थ्यापाता
 दिति । सोदरभ्रातृभिरिति । सोदरासोदरविभागे तु नैवन्तत्रै
 कस्याः सर्वपुत्रमातृत्वाभावात् । मातुरेवांशितायावचनेन
 बोधितत्वात् न सपत्नीमातुरिति । सकृच्छ्रुतस्येति । युगपद्वृत्ति
 द्वयविरोधादिति भावः । इदञ्च प्राचीननयमाश्रित्याहितञ्च
 तु नव्यानाम् । किन्तु । नव्यैरपि तात्पर्यान्यथानुपपत्यैव
 गङ्गायां घोषमत्स्यैस्तद्व्यादौ वृत्तिद्वयाङ्गीकारात् । प्रकृते
 तथाविधोभयतात्पर्य्याहकप्रमाणाभावेन मुख्यपरतेति ।
 तन्मताश्रयणेपि न वृत्तिद्वयसम्भवइति भावः । अतएव पितृ
 पत्नीत्वेनोभयसाधारणरूपेण लक्षणयैवोभयबोधसम्भवइत्यपि
 परास्तम् । लक्षणाहेतुत्वाभावात्सर्वपत्नीनामिति । पुत्रहीना
 नामिति वक्ष्यते ॥ ० ॥

तदाह याज्ञवल्क्यः । यदि कुर्यात्समानांशान्
पत्न्यः कार्य्याः समांशिकाः । न दत्तं स्त्रीधनं यासां
भर्त्रा वा श्वशुरेण वा । अधिविन्नस्त्रियै देयमाधिवे
दनिकं समं । न दत्तं स्त्रीधनं यासान्दत्ते त्वर्द्धं प्रकल्प
येत् । पुत्रहीनाश्च पितुः पत्न्यः समानांशान् पुत्रवत्यः ।

तथा व्यासः । असुतास्तु पितुः पत्न्यः समानांशाः
प्रकीर्त्तिताः । पितामह्यश्च सर्वास्तामाहृतुल्याः
प्रकीर्त्तिताः ।

तथा विष्णुः । मातरः पुत्रभागानुसारभाग
हारिण्यः अनूढादुहितरश्च । पुत्रभागानुसारेण
यथा वर्णक्रमेण पुत्राणाञ्च चतुस्त्रिंशद्व्येकभागिता
तथा पत्नीनामपीति ॥ ० ॥

पुत्रेभ्य इत्यत्र दत्ते पुनरर्द्धमित्यत्र च प्रमाणं क्रमेण
वचनद्वयमाह । तदाहेति । समानांशान् पुत्रानिति शेषः ।
अधिविन्नेति । अधिउदाह्यमानस्त्रियमपेक्ष्याधिका विनापूर्वा
दाहिता या तस्यै स्त्रियै इत्यर्थः । आधिवेदनिके अधिवेदना
निमित्तं समुदाह्यमानस्त्रियै देयमित्यर्थः । यद्यपीदमधिविन्न
स्त्रीसम्प्रदानकदानविषयन्न दत्तं स्त्रीधनं यासामितितु पितृ
कृतविभागविषयम् । तथाप्येकत्र निर्णीतः शास्त्रार्थोबाधकं

विना अन्यत्रापि तथेतिन्यायात् । अत्रापि तथाकल्पतइति ।
तथोक्तं । पुत्रहीनाश्चेति । अत्र कश्चिदिदमितुः पत्यइति
स्वरसात् । पुत्रकृतविभागविषयमितृकृतविभागे तु । सपुत्रापुत्र
पत्नीनामेवांशित्वमित्याह । तदसत् । मातृपदस्य न सपत्नीमा
तृपरत्वमितिव्याख्यानविरोधात् । भर्तृकृतविभागे पुत्रवती
पत्नीनामयंशित्वे । समांशहारिणी माता पुत्राणां स्यान्मृते
पतावित्यत्र माता तु पितरि प्रेते पुत्रतुल्यांशहारिणीत्यत्र च
मृते पताविति । पितरि प्रेते इतिविशेषणवैयर्थ्याच्च । नच
पतिसत्त्वे तत्समांशहारिणी तदभावे पुत्रसमांशिनीत्यथा
वाच्यइति वाच्यम् । यदि कुर्यात्समानांशानित्यत्र उपस्थित
पुत्रसमांशतायाएव पत्नीनाम्राप्तेः । नत्वनुपस्थितपतिसमांश
तायाइति । तस्मात्पतिकृतविभागे पुत्रहीनपत्नीनामेवांशित्वं
नपुत्रवतीनां पुत्रकृतविभागेतु मातृणामितिस्थितिः । पितु
रितिकर्त्तरि षष्ठी । पितामह्यइति पितामहधनविषयं अत्र
पितामहीपदमित्यहजननीमात्रपरम्रागुक्तयुक्तेरिति केचित्
अपरेतु बह्ववचनात्सर्वइत्युपादानात् । सर्वासामेव पिता
महपत्नीनामंशित्वमिति प्राहुः ॥ ० ॥

अनूढानां दुहितृणां पुत्रभागमनुसृत्य तच्च
तुर्थांशस्तदाह ।

ए

वृहस्पतिः । समांशमातरस्त्वेषान्तुरीयांशाश्च
कन्यकाः । पुत्रस्य भागत्रयम् । कन्यकाया एको
भागः यदाह ।

कात्यायनः । कन्यकानां न्वदत्तानाञ्चतुर्थीभाग
इष्यते । पुत्राणाञ्च त्रयोभागाः स्वाम्यं स्वल्पधने
स्मृतम् । अल्पधने पुत्रैः स्वात्वादंशादाकृष्य कन्या
भ्यश्चतुर्थींऽशोदातव्यः ।

यथा मनुः । स्वेभ्योऽंशेभ्यस्तु कन्याभ्यः प्रदद्युर्भातरः
पृथक् । स्वात्वादंशाच्चतुर्भागम्यतिताः स्युर
दित्सवः । प्रदद्युरिति प्रदानश्रुतेरदाने च पतितत्व
श्रुतेर्न कन्याभिरधिकारिबुद्ध्या ग्रहीतव्यम् । न ह्यधि
कारिणे भ्रात्रेऽपरो भ्राता स्वादंशाहदाति ।

यथा याज्ञवल्क्यः । असंस्कृतास्तु संस्कार्या
भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैः । भगिन्यश्च निजादंशाहत्वां
शन्तु तुरीयकम् । भगिनीनां संस्कार्यतामाह
नाधिकारिता एवञ्च वज्रतरधने विवाहोचित
धनं दातव्यम् न चतुर्थीशनियमइति सिध्यति ।
एतच्च कन्यापुत्रयोः समसङ्ख्यत्वे ज्ञातव्यम् । विषम
सङ्ख्यत्वे च कन्यायाएव वज्रतरधनं वास्यात् ।
पुत्रस्य वा निर्धनता स्यात् । न चैतदुचितम् । पुत्रस्य

प्राधान्यात् । यच्चेदमत्र बाधकमुक्तम् । अविद्यमाने
पित्रर्थे स्वांशादुद्धृत्य वा पुनः । अवश्यकार्याः संस्का
राभ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैः ॥ ० ॥

स्वल्पधने इति । यद्धनस्य एकपुत्रलभ्यतुरीयांशेन कन्यासं
स्कारेण सम्भवति तदेव स्वल्पधनं तद्भ्रातृभिरेव विभजनी
यम् । पश्चात्तैरेव स्वस्वद्रव्यादाकृष्य भगिनीसंस्कारः कार्य
इति भावः । न चतुर्थांशनियमइति । अतएव रत्नाकरे विष्णुः
अनूढानां कन्यानां वित्तानुसारेण संस्कारं कुर्यादिति । विष
मेति । पुत्राणां चतुरादिसङ्ख्यत्वे कन्यायाश्चैकत्वे कन्याया
बहुतरधनं चतसृषु कन्यासु सतीषु पुत्रस्यैकस्य निर्द्दनते
त्यर्थः ॥ ० ॥

अस्मान्नारदवचनादवश्यकर्तव्यत्वाद्भगिनीनां
संस्कारस्य निरंशताऽपि न दोषायेति । तदयुक्तम् ।
भ्रातृसंस्कारार्थत्वादस्य वचनस्य । 'भ्रातृणां पूर्व
संस्कृतैरिति पाठस्य नाकरत्वाद्भ्रातृसंस्कारस्य प्रकृ
तत्वादिदं हि पूर्वमुक्तम् । येषान्तु न कृताः पित्रा
संस्कारविधयः क्रमात् । कर्तव्याभ्रातृभिस्तेषाम्यै
तृकादेव तद्धनात् । येषान्तेषामिति पुलिङ्गनिर्देशा

देतदनन्तरमेवाविद्यमानइति वचनारम्भात्भ्रातृ
संस्कारार्थमेवेदं वचनमिति पितृपितामहादिधन
विभागः ।

अथ स्त्रीधनविभागार्थं प्रथमं स्त्रीधनं निरूप्यते ।
तत्र विष्णुः । पितृमातृसुतभ्रातृदत्तमध्यग्न्युपाग
तम् । आधिवेदनिकम्बन्धुदत्तं शूलकान्वाधेयक
मिति स्त्रीधनम् । अन्वाधेयमाह ।

कात्यायनः । विवाहात्परतोयत्तु लब्धमर्तकु
लात् स्त्रिया । अन्वाधेयन्तदुक्तान्तु लब्धस्वन्धुकुला
त्तथा । ऊर्ध्वं लब्धन्तु यत्किञ्चित्संस्कारात्प्रीतितः
स्त्रिया । भर्तुः पित्रोः सकाशादा अन्वाधेयन्तु तद्भृगुः ।
बन्धुपदेन मातापित्रोरुपादानं । तेनायमर्थः ॥ ० ॥

भ्रातृणामिति पाठे एकशेषाद्भगिनीसंस्कारस्याप्यावश्य
कता स्यात् । अतस्तन्निरस्यति । भ्रातृणामिति । ननु भ्रातृसं
स्कारार्थत्ववद्भगिनीसंस्कारार्थत्वमपि वचनस्य कुतो न स्याद्वि
शेषाश्रवणादत आह । भ्रातृसंस्कारस्येति । पुंलिङ्गनिर्देशा
दिति । न च येषामपत्यानामिति नपुंसकनिर्देश एव कुतो न स्या
दिति वाच्यम् । अर्थसाधुत्वे सम्भवति शब्दसाधुत्वमात्रस्या
न्याय्यत्वादित्यभिप्रायादिति । वस्तु तस्तु । पितृपितामहा

भावे भगिनीदानाधिकारितया भ्रातुरप्यावश्यक एव भगनी
संस्कारः । अथ चतुमती भवति दाता प्रतिग्रहीता च नर
कमाप्नोतीति श्रुतेः । अत एव याज्ञवल्क्येनापि । भगिन्यश्च
निजादंशादित्यनेन भगिनीनामपि भ्रातृवत्संस्कार्यत्वमुक्तमि
त्यतोवज्जतरभ्रातृसंस्कारात् भ्रातुर्निर्द्भनतावत् । भगिनी
संस्कारादपि निर्द्भनता न दोषायेति सुधीभिर्भाव्यम् । प्रकर
णान्तरमाह ॥ अथेति ॥ अध्यग्न्यादिकमग्रे वक्ष्यते । विवा
हात्परतइति । एतेन पितृमातृभ्रातृबन्धुदत्तमितिकाला
न्तरदत्तमात्रपरिग्रहार्थमिति सुव्यक्तम् । बन्धुपदेनेति ।
लब्धबन्धुकुलात्तथेत्यत्रेति शेषः ॥ ० ॥

मातापितृद्वारेण सम्बन्धिनामिचोश्च सकाशाद्य
त्तु विवाहात्परतोलब्धम् । तथा भर्तुः सकाशाद्भर्तृ
कुलाच्च श्वशुरादितोयलब्धं धनं तदन्वाधेयम् ।
विष्णुवचने च बन्धुपदं मातुलाद्यभिप्रायम् । पित्रा
दीनां स्वपदेनैव निर्दिष्टत्वात् । परिणयनसमय
लब्धस्य च ब्राह्माद्यासुरादिविशेषेण भर्तुः पित्रोर्वा
धिकारात् ।

स्त्रीधनमाह तुर्मनुकात्यायनौ । अध्यग्न्यध्या
वाहनिकन्दत्तञ्च प्रीतितः स्त्रियै । भ्रातृमातृपितृ
प्राप्तं षड्विधं स्त्रीधनं स्मृतम् ।

तथा नारदः। अध्यगन्यध्यावाहनिकमभर्तृदाय
स्तथैव च । भ्रातृदत्तमित्यभ्याच्च षड्विधं स्त्रीधनं
स्मृतम् ॥०॥

मातापितृद्वारेणेति । मातुः पितुर्वा यस्य सम्बन्धस्य घट
कत्वन्तसम्बन्धवतां मातुलपितृव्यादीनामित्यर्थः । एवञ्च सति
मातृपितृभर्तृदत्तस्य अन्वाधेयकसंज्ञा न स्यादत ऊर्द्धं लब्ध
मित्यभिहितम् । तल्लभ्यार्थमाह । पित्रोः सकाशादिति ।
तथा भर्तुः सकाशादिति च । लब्धमभर्तृकुलादित्युक्तस्यार्थ
माह । भर्तृकुलाच्चेति । इत्थं च विष्णुवचनोपात्तस्य सुत
दत्तस्य नान्वाधेयत्वं सुतस्य साक्षादेव सम्बन्धत्वेन निरुक्तबन्धु
मर्तृकुलत्वसम्भवादिति सुधीभिर्भाव्यम् । स्वपदेनेति । पितृ
मातृसुतभ्रातृदत्तमित्यत्र पित्रादिपदेनेत्यर्थः । ननु विवाहा
त्परतदिति ऊर्द्धं संस्कारादिति च विहाय । विवाहसामान्ये
नैव भर्तृतत्कुलात्पितृमातृतत्कुलाच्च लब्धस्यान्वाधेयसंज्ञाकि
मिति न ह्यतेत्याशङ्क्यामाह । परिणयनसमयलब्धस्येति ।
अयमभावः अन्वाधेयसंज्ञायास्तावत्तद्रूपेऽप्रजास्त्रीधने वक्ष्य
माणोभ्रात्रधिकारएव फलं परिणयनसमयलब्धे च न
भ्रात्रधिकारः ब्राह्म्यादिपञ्चसु भर्तुः आसुरादित्रिषु पित्रोरे
व तेषामभावे देवरादेरेवाधिकारात् अतः संज्ञाया स्तत्त्वा

धारण्ये प्रयोजनाभावः प्रत्युत तत्साधारण्ये तत्र भर्त्रधिकार
बोधकविशेषवचनेन भ्रात्रधिकारवचनस्य विरोधप्रसक्त्या
तस्य सङ्कोचोवाच्यः । तथाच । प्रचालनाद्विपङ्कस्य दूरा
दस्पर्शनम्बरं इतिन्यायेन तद्व्यावर्तनमेव संज्ञायाः समुचित
मिति । नच तथापि विवाहसमयादन्यत्रेत्येवोच्यतां किम्पर
तद्व्यादिपर्यन्तेनेति वाच्यम् । तथा सति विवाहात्पूर्वं
वाग्दानोत्तरं पतिदत्ते भ्रात्रधिकारापत्तेरिति ॥ ० ॥

एतद्व्याकुरुते कात्यायनः । विवाहकाले यत्स्त्री
भ्योदीयते ह्यग्निसन्निधौ । तदध्यग्निकृतं सद्भिः
स्त्रीधनं परिकीर्तितम् । यत्पुनर्लभते नारी नीय
माना हि पैतृकात् । अध्यावाहनिकं नाम तत्स्त्री
धनमुदाहृतम् । पैतृकादित्येकशेषात् पितृमातृ
कुलात् यत्लभते धनम् । भर्तृगृहं नीयमाना तद
ध्यावाहनिकम्भर्तृदायोभर्तृदत्तन्धनं भर्तृदाय
मनविधाय मन्वादिभिर्भर्तृदत्तस्याभिधानात् ।
नारदेनापि भर्तृदत्तमनविधाय भर्तृदायस्या
भिधानात् तथा अन्यत्रापि भर्तृदत्ते भर्तृदाय
प्रयोगोदृष्टः ।

यथा कात्यायनः भर्तृदायं मृते पत्यौ
विन्यसेत्स्त्री यथेष्टतः । विद्यमाने तु संरक्षेत्पत्ये

तत्कुलेऽन्याथा । अस्यार्थो भर्तृदत्तन्धनभर्तृरि
मृते यथेष्टं विनियुञ्जीत । जीवति तु तद्रक्षेदिदमुक्त
हस्तताज्ञापनार्थम् । तथा व्यासवचनमपि भर्तृ
देयपर्यन्तताज्ञापनार्थम् । यथा द्विसहस्रः परो
दायः स्त्रियै देयो धनस्य तु । यच्च भर्ता धनन्दत्तं
सायथा काममश्नुयात् । द्विसहस्रपर्यन्तं स्त्रियै देयो
नाधिकः । केनेत्याकांक्षायां भर्त्रेति श्रुतमन्वेति ॥ ० ॥

एतदध्यग्न्यादिकन्दायपदस्य संक्रान्तसम्बन्धिधनपरत्व
शङ्कामपनयति । भर्तृदायइति । मन्वादिभिरिति । आदिना
कात्यायनविष्णुपरिग्रहः । अत्र मनुकात्यायनाभ्यां दत्तञ्च
ग्रीतितः स्त्रियै इत्यनेन विष्णुना चान्वाधेयमित्यनेनेति
भावः । तथाच तैः सहैकश्रुतिमूलत्वानुरोधाद्दायपदं दत्तपर
मिति भावः । नच वैपरीत्यं बहुषु लक्षणाप्रसङ्गान्मनुस्मृतेर्वल
वत्त्वाच्च । भर्तृदायं मृते इति । अत्र मृतेऽविद्यमाने इत्य
भिधानात् । न संक्रान्तसम्बन्धिधनपरता । विन्यसेत् विनियुञ्जीत
क्षपयेत् स्थापयेत् । अन्यथा स्वयं रक्षणासामर्थ्ये अन्यथा तद्ध
नेन वर्तनासम्भवे तत्कुले क्षपयेत्तत्कुलमाश्रित्य कालङ्गमये
दित्यर्थइति केचित् । केनेत्याकांक्षायां केन देयइत्याकां
क्षायां ॥ ० ॥

न पुनरश्रुतकल्पना । तथाच । देयइति ददा
तिर्मुख्यः स्यात् मृतपतिधने तु तावति पत्याएव
स्वामित्वाद्गौणः स चान्याय्यः । यच्च भर्तृदत्तन्धन
न्तद्यथाकाममश्रीयादतोऽपुत्रस्य मृतस्य पत्युर्धने
द्विसहस्रपर्यन्तएव पत्याअधिकारो न सर्वत्रेति
यदुक्तं तद्विद्वद्भिरनादेयम् । एतच्च विस्तरेण
वक्ष्यते ।

आह याज्ञवल्क्यः । पितृमातृपतिभ्रातृ
दत्तमध्यग्न्युपागतम् । आधिवेदनिकञ्चैव स्त्रीधन
म्परिकीर्तितम् । यच्च द्वितीयस्त्रीविवाहार्थिना
पूर्वस्त्रियै पारितोषिकन्धनन्दत्तन्तदाधिवेदनि
कम् । अधिकस्त्रीलाभार्थत्वात्तस्य ।

यथा देवलः । वृत्तिराभरणं शुल्कं लाभश्च स्त्री
धनम्भवेत् । भोक्त्री तत्स्वयमेवेदम्पतिर्नार्हत्यनापदि ।

तथा व्यासः । विवाहकाले यत्किञ्चिद्वरायोद्दिश्य
दीयते । कन्यायास्तद्वनं सर्वमविभाज्यञ्च बन्धुभिः ।
उद्दिश्येति कन्यायाद्दम्भवत्वित्युद्दिश्य वराय यद्दानं
न पुनरेतदभिसन्धिं विनापीत्यर्थः अतएव विवाह
कालइति प्रदर्शनार्थन्न पुनरेतदेव प्रयोजकं । दात्र

भिसन्धिनिमित्तत्वात् स्वत्वस्य । तथात्र प्रामाणिकं
वचनं । यद्वत्तं दुहितुः पत्ये स्त्रियमेव तदन्वितात् ।
मृते जीवति वा पत्यौ तदपत्यमृते स्त्रियाः । विवा
हकाल इति न विशिनष्टि ॥ ० ॥

अश्रुतकल्पनेति । अनन्तराधिकारिणा भ्रात्रादिना स्वयं
सर्वं गृहीत्वा द्विसहस्रपणपर्यन्तं स्त्रियै दायोदेय इत्यश्रुत
भ्रात्रादीनां कर्तृत्वकल्पनेत्यर्थः । एतच्चेति । मृतस्यापुत्रस्य
पत्याः सर्वधनाधिकारित्वञ्चेत्यर्थः । वक्ष्यत इति । अपुत्रधना
धिकारिनिरूपणे इति शेषः । आहति । स्त्रीधनमिति प्रागुक्ते
नान्वयः पित्रादिदत्तं विवाहात्पूर्वं परतो वा विवाहकाले
दत्तस्य अथग्नियपदेनैव प्राप्तेः । वृत्तिर्ग्रासाच्छादनविशिष्टं
शुल्कं वक्ष्यमाणं लाभकृणादिवृद्धिः वराय दानं वरहस्ते
समर्पणमप्रदर्शनार्थमुपलक्षणमित्यर्थः । उपलक्षणत्वे हेतु
माह । दात्रभीति । तथाचाभिसन्धेः स्वत्वजनकत्वस्यान्यत्र
कृततयोक्तविषये विवाहकालस्य सहकारित्वकल्पने प्रमाणा
भावोऽदृष्टकल्पनागौरवञ्च स्यादिति भावः तदुपलक्षणत्वे
वचनमपि प्रमाणयति । तथाचेति । न विशिनष्टि न विशेषणं
दत्तवान् स्यादिति भावः ॥ ० ॥

अभिसन्धिस्तु दुहित्रन्वयाभिधानादेव लब्धत्वा
 न्नोक्तः तदेवमव्यवस्थितसङ्ख्यास्त्रीधनकीर्त्तनान्न षट्
 सङ्ख्याविवक्षिता किन्तु स्त्रीधनकीर्त्तनमात्रपराणि
 मुनिवचनानि । तदेव च स्त्रीधनं यद्वर्त्तुतः स्वात
 न्त्येण दानविक्रयभोगान् कर्त्तुमधिकरोति तदिदं
 किञ्चित्सङ्ख्याह कात्यायनः । प्राप्तं शिल्पैस्तु यदि
 तन्म्रीत्या चैव यदन्यतः । भर्त्तुः स्वाम्यन्तदा तत्र
 शेषन्तु स्त्रीधनं स्मृतम् । अन्यतइति पितृमातृभर्त्तु
 कुलव्यतिरिक्ताद्यलब्धं शिल्पेन वा यदर्जितन्तत्र
 भर्त्तुः स्वाम्यं स्वातन्त्र्यं अनापद्यपि भर्त्ता ग्रहीतु
 मर्हति । तेन स्त्रिया अपि धनन्न स्त्रीधनम
 स्वातन्त्र्यात् । एतद्व्यातिरिक्तधनन्तु स्त्रिया एव ।
 यत्र दानविक्रयाद्यधिकारस्तदाह ।

कात्यायनः । ऊढया कन्यया वापि पत्युः पितृगृहे
 ऽथवा । भर्त्तुः सकाशात्पित्रोर्वा लब्धं सौदायिकं
 स्मृतं । सौदायिकन्धनमप्य स्त्रीणां स्वातन्त्र्यमिष्यते ।
 यस्मात्तदानृशंस्यार्थन्तैर्दत्तं तत्प्रजीवनम् । सौदा
 यिके सदा स्त्रीणां स्वातन्त्र्यं परिकीर्त्तितम् । विक्रये
 चैव दाने च यथेष्टं स्थावरेष्वपि ॥ ० ॥

अव्यवस्थितसङ्ख्येति । अनियतसङ्ख्येत्यर्थः । मन्वाद्युक्तपद्धि
 धादधिकस्यापि शुल्कलाभादेर्देवलादिभिरभिहितत्वादिति
 भावः । पितृमातृभर्तृकुलेति । पितृमातृभर्तारोयस्मिन्
 कुले इति ब्रह्मब्रीहिः अन्यथा लब्धभर्तृकुलात्तथेत्यत्र भर्तृ
 कुलादिपदाङ्गत्वादिपरिग्रहेन स्यात् । अनापद्यपीति ।
 तथाचोक्तद्विविधस्त्रीधने भर्तुरिच्छैव स्वत्वजनिका पत्नीस्वत्व
 नाशिका च तदन्यस्त्रीधने तु भर्ता आपत्कालोऽपेक्ष्यतइति
 भावः । स्त्रिया अपि धनं स्त्रीस्वत्वात्पदीभूतमपि धनम् । न
 स्त्रीधनम् । नेतरनैरपेक्ष्येण स्त्रिया यथेष्टविनियोज्यम् । अस्वा
 तन्त्र्यादिति एतच्च भार्यापुत्रश्चेत्यादिना प्रतिपादितमेव
 प्राक् । स्त्रिया एवेति । तथा च । कात्यायनैकवाक्यतया भार्या
 पुत्रश्चेत्यादिवचनमप्युक्तद्विविधस्त्रीधनविषयमेव । स्त्रीधना
 न्तरे तु स्त्रीणां स्वातन्त्र्येण यथेष्टविनियोगो निःप्रत्यूह एवेति
 भावः । अत्र सम्वादमाह । तदाहेति । आनृशंस्यार्थं अनु
 कम्पार्थम् । नचैवं शुल्कलाभयोरसौदायिकत्वात् तत्रास्वा
 तन्त्र्यं स्यादिति वाच्यम् । पूर्वोक्तकात्यायनवचनेनान्यतो लब्धस्य
 शिल्पलब्धस्य च द्वयोरेवास्वातन्त्र्यप्रतिपादनेन एतयोरपि
 स्त्रीधने मध्यपठितयोः स्वातन्त्र्यावगमात् ॥ ० ॥

सुदायसम्बन्धिभ्योलब्धं सौदायिकं स्थावरेऽपि
 भर्तृदत्तमात्रे स्त्रियादानाद्यनधिकारः । तदाह

नारदः। भर्ता प्रीतेन यद्वत्तं स्त्रियै तस्मिन्मृतेऽपि तत्।
सा यथा काममश्रीयाद्दद्याद्वा स्थावरादृते। भर्तृ
दत्तविशेषणात् भर्तृदत्तस्थावरादृते ऽन्यत्स्थावरं
देयमेव भवति। अन्यथा यथेष्टं स्थावरेष्वपीति
विरुध्येत। भर्ता तु यदा दुर्भिक्षे स्त्रीधनं विना वर्त्त
नाक्षमस्तदापि ग्रहीतुमर्हति नान्यदा। यदाह
याज्ञवल्क्यः। दुर्भिक्षे धर्मकार्ये च व्याधौ सम्प्रति
रोधके। गृहीतं स्त्रीधनम्भर्ता न स्त्रियै दातुमर्हति।
अन्यत्र पुनरनधिकारमाह।

कात्यायनः। न भर्ता नैव च सुतो न पिता भ्रातरो
न च। आदाने वा विसर्गे वा स्त्रीधने प्रभविष्णवः।
यदि ह्येकतरो ह्येषां स्त्रीधनं भक्षयेद्वलात्। सवृद्धिं
स च दायः स्यादण्डश्चैव समाप्नुयात्। तदेव
यद्यनुज्ञाप्य भक्षयेत्प्रीतिपूर्वकम्। मूलमेव तदा
दाप्येयदा स धनवान्भवेत्। अथ चेत्स द्विभार्यः
स्थान्न च तां भजते पुनः। प्रीत्या विसृष्टमपि चेत्प्रति
दाप्यः स तद्वलात्। यासाच्छादनवासानामुच्छेदो
यत्र योषितः। तत्र स्वमाददीत स्त्री विभागं रिक्थि
नान्तथा। स्त्रिया धनं गृहीत्वा भर्ता यद्यपरभार्यया
सह वसति ताञ्चावजानीते। तदा गृहीतं धनं

राज्ञा बलाहायः । भक्ताच्छादनादिकं यदि भर्त्ता
न ददाति तदा तदपि स्त्रिया आकृष्य ग्राह्यमिति
स्त्रीधनलक्षणम् ॥ ० ॥

स्यावरेष्वपीति यदुक्तन्तस्यापवादमाह । स्यावरेपीति ।
अन्यथेति । स्यावरमात्रे दाननिषेधइत्यर्थः । तदापीति ।
तदैवेत्यर्थः । सम्प्रतिरोधके ऋणार्थमुत्तमर्णेन कृते स्नान
भोजनाद्यवरोधे । विसर्गे दाने । ग्रासेति । वासोगृहन्तत्र
स्वमिति स्वकीयं ग्रासाच्छादनादीत्यर्थः । ऋक्थिनां स्वभर्तृ
साधारणधनाधिकारिणान्देवरादीनां सकाशादिभागं स्वभ
र्तृयोग्यांशमाददीतेत्यर्थः । केचित्तु ऋक्थिनाम्भर्त्रादि
सम्बन्धिनां सकाशात् स्वं विभागं ग्रासाच्छादनादिरूपमाद
दीतेत्यर्थइति व्याचक्रुः । तदसत् । तत्र स्वमित्यनेनैव गता
र्थत्वादिति ॥ ० ॥

इदानीं स्त्रीधनविभागोऽभिधीयते ।

तत्र मनुः । जनन्यां संस्थितायान्तु समं सर्व्वे सद्दे
दराः । भजेरन्मातृकं रिक्थं भगिन्यश्च सनाभयः ।
दन्दाश्रवणेऽपि तत्तुल्यार्थकचकारेण भ्रातृभगिन्यो
रितरेतरयुक्तयोर्विभागप्रतिपादनाद्भगिन्यः सोद

राश्च विभजेरन्नित्ययमेवास्य वचनस्यार्थः । वृद्धस्यति
रपि चकारात्समुच्चयमाह ।

स्त्रीधनन्तदपत्यानान्दुहिता च तदंशिनी ।
अप्रप्ता चेत्समूढा तु न लमेन्मातृकन्धनम् । अपत्य
पदस्युत्तरं । तेषामप्रप्ताभिर्दुहितृभिः सह मातृधन
विभागः ।

तथाच शङ्खलिखितौ । समं सर्वे सोदर्याद्रव्य
मर्चन्ति कुमार्यश्च । सर्वत्रैव प्रथमस्युत्तरोपादानात्
सर्वावस्थस्य पुत्रस्य मातृधनेऽधिकारः । चकार
श्रुतिश्च सर्वत्रानुगता समुच्चयवाचिका । एतावता
पुद्गाहमल्लस्य देवलवचनं गलहस्तः ॥ ० ॥

इदानीं स्त्रीधननिरूपणानन्तरमित्यर्थः । सममिति ।
विंशोद्धारनिषेधाय । भगिन्योदत्ताः सनाभयः सहोदराः ।
अत्र वचने द्वन्द्वश्रुतिर्नास्ति येन तदवगतसाहित्यबलेन भगि
नीभ्रात्रोर्युगपदधिकारः स्यात् । किन्तु । क्रमेणैव तयोरधि
कारः । क्रमश्च न पाठिकः । किन्तु प्रथमम्भगिन्याः ततो
भ्रातुरित्येवं रूपः । मातृदुहितुरभावे दुहितृणान्तदन्वय
इत्यादिनारदादिवचनेषु बलवतः शाब्दक्रमस्य प्राप्तेरिति
केषाञ्चिन्मतन्तदपाकर्तुमाह । द्वन्द्वाश्रवणेऽपीति । तत्तुल्या

येति । चार्थेदन्दइत्युक्तेर्दन्दसमानार्थता चकारस्य । पुत्रपर
मिति । दुहितुः पृथगुपादानान्नपुंसकस्य चाधिकाराभावा
दिति भावः । सर्वावस्थस्येति । संस्कृतस्य चेत्यर्थः । अत्र सहो
दरपदाद्युपादानात् । कन्यासत्त्वे दत्तकादीनान्नाधिकारः
दुहित्रपेक्षया पञ्चमाद्यंशभागिता पुन्वनवदिति केचित् ।
एतावतापि उक्तक्रमेण दौगपद्यावगमेऽपि । उद्गाहमल्लस्य
उद्गाहोवादः सच चकारश्रुतिबलान्न तयोर्विभागे साहित्याव
गमः । व्रीहियवपाकौचेत्यादाविव भिन्नकालीनयोरप्येक
जातीयक्रियासम्बन्धमात्रेण तस्याश्चरितार्थत्वात् । अन्यथा ।
पत्नीदुहितरश्चेत्यादौ चकारश्रुतिबलेन पत्नीदुहित्रोरपि
दौगपदधिकारापत्तेरित्येवं रूपः तत्र मल्लस्य समर्थस्य गल
हस्तस्तनिराकरइत्यर्थः ॥ ० ॥

यथा सामान्यपुत्रकन्यानां मृतायां स्त्रीधनं
स्त्रियाम् । अप्रजायां हरेद्भर्ता माता भ्राता पिता
पिवा । इह पुत्रकन्ययोः साधारणं मातृधनमिति
सुव्यक्तम् । केवलकुमार्याः सकलमातृधनाधि
कारित्वे च यौतकधने विशेषवचनं मन्वादीनाम
नर्थकं स्यात् । सर्वत्राधिकाराविशेषात् । यः पुन
रेवं समाधानं ब्रूते । भ्रातृभगिन्योस्तुल्यवज्जन
नीधनाधिकारित्वे समभागविधानं युक्तम् । केवल

भगिनीनान्तदभावे च केवलभ्रातृणां धनसम्बन्धे
समं स्यादश्रुतत्वाद्विशेषस्येति न्यायतएव समत्व
प्राप्तेरनर्थकं सममिति सएवं वाच्यः । भ्रातृभगि
न्योरप्यधिकारे समं स्यादिति न्यायात्समत्वप्राप्तेर
विशेषादानर्थक्यस्य तदवस्थत्वात् । किञ्च । केवल
भ्रात्रधिकारपक्षेऽपि पितृधनइव मातृधनेऽपि विंशो
द्वारादिप्रसक्तिनिवर्त्तकतया समपदस्य सार्थक
त्वात् कथमनर्थकता । अतोवचनन्यायानभिज्ञः
सर्वैः प्राज्ञैरवज्ञेयएव किञ्चिज्ज्ञइति । किन्तूक्तादेव
हेतोः पुत्रकुमारीदुहित्रोस्तुल्यवदधिकारः । एत
याश्चान्यतराभावेऽन्यतरस्य तद्वनं द्वयोरप्येतयोर
भावे ऊढायादुहितुः पुत्रवत्याः सम्भावितपुत्रायाश्च
तुल्योऽधिकारः स्वपुत्रद्वारेण पार्व्वणपिण्डदानात्॥॥

तद्वचनमाह । यथेति । अप्रजायामिति । प्रजासन्ततिः
पुत्रदुहितपौत्रदौहित्रप्रपौत्ररहितायामित्यर्थः । सुव्यक्त
मिति । सामान्यपदादितिशेषः । केवलकुमार्याइति । भ्रातृ
सत्वेऽपीत्यादिविशेषवचनं वक्ष्यमाणम् । ननु भ्रातृभगिन्योर
धिकारे भगिन्यपेक्षया भ्रातुरभ्यर्हितत्वेन विंशोद्धारप्रसक्तौ
तन्निवर्त्तकतयैव समत्वविधानं सार्थकमिति यदि तदा केवल

भ्रात्रधिकारपक्षेऽपि तथैव सार्थकमिति कथमनर्थकतेत्याह ।
 किञ्चेति । वचनन्यायेति । वचनं सामान्यं पुत्रकन्यानामिति ।
 न्यायः किञ्चेत्यादिनोक्तयुक्तिः । अन्यतरेति । भ्रात्रोरिव तुल्या
 धिकारादिति भावः । ऊढायादिति । न पुनर्वर्च्यमाण्यैत
 कधनवत् कन्यायाअभावे वाग्दत्तायास्तदभावऊढायादिति
 क्रमः । प्रमाणाभावादिति भावः ॥ ० ॥

अतएव पूर्वोक्तदुहित्रभावे दौहित्रस्यैव
 धनाधिकारः ।

दौहित्रोऽपि ह्यमुत्रैनां सन्तारयति पौत्रवत् ।
 इति मनुवचनात् । नतु बंध्याविधवादुहित्रोः स्वस
 त्तया स्वजन्यसत्तया च पार्वणपिण्डदानाभावात् ।

अतएव नारदः । पुत्राभावे च दुहिता तुल्य
 सन्तानदर्शनात् । पौत्रदौहित्रयोस्तु सद्भावे
 पौत्रस्यैवाधिकारः पत्रेण परिणीतदुहितुर्बाधात् ।
 बाधकपुत्रेण बाध्यादुहितृपुत्रबाधस्य न्याय्यत्वात् ।
 उक्तानां सर्वेषान्तु दौहित्रपर्यन्तानामभावे बंध्या
 विधवयोरपि मातृधनाधिकारिता । तयोरपि तत्प्र
 जात्वात्प्रजायाअभावे चान्येषामधिकारः । यत्तु
 दुहितृमात्राधिकारार्थं गौतमवचनम् ।

स्त्रीधनं दुहितृणामप्रत्तानामप्रतिष्ठितानाञ्च ।
यच्च नारदस्य मातुर्दुहितरोऽभावे दुहितृणान्तद-
न्वयः । यच्च कात्यायनस्यापि । दुहितृणामभावे तु
रिक्थं पुत्रे तु तद्भवेत् । यच्च याज्ञवल्क्यस्य । मातु-
र्दुहितरः शेषमृणात्ताम्यक्तृतेऽन्वयः । तानिपूर्वोक्त-
देवलवचनविरोधेन यौतकद्रव्यविषयाणि ॥ ० ॥

अतएव पार्वणपिण्डदानादेव उपकारान्तरमपि हेतुमाह
दौहित्रोऽपीति । स्वसत्तया साक्षात्स्वजन्यसत्तया स्वपुत्र-
द्वारेण । चहेतौ । यद्यपि पुत्रवतीनामपि स्वसत्तया पिण्ड-
दानाभावः । तथापि दृष्टान्तार्थं तदुक्तिः यतः स्वपुत्रद्वारेण
तस्योपकारकतया दुहितृणान्धनाधिकारः अतएव नारदेन
सन्तानदर्शनन्दुहित्रधिकारे हेतुतया निर्दिष्टमित्याह । अत-
एवेति । पुत्रेणेति । एतेन यौतकधने दौहित्रस्यादावधिकारः
सूचितः तत्र पुत्रस्यैवोढाबाध्यत्वादिति बोध्यम् । दौहित्रपर्य-
न्तानामिति प्रपौत्रपर्यन्तोपलक्षणम् । दौहित्रानन्तरं महो-
पकारकत्वेन तस्यैवाधिकारात् । तथोरपीति । एतेन पूर्वं यत्त-
थोरनधिकारकथनं तदुक्तपर्यन्तासङ्गावे ज्ञेयं यौगपद्या

धिकारे केवलकन्याधिकारबोधकवचनविरोधपरिहर्तुमादौ
तद्वचनान्याह । यत्त्विति । नन्वत्र विनिगमकाभावः । देवला
दिवचनानां यौतकविषयत्वमनन्तरोक्तमादौ गौतमादिवच
नानां अयौतकविषयत्वमित्यस्यापि सम्भवादतोमनुवचनै
कमूलकत्वं विनिगमकमाह ॥ ० ॥

अतएव मनुः मातुस्तु यौतकं यत्स्यात्कुमारीभाग
एव सः । यौतकपरिणयनलब्धं युमिश्रणइति धातो
र्यतइतिपदं मिश्रतावचनं मिश्रता च स्त्रीपुरुषयोरै
कता विवाहाच्च तद्वति ।

अस्थिभिरस्थीनि मांसैर्मांसानि त्वचा त्वचमिति
श्रुतेः । अतोविवाहकाले लब्धं यौतकं ।

अतएव वशिष्ठः । मातुः पारिणाय्यं स्त्रियो
विभजेरन् । पारिणाय्यपरिणयनलब्धन्धनम्
यत्तु मनुवचनं स्त्रियास्तु यद्वेदित्तं पित्रा
दत्तं कथञ्चन । ब्राह्मणी तद्वरेत्कन्या तदपत्यस्य
वा भवेत् । अत्र पित्रा दत्तमिति विशेषणाद्विवाह
समयादन्यत्रापि यत्पितृदत्तं तत्कन्यायाएवेत्ये
तदर्थं ब्राह्मणीपदञ्चानुवादः । यदा ब्राह्मणी
पदस्य चानर्थक्यभयात्त्रियादिस्त्रीणामनपत्यानां

पितृदत्तं धनं सपत्नीदुहिता ब्राह्मणी कन्या हरेत्
न पुनरप्रजास्तीधनमभर्त्तुरिति वचनावकाश इति
वचनार्थः ॥ ० ॥

अतएवेति । यतएव केवलयौतकएव प्रथमं कुमार्य
धिकारः अतएव मनुना कुमार्यधिकारे यौतकपदमभिहित
मिति भावः । अस्थिभिरिति । कन्यास्थिभिर्व्वरास्थीन्येकता
माप्नुवन्तीत्यर्थः । एवमन्यत्रापि । यतोविवाहसमयलब्धमेव
यौतकम् । अतोऽत्र वशिष्ठेनापि पारिणाय्यपदमुक्तम् । अन्यथा
मूलान्तरकल्पनापत्तेरित्याह । अतएवेति । अतएव पारि
णाय्यपदमपि विवाहसमयलब्धपरमेव । नतु कल्पतरुप्रभृति
भिरुक्तं यत् परिच्छदादर्शकंकतिकादिरूपम्पारिणाय्यं
तत्परम् । तथात्वे श्रुतिभेदकल्पनापातात् । परिणयन
शब्दस्य विवाहे रूढत्वाच्च । विवाहसमयादन्यत्रापीति । तथाच
पित्रा दत्तं यौतकमयौतकं वा तत्सर्व्वं कन्याया एवेत्येतद्वो
धनार्थमेतद्वचनम् । मातुश्च यौतकं यस्यादिति पूर्व्ववचनन्तु
यौतुकसामान्ये कन्यामात्राधिकारार्थमिति नान्यतरवैय
यर्थमिति बोध्यम् । कन्याया एवेति । एवकारेण पुत्रनिरासः ।
ब्राह्मणीपदस्यानुवादत्वे वैयर्थ्यमाशङ्क्याह । यद्वेति । नच
ब्राह्मणीकन्याया अधिकारावगमात् स्त्रीपदं ब्राह्मणीपरमस्तु

क्षत्रियादिपरत्वे कन्यापदस्यामुख्यतापत्तेरिति वाच्यं । अनू
ढात्वेनैव कन्यापदस्य सपत्नीकन्याबोधकतया अमुख्यत्वाप्रसक्तेः
तद्रूपेणैव कन्यापदस्य शक्तेः । आनर्थक्यभयादिति । नच
आनर्थक्यभयात्परिसङ्ख्यैवास्तु तथाच ब्राह्मणी एव हरेन्ना
न्येति परिसङ्ख्याया क्षत्रियादेः पितृदत्तयौतके सत्यामपि
कन्यायां पुत्राणामेवाधिकारइति वाच्यं । स्वार्थहान्यादिदोष
त्रयापत्तेः एतदपेक्षया कन्यापदस्य जहत्स्वार्थलक्षण्या
सपत्नीकन्यापरत्वस्यैव न्याय्यत्वादिति ब्राह्मणीपदमुत्तमजाति
मात्रपरत्वेन वैश्याया अपि तथाविधायाः पितृदत्तन्धनं
क्षत्रिया गृहीयादिति मिताक्षराव्याख्यानन्तत्प्रमाणाभावादु
पेक्षणीयमिति ॥ ० ॥

अन्यथा सकलवचनानामसामंजस्यं स्यात्
नच वाच्यम् । नारदादिभिर्दुहितुरभावे दुहितुः
पुत्राणामेव धनाधिकारोदर्शितः प्रत्यासन्नदुहितृ
पदेनैवान्वयपदस्यान्वयादिति । यतोदुहितृपद
स्यान्वयपदस्य च जन्यविशेषपरत्वेन जनकाकाङ्क्षि
तत्वात् न जन्यातरेणान्वयपदोपात्तेन पुत्रेणान्वयः
सम्भवति समत्वात् नचाधिष्ठानलक्षणयान्वयो
वाच्यः ॥ ० ॥

अन्यथेति । पूर्वव्याख्याने इत्यर्थः । सकलवचनानामिति ।
 पितृदत्तसाधारण्यौतकधनसामान्ये कन्यापुत्रयोस्तुल्यवद-
 धिकारबोधकवचनानामित्यर्थः । नारदादिवाक्यऽन्वयपदं
 सन्निहितत्वादुहित्रन्वयिदौहित्रपरं । तथाच सत्यपि पुत्रे दुहि-
 त्रभावे दौहित्रस्यैव यौतकधनाधिकारइति केषाञ्चिन्मतम-
 प्राकर्तुमाह । नच वाच्यमिति । जन्यविशेषेति । विशेषः स्त्रीरूपः
 जनकाकाङ्क्षितत्वात् । जनकमात्राकाङ्क्षितत्वात् जन्यतयो-
 प्रस्थितनिराकाङ्क्षितत्वादिति यावत् जन्यान्तरेण जन्यतयो-
 प्रस्थितेन । तयोपस्थितिं समर्थयति । अन्वयपदोपात्तेनेति ।
 पूर्वसत्वपूर्वासत्वविशिष्टसत्वरूपयोः साध्यत्वसाधनत्वयोर्विरो-
 धेन एकस्मिन् धर्मिण्येकदा तदुभयबोधासम्भवादिति भावः ।
 अन्वयपदस्यापि दुहित्रन्वये निराकाङ्क्षत्वमाह । समत्वादिति ।
 द्वयोरेव जनकमात्रसाकाङ्क्षतया तुल्यत्वादित्यर्थः अधिष्ठाने ।
 जन्यत्वांशमपचाय दुहितृपदस्य स्त्रीत्वेन अन्वयपदस्य च
 पुंस्त्वेन रूपेण लक्षणयेत्यर्थः । अन्वयोवाच्यइति । जन्यत्वेनानु-
 प्रस्थित्या परस्परनिराकाङ्क्षत्वविरहादिति भावः ॥ ० ॥

मात्रन्वयेनैव सर्वेषां मुख्यत्वसम्भवात् । मातृ-
 पदान्वये च दुहितृपदस्य मुख्यत्वस्वीकारात् । नच
 तदन्वयइति तच्छब्दोपात्तायादुहितुरन्वययोग्यता

वाच्या । तच्छब्दस्यापि प्रकृतवाचितया दुहितृत्व
रूपेणैवोपपादकत्वात् । किञ्च याज्ञवल्क्यवचने
दुहितरइति पदमथमान्तन्ताभ्यइति पदमञ्चम्य
न्तमन्वयपदेन षष्ठ्यन्तान्वययोग्येनान्वीयते । किन्तु
व्यवहितमपि मातुरित्येव पदमन्वयि तदत्र मातुर
न्वये निश्चिते नारदकात्यायनवाक्येऽपि मातुरेवा
न्वयेन्यायः । अविरोधात् ॥ ० ॥

सर्वेषामिति । दुहितृपदान्वयपदकात्यायनोक्तपुत्रपदाना
मित्यर्थः । मुख्यत्वस्वीकारादिति । तथाच मातुरन्वयार्थं
मुख्यस्य दुहितृपदस्यान्वयपदार्थान्वयार्थं न पुनर्लक्षणा
युगपद्वृत्तिद्वयविरोधादिति भावः । तच्छब्दोपात्तायादिति ।
तदा बुद्धिस्थत्वेनैवोपस्थितायादित्यर्थः । दुहितृत्वरूपेणेति
तथाच तदादेर्विशेषरूपेणैव बोधकत्वं न बुद्धिस्थत्वं सामा
न्येनेति निराकाङ्क्षत्वं तदवस्थमिति भावः । नन्वन्वयपदार्थस्य
मातुरित्यनेनान्वये तत्पदवैयर्थ्यम् । नच तत्पदोपस्थिताया
एव मातुरन्वयोवाच्यः मातुर्विशेषणत्वेनाप्रधानतया तदा
परामर्षाभावात् । तदानीं विशेष्यपरामर्षस्यौत्सर्गिकत्वान्न
थाच प्रधानीभूतदुहितुरेव परामृष्टायाअन्वये नान्वयो
वाच्यः नच जन्यत्वेनोपस्थितायादुहितुर्जनकत्वान्वये विरोधः

एकनिरूपितजन्यजनकतयोरेवैकस्मिन्धर्मिणि विरोधेन माना
नभ्युपगमात् इह तु मात्रपेक्षया जन्यत्वमन्वयपदार्थापेक्षया
जनकत्वं दुहितुरिति निरूपकभेदात् । अतएव दुहितुश्चैव
ये पुत्रादौहित्रास्ते प्रकीर्त्तिता इत्यादिवचनेषु दुहितुः पुत्रा
इति सङ्गच्छते इत्यच्चात्र दुहित्रन्वये निर्णीते तदेकश्रुतिमूल
तया यत्र तत्पदं नास्ति तत्रापि वचने दुहित्रन्वयएव
वाच्य इत्यत आह । किञ्चेति । किन्त्विति षष्ठ्यन्तमुपेक्ष्य षष्ठ्यन्त
विपरिणामेन नान्वययोगैरवादिति भावः । अविरोधा
दिति । एकश्रुतिमूलत्वेऽविरोधादित्यर्थः । ननु तथापि
नारदवचने मातुरन्वये तत्पदवैयर्थ्यापाताद्वरं याज्ञवल्क्य
वचने षष्ठ्यन्तविपरिणामेन दुहितुरेवान्वयोन्याय्य इत्यत
आह ॥ ० ॥

किञ्च सत्स्वङ्गजेषु तद्गामी ह्यर्थो भवतीति बौधा
यनवचनानुसारेणानन्तर्याच्चाङ्गजपुत्रस्याधिकारे
न्याय्योनानङ्गजव्यवहितदौहित्राधिकारः । ततश्च
परिणयनलब्धस्त्रीधनन्दुहितुरेव न पुत्राणाम् ।
तत्रैव च क्रमार्थं गौतमवचनम् ।

स्त्रीधनन्दुहितृणामप्रत्तानामप्रतिष्ठितानाञ्च ।
प्रथममप्रत्तानान्तदभावे च समूढानां स्त्रीधन
न्दुहितृणामिति सामान्यतः प्राप्तत्वादप्रत्तानामि
त्यादेस्तु क्रमार्थत्वात् ॥ ० ॥

किञ्चेति । तथाच बौधायनस्य सङ्कोचकल्पनं याज्ञवल्क्योक्तषष्ठ्यन्तविपरिणामेनान्वयकल्पनं चापेक्ष्य तत्पदस्यानुषङ्गप्रयासनिरासार्थमनुवादएव न्याय्यइतिभावः । यैतक्रधनं सर्वावस्थदुहितृणामेव तदभावे पुत्रस्य इत्युपसंहरति । ततश्चेति । न पुत्राणामिति दुहितरि सत्यामितिशेषः । तत्रैव दुहित्रधिकारविषयएव क्रमार्थम् । कुमारीणां वाग्दत्तानामूढानाञ्च क्रमेणाधिकारार्थं । प्रथममिति । अप्रत्ताअवाग्दत्ता । प्रत्ता वाग्दत्ता । चकारलभ्यार्थमाह । समूढानामिति । ननु युगपदेवाप्रत्तादीनामधिकारस्य वचनार्थत्वसंभवात्कथं क्रमकल्पनेत्यत आह । दुहितृणामितीति । क्रमार्थत्वेन क्रमिकाधिकारित्वेन । यः सामान्यप्राप्ताधिकारस्य उपसंहारबोधस्तद्रूपार्थवत्त्वात् तत्प्रयोजनवत्त्वादित्यर्थः । उपसंहारोऽर्थोयस्येति बहुव्रीहिणा उक्तार्थलाभात् । उपसंहारसमर्थादिति पाठे सम्यगर्थः प्रयोजनं यस्येति पूर्वोक्तएवार्थः । तथाच प्रथमं कुमार्यास्तदभावे वाग्दत्तायाः । सगोत्रत्वेन तस्याऊढापेक्षया बलवत्त्वात् । तदभावे समूढायाः तत्रापि पुत्रवतीसम्भावितपुत्रयोः तदभावेऽन्यस्याइतिक्रमः । नचचकारश्रुतेरप्रत्तादीनां युगपदधिकारोरत्नाकरसंमतोयुक्तइति वाच्यम् । मातुश्च यैतकं यत् स्यात् कुमारीभागएव स इतिमनुवचने निरपेक्षकुमारीभागश्रवणादेवकारश्रव

णाच्च कुमारीमात्राधिकारावगमाच्च । तत्तुल्योपकाराभावे
न्यायविरोधाच्च । सामान्येन प्राप्तिर्याज्ञवलक्यवचनादपी
त्याह ॥ ० ॥

तथा याज्ञवल्क्यः । अप्रजास्त्रीधनभर्तुर्ब्राह्मादिषु
चतुर्वर्षपि । दुहितृणाम्प्रसूताचेच्छेषेषु पितृगामि
तत् । ब्राह्मादिषु विवाहेषु यत्नमध्यग्निधनं स्त्रिया
तत्तस्यां मृतायाम्प्रथमं दुहितृणामेव तत्रापि प्रथमं
कन्यायास्तदभावे प्रत्तायास्तदभावे परिणीतायाः
सर्वदुहितृभावे च पुत्रस्याधिकारः । अप्रजा
स्त्रीधने भर्तृरधिकारात् । बृहस्पतिना त्वप्रत्तापदे
नाप्रत्ताद्यभावे समूढाया अप्यधिकारः सूचितः ॥ ० ॥

तथेति । ब्राह्मादिषु चतुर्षु ब्राह्मेण सह पञ्चसु विवाहेषु
भर्तुः शेषेषु आसुरादिषु पितृगामि प्रसूताचेत्तदा दुहितृणा
मर्थात् सर्वत्रेत्यर्थः । प्रथमं कन्याया इति पूर्वोक्तवचनैकमूल
त्वादिति भावः । नचात्र दुहितृपदं दौहितृपरं अन्यथा
मातुर्दुहितरः शेषमित्यनेन पौनरुक्त्यापत्तेरिति मिताचरोक्तं
युक्तमिति वाच्यम् । मातुर्दुहितरद्वयस्याध्यग्निविषयत्वेनोप
संहारकतया तदतिरिक्तपरिणयनलब्धविषयतया च तस्याः
॥ ० ॥

पुनरुक्तत्वात् । तस्य च कृणावशिष्टरूपविशेषानन्तरमन्यथा
 धिकाराय च सार्थकत्वात् । तद्वचनं कन्याधिकारार्थमिदन्तु
 समूढाधिकारार्थमित्यपुनरुक्तिरिति केचित् तदसत् । उभय
 चैव दुहितृपदमात्रश्रुतेरविशेषादुभयाधिकारस्यैकेनैव सिद्धे
 रपरवचनवैयर्थ्यस्य दुःपरिहरत्वात् । दुहितृणामेवेति । नत्व
 यौतकधनवत् पुत्रदुहितोरित्यर्थः । मनुवचनबलात् दुहि
 त्रभावएव भर्तुरधिकारप्राप्तेः कथमन्तरापुत्रस्याधिकार
 इत्यत आह अप्रजास्त्रीधनमिति । ननु गौतमवचनात् यौत
 कधने समूढापर्यत्तानान्दुहितृणामधिकारोऽस्तु । अयौतके
 तु । स्त्रीधनन्तदपत्यानां दुहिता च तदंशिनी । अप्रत्ताचेत्स
 मूढा तु न लभेन्मातृकन्धनमिति बृहस्पत्युक्तिर्न समूढानां
 भ्रात्रादिसत्वेऽधिकारः स्यादित्याशङ्कायान्तद्वचनस्यैवार्थ
 विवेचनेन तत्र समूढाधिकारे प्रमाणमाह । बृहस्पतिनेति
 अप्रत्तापदेनेति । अत्रायम्भावः । अप्रत्तापदन्न दुहितृपरं
 समूढानिषेधेनैव दुहितुरप्रत्तात्वलाभात् किन्तु । अप्रत्ताचे
 दर्थादस्ति तदा समूढा न लभेदित्येवार्थः । तथाचाप्रत्ताभावे
 समूढाधिकारो बृहस्पतिना प्रतिपादितइति । अप्रत्ताया
 दुहितुरधिकारितायां पुत्रसमत्वात् अप्रत्ताभावे प्रतिपादिते
 अर्थात्पुत्राभावोऽपि प्रतिपादितइत्येतदुक्तम् अप्रत्ताद्य
 भावइति ब्राह्मादिविवाहेन भार्यात्वं प्रत्तायायावद्धन
 गोचरमेव वचनमिति मिताचरोक्तमपाकर्तुमाशङ्कते ॥ ० ॥

नच यौतकमात्रधनाभिप्रायेण नेदं वचनम्
किन्तु । ब्राह्मादिविवाहेन विवाहितायायद्याबद्धनं
यौतकमयौतकं वा तदभिप्रायेणेति वाच्यम् । बन्धु
दत्तमिति वचनस्य निर्विषयतापत्तेः मनुविरो
धाच्च यदाहमनुः । ब्राह्मदैवार्षगान्धर्वप्राजापत्येषु
यद्धनम् । अप्रजायामतीतायाम्भर्तुरेव तदिष्यते ।
यत्त्वस्याः स्याद्धनन्दत्तं विवाहेष्वासुरादिषु । अती
तायामप्रजायां मातापित्रोस्तदिष्यते । अस्याः स्याद्
त्तमिति पराचीनं पूर्वत्रानुषज्यते । तेन विवाहेषु
यद्धनन्दत्तमिति सम्बन्धादैवाहिकधनमात्रप्रतीते
र्नयाबद्धनविषयत्वं ।

तथा यमः । आसुरादिषु यद्व्यं विवाहेषु
प्रदीयते । विवाहक्रियायामूर्वापरीभूतायां यद्व्य
म्प्रदीयतइति यौतकधनमात्रगोचरत्वमेव प्रती
यत । नच विवाहात्पूर्वापरतोवास्तिया लब्धस्या
प्रजास्त्रीधनस्य गतेरश्रूयमाणत्वात् । ब्राह्मादि
पदं स्त्रीधनपरमिति वाच्यम् । पूर्वापरलब्धस्य
स्त्रीधनस्य विस्तरेण गतेर्वक्ष्यमाणत्वात् ॥ ० ॥

नचेति । नेदं वचनमिति । अप्रजास्त्रीधनभर्तुरिति याज्ञ
 वल्क्यवचनमित्यर्थः । बन्धुदत्तमिति वचनस्येति । बन्धुदत्तं
 तथा शुल्कमन्वाधेयकमेव च । अप्रजायामतीतायां बान्ध
 वास्तदवाप्नुयुरिति वक्ष्यमाणबान्धवपदोपात्तभ्रात्रधिकार
 बोधकवचनस्येत्यर्थः । निर्विषयतयेति । तत्राप्यनेन वचनेन
 भवन्मते भ्रात्रधिकारसिद्धेरित्याशयः । अथ तद्विरोधादस्यो
 त्सर्गवचनस्य बन्धुदत्तशुल्कोत्तरविवाहपूर्वसमयलब्धविवाहो
 त्तरपुत्रादिदत्तविषयत्वमस्त्वित्यत आह । मनुविरोधाच्चेति ।
 अनुषज्यतइति । ननु प्राजापत्येषु इत्यनन्तरभार्यात्वप्राप्ता
 या इत्यध्याहारोऽनुषङ्गापेक्षया तस्य गुरुत्वादिति भावः ।
 एवं चैतदेकवाक्यतया याज्ञवल्क्यवचनेऽपि दत्तमित्यस्यैवाध्या
 हारोयुक्तो न तु भार्यात्वं प्राप्ताया इत्यस्येति भावः । न यावद्ध
 धनविषयत्वमिति । यैतकेतरधने भर्तृसत्त्वेऽपि पित्राद्यधिकार
 स्य वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । विवाहक्रियायामिति । पूर्वापरी
 भूतायां वृद्धिश्चाद्धावधिसप्तपदी गमनपर्यन्तमित्यर्थः । यैत
 का यैतकसप्रजस्त्रीधनाधिकारिणो निरूप्या प्रजस्त्रीधनाधिका
 रिणो विवक्षुः प्रतिजानीते ॥ ० ॥

सम्प्रति अप्रजास्त्रीधनाधिकारिणः कथ्यन्ते ।
 अप्रजास्त्रीधनभर्तृर्ब्राह्मादिषु चतुर्वर्षि । ब्राह्म

आदिर्येषाञ्चतुर्णां ते दैवार्षप्राजापत्यगान्धर्वाश्च
 त्वारोब्राह्मेण सह पञ्च भवन्ति । ब्राह्मदैवार्षगान्धर्व
 प्राजापत्येष्विति मनुना पञ्चानामुक्तत्वात् । तेषु
 विवाहेषु वर्त्तमानेषु यद्वनं स्त्रिया लब्धन्तदप्रजा
 यामतीतायां भर्तुरेव भवतीति । प्रजा सन्ततिः ।
 न पुनर्ब्राह्मादिना परिणीतायायत् यावद्वनं विवा
 हात्पूर्वं परतोवा तथा लब्धन्तत्पूर्वं भर्तुरिति
 व्याख्यानं युक्तम् । ब्राह्मादिष्विति कालार्थत्वान्नि
 र्देशस्य ब्राह्मादिपदानां स्त्रीपरत्वे एकत्वेन षष्ठ्या च
 निर्देशः स्यात् । यत्त्वस्याः स्यादिति स्त्रिया एकत्वेन
 षष्ठ्या च निर्दिष्टत्वात् । विवाहकाललक्षणायाञ्च
 वर्त्तमानसम्बन्धेन लक्षणा स्यात् ॥ ० ॥

संप्रतीति । ब्राह्मेणसहेति । अतद्गुणसम्बिज्ञानवज्जब्री
 हिणा दैवादयश्चत्वारोऽधिकारसमुच्चितेन ब्राह्मेण सह पञ्चे
 त्यर्थः । उक्तार्थकल्पने हेतुमाह । ब्राह्मेति । तथाच मन्वेकमूल
 त्वानुरोधादतद्गुणसम्बिज्ञानवज्जब्रीह्याश्रयणमिति भावः ।
 न पुनरित्यादि । उक्तस्यापि युक्त्यन्तराभिधानाय पुनः
 कीर्त्तनन्तदेवाह । कालार्थत्वादिति । निर्देशस्य ब्राह्मादि
 पदस्य कालार्थत्वात् विवाहस्य दानाधिकरणत्वबाधेन ब्राह्मा

दिकालबोधकत्वात् । गोषु दुह्यमानास्वागतइत्यादौ सति
 सप्तमीस्थाने दुह्यमानादीनामागमनक्रियान्वयबाधेन दोहना
 दिक्रियाकाललक्षणाया निरूढत्वादिति भावः । ननु ब्राह्मादि
 पदानां स्त्रीष्वेव कुतो न लक्षणा स्यादत्राह । ब्राह्मादिपदाना
 मिति । स्त्रीपरत्वे ब्राह्मादिविवाहेन विवाहितस्त्रीपरत्वे । एकत्वे
 नेति । ब्राह्मादिपदं यदि स्त्रीपरं तदा अस्यादिति उत्तर
 वचनस्येन सामानाधिकरणानुरोधात् एकत्वेन षष्ठ्या च
 निर्देशः स्यादिति भावः । दूषणान्तरमाह । विवाहकाल
 लक्षणमिति । वर्त्तमानसम्बन्धेनेति । वर्त्तमानः कालस्तत्र
 विवाहस्य यः सम्बन्धोऽधिकरणत्वं तद्रूपेण लक्षणा स्यादि
 त्यर्थः ॥ ० ॥

स्त्रीपरत्वे चातिक्रान्तविवाहक्रियासम्बन्धेन
 लक्षणा जघन्या । साचायुक्ता । नच विवाहित
 स्त्रीवाचकत्वं ब्राह्मादिपदानान्तत्तल्लक्षणविवाह
 परत्वेन मन्वादिभिर्निर्दिष्टत्वात्तदाह ।

मनुः । अष्टाविमान्समासेन स्त्रीविवाहान्निबोधत
 इत्युपक्रम्य । ब्राह्मोदैवस्तथैवार्षः प्राजापत्यस्तथा
 सुरइत्यादि । तथा नारदः । अष्टौ विवाहावर्णानां
 संस्कारार्थमकीर्त्तिताः । ब्राह्मस्तु प्रथमस्तेषा
 मित्यादि ।

तथा विष्णुः । अष्टौ विवाहाभवन्ति । ब्राह्मोदैव
इत्यादि । अतोविवाहकाललब्धस्त्रीधनविषय
म्ब्राह्मादिवचनमिति विश्वरूपोक्तमादरणीयं ।
आसुरादिविवाहसमयलब्धन्तु स्त्रीधनं जीवत्यपि
भर्तारि माता गृह्णीयात्तदभावे पिता । मातापि
त्रोस्तदिष्यतइत्यत्र क्रमावगतेः । युगपदधिकारे
पित्रोरित्येवाभिदध्यात् ॥ ० ॥

अतिक्रान्तेति । अतिक्रान्ता या विवाहक्रिया तत्सम्बन्धेन
तज्जन्यसंस्कारवत्त्वरूपेण । जघन्येति । विवाहाधिकरणका
लत्वापेक्षया तज्जन्यसंस्कारवत्त्वस्य लक्ष्यतावच्छेदकस्य गुरु
त्वादिति भावः । उपलक्षणं चैतत् । कालपरत्वे लक्षणा
निरूढा स्त्रीपरत्वे पुनराधुनिकी लक्षणा तासु तद्धनस्य तद्दा
नस्य चाधारत्वबाधोपीति द्रष्टव्यः । केचित्तु अतिक्रान्तेति
अतीतइत्यर्थः । अतीतत्वं हि वर्त्तमानध्वंसप्रतियोगित्वं तथाच
वर्त्तमानकाललक्षणापेक्षयाऽतीतविवाहक्रियासम्बन्धेन लक्ष
णायां ध्वंसप्रतियोगित्वरूपाधिकपदार्थप्रवेशेन गौरवादिति
भावइत्याहुः । ब्राह्मादिपदानां स्त्रीषु लक्षणामसहमाने
त्याह । नचेति । स्त्रीवाचकत्वमिति । दारादिपदवन्नियत
पुलिङ्गत्वमेषामित्याशयः । माता गृह्णीयादिति । एवञ्च शेषेषु

पितृगामि तदिति याज्ञवल्क्यवचने पितृकृतविशेषोद्भूतः
 यद्यपि धनसम्बन्धस्य प्रत्येकपरिसमाप्तत्वेन साहित्यसम्भवेऽपि
 पाणिभ्यान्तूपसङ्गृह्येत्यादाविव द्वन्द्वबलात् सहत्वप्रतीतौ युग
 पद्धनाधिकार एव प्रतीयते । तथापि । पित्रोरित्यनेनापि
 तथार्थसिद्धेर्मातापित्रोरितियत् क्रमाभिधानन्तन्मातुरभावे
 पितुरिति क्रमिकार्यमेवेत्याह । युगपदिति । पित्रोरिति ।
 सहदुच्चरितपितृपदस्य जनकत्वेन लक्षण्या युगपदुभयो
 पस्थितिसम्भवादिति भावः ॥ ० ॥

कन्याधने च मातुरभावे पितुरधिकारश्च
 णात् । अत्रापि तथात्वस्यैवोचितत्वात् । तथा
 बौधायनः । रिक्तं मृतायाः कन्यायागृह्णीयुः
 सौदराः स्वयम् । तदभावे भवेन्मातुस्तदभावे भवे
 त्पितुः । तदनेन कन्याधनं व्याख्यातम् । नच
 कन्याधनइवात्रापि प्रथमं भ्रात्रधिकारः स्यादिति
 वाच्यम् ॥ ० ॥

ननु लक्षणायास्त्रमाणाभावादत्रापि प्रातिपदिकपितृ
 पदात् प्रथमजनकत्वस्य पुंस्त्विनोपस्थितौ पञ्चाद्विवचनोपनी
 तदित्वान्वयानुपपत्त्यैवैकशेषकल्पनया मातुरूपस्थितिरिति

क्रमाभिधानमस्यैव । अतएव पितरौ भ्रातरस्तथेति याज्ञ
वल्क्यवचने अनयैव रीत्या पितृक्रमावगमं वक्ष्यतीति चेन्नै
वम् । पितरौ भ्रातरस्तथेत्यत्र तदभावे मातुरिति स्फुट
क्रमिकाधिकारबोधकविष्णुवचनदर्शनात् । जनकपुंस्त्वैव
पितृपदस्य तात्पर्यमवधार्यते । अनन्तरं च द्विवचनवलेनै
कशेषकल्पनया मातुरूपस्थितौ युक्तः क्रमाधिकारः इह तु
तथाविधविशेषवचनाभावात् द्वन्द्वबललभ्यार्थविशेषपरित्यागे
हेत्वभावात् । युगपदुपस्थित्यर्थं लक्षणायाएव युक्तत्वादिति ।
हनैवं मातापित्रोरित्युक्तावपि क्रमिकाधिकारबोधकतथा
विधवचनान्तराभावात् । वाक्यावगतयुगपदधिकारएव कुतो
नस्यात् । अतएव शेषेषु पितृगामि तदित्येकशेषेण युगपदधि
कारएव याज्ञवल्क्यवचनेनोक्तइत्यत आह । कन्याधनइति ।
अत्रापीति । तथाच द्वन्द्वादेकशेषाद्वा साहित्यादगमोनधन
सम्बन्धापेक्षया तस्य प्रत्येकपरिसमाप्तत्वात् । किन्त्वभिधाना
पेक्षया युगपज्ज्ञानं आह्वानि षोडशइतिवत् क्रमिकयोरपि
सम्भवतीति किमधिकारः क्रमेण युगपद्वा इत्याकाङ्क्षायामे
कत्र दृष्टव्यायात् कन्याधनवत् तथाविधोऽढाधनेऽपि क्रमेणै
वाधिकारः कल्प्यतइति भावः । तदनेनेति । नत्वेतन्निरूप
णस्यकरणान्तरे पुनः करणीयमिति भावः । वाग्दत्तामरणे
तु वरदत्तावशिष्टं वरोगृहीयात् । तथा याज्ञवल्क्यः । दत्त्वा

कन्यां हरन्दाव्यण्डेयन्दद्याच्च सोदयम् । मृतायां सर्वमाद-
 द्यात् परिशोधोभयं व्ययमिति । तथा चार्हतीत्यनुवृत्तौ
 शङ्कः । स्वञ्च शुल्कं वोढेति । वाग्दानकाले यद्येन दत्तन्तत्ते
 नैव ग्राह्यमिति सम्प्रदायः । अत्रापि यौतकधनेऽपि । ननु
 वचनाभावेऽपि एकत्र दृष्ट्यायादेव तथा स्यात् अतश्चाह ॥ ० ॥

वचनाभावान्मातापित्रोरेवाधिकारश्रुतेः ।
 यत्पुनः परिणयानन्तरमपि तृमातृभर्तृकुलात्स्त्रिया
 लब्धन्धनन्तद्भातृणामेव । तदाह ।

याज्ञवल्क्यः । बन्धुदत्तं तथा शुल्कमन्वाधेयक
 मेव च । अप्रजायामतीतायाम्बान्धवास्तदवाप्नुयुः ।
 बन्धुदत्तमिति मातापितृभ्यां यदत्तं तत्पुत्राश्च भ्रात-
 रएव बान्धवास्तदाह ।

वृद्धकात्यायनः । पितृभ्याञ्चैव यदत्तं दुहितुः
 स्थावरन्धनम् । अप्रजायामतीतायां भ्रातृ-
 गामि तु सर्वदा । अप्रजात्वमात्रनिमित्तत्वेन
 भ्रातुरधिकारावगतेः । सर्वदापदेन ब्राह्मादि
 पैशाचान्तविवाहिताया अप्रजाया धनं भ्रातृगाम्येव
 भवतीति विश्वरूपोक्तमादरणीयम् । स्थावरप-
 दाहण्डापूपन्यायादेवाऽपरस्य धनस्य सिद्धिः ।

बन्धुदत्तपदेन कन्यादशायां यत्पितृभ्यान्दत्तन्त
दुच्यते । विवाहात्परतो लब्धधनस्यान्वाधेयपदेनो
पात्तत्वात् । विवाहकालीने च भर्तुः पित्रोर्वा
धिकारात् । अन्वाधेयमाह ।

कात्यायनः । विवाहात्परतो यत्तु लब्धभर्तृ
कुलात्स्त्रिया । अन्वाधेयं तदुक्तन्तु लब्धम्बन्धुकुला
त्तथा । भर्तृकुलात् श्वशुरकुलादेः बन्धुकुलात्पितृ
मातृकुलात् । तथापरमाह ॥ ० ॥

मातापित्रोरेवेति । एवकारेण भ्रातृव्यवच्छेदः तथाचा
नेनैव तदधिकाराकाञ्चानिवृत्तेर्न न्यायावसरइतिभावः ।
पितृमातृभर्तृकुलादिति । अन्वाधेयपदार्थउक्तः । भ्रातृणामे
वेति । न पुनर्भर्तुः पित्रोर्वेत्यर्थः वचनक्रमानुरोधात् प्रथमम्ब
न्धुदत्तमितिव्याचष्टे । बन्धुदत्तमिति । कन्यादशायामित्यनु
पदमेव वक्ष्यति । अतएव वक्ष्यमाणवचनैकवाक्यतया पित्रो
र्बन्धुपदार्थत्वादेव भ्रातरो बान्धवा इति । बन्धोरपत्यानीति
योगादितिभावः । बन्धुपदबान्धवपदयोरुक्तार्थत्वे प्रमाण
माह । तदाहेति । अप्रजालमात्रनिमित्तत्वेनेति । अतः कन्या
या अपि अप्रजालाविशेषात् तद्विषयत्वमक्षतमिति बन्धुदत्तपदे
नेति । वक्ष्यमाणग्रन्थसङ्गतिरित्यतो राक्षसादौ शुल्काभावा

दित्यादिवक्ष्यमाणपक्षनिरासोपष्टम्भकमाह । सर्वदेति ।
प्रागुक्तमप्यन्वाधेयकमिति व्यवहितत्वादुपस्थितिसौकर्यार्थं
पुनराह । अन्वाधेयमाहेति ॥ ० ॥

ऊर्ध्वं लब्धन्तु यत्किञ्चित्संस्कारात् प्रीतितः स्त्रियां
भर्तुः सकाशात्पित्रोर्वा अन्वाधेयन्तु तद्भुगुः । शुल्क
माह । गृहोपस्करवाह्यानान्दोह्याभरणकर्मिणाम्
मूल्यं लब्धन्तु यत्किञ्चित् शुल्कन्तत्परिकीर्तितम् ।
गृहादिकर्मिभिः शिल्पिभिस्तत्कर्मकरणाय भर्त्रादि
प्रेरणार्थं स्त्रियै यदुत्कोचदानन्तत् शुल्कन्तदेव
मूल्यं प्रवृत्त्यर्थत्वाद्वा सोक्तम्वा ।

यदानीतभर्तृगृहे शुल्कन्तत्परिकीर्तितम् । भर्तृ
गृहगमनार्थमुत्कोचादि यदन्तन्तच्च ब्राह्मा
दिष्वविशिष्टन्तदेवमादिकमप्रजास्त्रीधनं भ्रातरो
गृह्णीयुः । न पुनरासुरादिषु विवाहेषु यत्कन्याभ्यः
शुल्कदानन्तदभिप्रायम् । आसुरमात्रगोचरत्वात्
शुल्कस्य यथोक्तं ।

मनुना । आसुरोद्रविणादानाद्गान्धर्वः समया
न्मिथः । राक्षसोयुद्धहरणात्पैशाचः कन्यकाच्छ
लात् ॥ ० ॥

भृगुराहेतिशेषः । गृहोपस्करेति । उपस्करः कटककुण्ड
लहारादि सूर्यादीति केचित् । वाह्यं वलीवर्दादि । गृहादिक
र्मभिरिति । गृहादिकर्मशिल्पिभिर्यद्गृहादिशिल्पकरणन्तन्नि
मित्तशिल्पिरूपभर्त्रादिप्रेरणार्थमित्यर्थः न च स्वयमेवस्त्रिया
गृहादिशिल्पेन यन्मूल्यं लब्धन्तत्कथं न व्याख्यातमितिवाच्यम् ।
तस्य प्राप्तं शिल्पैस्तु यद्विज्ञप्तीत्या चैव यदन्यतः । भर्तुः स्वाम्य
भवेत्तत्र शेषन्तु स्त्रीधनं स्मृतमित्यनेन स्त्रीधनत्वनिरासात् ।
तत्र भर्तुरेवाधिकारात् । बन्धुदत्तमिति वचनस्य चप्रकर
णात् स्त्रीधनविषयत्वादिति अन्यथाव्याख्यातम् । भर्त्रादि
प्रेरणार्थमिति । उल्कोचः कथं शुल्कमूल्यस्यैव शुल्कत्वादत
आह । तदेवेति । व्यासोक्तं वेति । वासमुच्चये । तच्चेति । एतेन
वक्ष्यमाणसुरादिविवाहप्राप्तशुल्कपरत्वाभावमस्य सूचित
श्चण्डेश्वरादिपुरस्कृतमाचीनमतं दूषयति । नपुनरिति ।
आसुरमात्रेति । तथाचासुरादीत्यादिना राक्षसपैशाचग्रहण
मसङ्गतमितिभावः । आसुरमात्रे शुल्कं नेतरयोरित्युक्तार्थे
प्रमाणमाह । यथोक्तमिति । शुल्कसाहचर्यादासुरादित्रिषु
यद्वन्धुदत्तादिधनन्तदेव भ्रातृगामीतियत्कैश्चिदुक्तन्तदपि
दूषयति ॥ ० ॥

अतोराक्षसादौ शुल्काभावात् शुल्कसाहचर्येणा
सुरादिष्वेव यद्वनन्तन्मात्रस्य भ्रातृगामित्वाभिधानं

हेयं । तथाच तस्य स्त्रीधनत्वाभावाच्च पित्रादि
गृहीतधनस्य च शुल्कत्वेन कीर्तनात् ।

तथा मनुः । न कन्यायाः पिता विद्वान् गृह्णीया
च्छुल्कमण्वपि । गृह्णन् हि शुल्कं लोभेन स्यान्नरोऽप
त्यविक्रयी । पितेत्युपलक्षणम् । तेन भ्रात्रादिरपि
धनं गृह्णन् शुल्कग्राही तेन पित्रादिगृहीत परमेव
शुल्कं भवति इत्युक्तं । अतोयदुक्तमासुरएव शुल्क
रूपस्त्रीधनसम्भवात्तदेकवाक्योपात्तयोर्बन्धुदत्ता
न्वाधेययोरप्यासुरविवाहगोचरयोरेव भ्रातुरधि
कारइतिनिरस्तम् । किन्तूक्तशुल्कस्त्रीधनस्य सर्व्व
विवाहेष्वेव सम्भवात् । सर्व्वत्रैव भ्रात्रधिकारो
वाक्यात् विशेषानवगमात् । तथा गौतमवचनमपि
कात्यायनसमानार्थम् यथा भगिनीशुल्कं सोदर्या
णामूर्द्धमातुः पूर्व्वं चैके । अस्यार्थः । प्रथमं सोदर्याणा
न्तेषां पुनरभावे मातुः । पूर्व्वञ्चैकइतिपरम
तम् ॥ ० ॥

अतइति । राक्षसादावित्यादिना पैशाचपरिग्रहः तथाच
तयोः शुल्काभावात् तत्साहचर्य्येण तदुभयसम्बन्धिधनस्य
भ्रातृगामित्वाभिधानमसङ्गत्या हेयमित्यर्थः अथादिपदम

पहाय आसुरएवेति वक्तव्यमित्यत आह । तथेति । उपलक्षण
मिति कन्यादातृमात्रोपलक्षणमित्यर्थः । शुल्कसाहचर्या
दिति । यदुक्तं । तस्य राक्षसादावादिपदग्राह्ये शुल्काभाव
दोषेण हेयतोक्ता अधुना पुनरासुरमात्रोपलक्षणमुदत्तादि
धनं शुल्कसाहचर्यात् भ्रातृगामीति मतं निरस्यति । अतदिति
यतः शुल्कं कन्यादातुरेव न कन्याया अतदित्यर्थः । किन्तूक्तेति ।
गृहोपस्करदत्यादिना यदानेतुमित्यादिना चोक्तद्वयार्थः
एषु शुल्कपरिभाषाया अथेतदेव प्रयोजनमप्रयोजनान्तरस्या
दृष्टत्वात् इत्यपि बोध्यम् । वाक्यादिति । सामान्य एव बन्धुदत्त
मित्यादिवाक्यादित्यर्थः । विशेषाश्रवणात् आसुरादिविशेषा
श्रवणात् । कात्यायनसमानार्थमिति । पितृभ्याञ्चैव यदुत्त
मित्यादिकात्यायनसमानार्थमित्यर्थः । गौतमवचनमाह ।
भगिनीशुल्कमिति । अत्र शुल्कपदेन पारिभाषिकशुल्कस्यैव
ग्रहणं शास्त्रीयपरिभाषाया अन्तरङ्गत्वेन शीघ्रोपस्थिति
कत्वात् नतु मूल्यरूपस्येति भावः । परमतमिति । सोदरान
न्तरं पितुः तदनन्तरं मातुरिति परमतमित्यर्थः ॥ ० ॥

अतः प्रथमं सोदराणाम् । तदभावे मातुः मातु
रभावे पितुः । एषां पुनरभावे तद्वनमर्त्तः ।

यथा कात्यायनः । बन्धुदत्तन्तु बन्धूनामभावे
भर्तृगामि तत् । बन्धूनामभावइत्यनेन भ्रातुरभाव
इति सूचितम् । भ्रातुरभावे पितुर्धनाधिकारात् ।
दण्डापूपन्यायात्तत्सिद्धेः । भर्तृपर्यन्ताभावे पुनरि
दमुच्यते ।

यदाह बृहस्पतिः । मातुः स्वसा मातुलानी
पितृव्यस्त्री पितृस्वसा । श्वश्रूः पूर्वजपत्नी च मातृ
तुल्याः प्रकीर्तिताः । यदासामौरसोन स्यात्सुतो
दौहित्र एव वा । तत्सुतो वा धनन्तासां स्वस्त्रीयाद्याः
समाप्नुयुः । औरसपदेन पुत्रकन्ययोरुपादानम् ।
तयोः सर्वापवादकत्वात् । सुतपदेन सपत्नी
पुत्रस्य सर्वासामेकपत्नीनामेका चेत्युचिणी भवेत् ।
सर्वास्ताः स्तेन पुत्रेण ग्राह्य पुत्रवतीर्मनुरिति स्मृतेः
नतु सुतपदमौरसविशेषणम् । वैयर्थ्यात् । सपत्नी
पुत्रसङ्गावेऽपि स्वस्त्रीयाद्यधिकारापत्तेश्च । औरस
पुत्रकन्ययोः सपत्नीपुत्रस्य चाभावे दौहित्रस्याधि
कारिता । तत्सुतइति तच्छब्देन पुत्रसपत्नीपुत्रयो
रुपादानम् । तेन तत्पुत्रयोरधिकारो न तु दौहित्र
स्यापि । तस्य पिण्डदाने वद्धिर्भावात् ॥ ० ॥

स्वमतमुपसंहरति । अतः प्रथममिति । तेषां भ्रातृमातृ
पितृणाम्बन्धुदत्तं मातापितृदत्तम् । भ्रातुरभावइति ।
भ्रातुरभावएव पित्रोरधिकारात्तयोरभावे भर्त्रधिकारे
प्रतिपादिते भ्रात्रभावे तदधिकारस्य दण्डापूपन्यायात्सिद्धत्वा
दिति भावः । औरसपदेनेति । विशेषणीभूतलिङ्गपरित्यागे
हेतुमाह । तयोरिति । तथाच लिङ्गस्य विवक्षणे पुत्रानन्तर
कन्याधिकारविधिविरोधः स्यादिति भावः । एतच्च दत्त्रिमा
देरप्युपलक्षणम् । सपत्नीपुत्रस्येति । तद्भगिन्याऽप्येति बोध्यम्
पुंस्त्वस्याविवक्षितत्वात्तस्य अपि स्वपुत्रद्वारेण भर्त्रादिपुरुषत्रय
पिण्डदातृत्वादिति । सपत्नीपुत्रस्याभावे दौहित्रस्याधिकारि
तेति ॥ ० ॥

तदेषां पुत्रादीनां भ्रात्रादिभर्तृपर्यन्तानाञ्चा
भावे सत्त्वपि श्वशुरभ्रातृश्वशुरादिषु सपिण्डेषु
भगिनीपुत्रादीनामधिकारिता । अनन्यगतेर्वच
नात् । स्त्रीणां मातृतुल्यत्वप्रतिपादनेनामीषां
पुत्रतुल्यत्वज्ञापनेन पिण्डदातृत्वसूचनस्य दाय
प्रकरणे घनाधिकारज्ञापनैकप्रयोजनत्वात् । तत्र
स्वस्त्रीयाद्यादितिवचनात् । भगिनीसुतस्वभर्तृ
भागिनेयदेवरपुत्रभ्रातृश्वशुरपुत्रभ्रातृसुतजामातृ

देवराणाम्पूर्वपूर्वस्याभावेऽपरस्याधिकारे देवर
स्यैव सर्वशेषेऽधिकारापत्तेर्महाजनविरोधइति ।
वस्तुबलमालम्बवचनं वर्ण्यते ॥ ० ॥

अयुक्तमेतत् दौहित्रस्योपदिष्टप्रजालेन स्वभोग्यभर्तृपिण्ड
दातृत्वेन च प्रागधिकारस्यैवोचितत्वात् । बन्ध्याविधवादुहि
तृसत्त्वेऽपि प्राग्दौहित्राधिकारस्योक्तत्वात् । अत्र पत्नीदुहितर
इत्यत्र वज्रवचनबलात् । दुहितुरभावे दौहित्रस्याधिकार
इति स्वीकृतिविरोधाच्च तस्मात्सपत्नीपुत्रबन्ध्याविधवादुहितृणा
म्रागेव युक्तो दौहित्राधिकारइति बोध्यम् । अतएव तत्सुत
इत्यत्रापि पाठक्रमेण ग्राह्यः पौत्रस्य बन्ध्यादिदुहितृसपत्नी
पुत्रदौहित्रेभ्योऽयौतुकधने प्रागधिकारस्योक्तत्वात् । नच दौहित्र
एववेत्यत्र एववाशब्दाभ्यां जघन्यत्वावगमात् । वाचनिकएव
सपत्नीपुत्रानन्तरं दौहित्राधिकारइतिवाच्यम् । औरसपदस्य
सपत्नीपुत्रपरतायामेव स्यात्सैवत्वसिद्धाप्रमाणाभावात् । नचैवं
सपत्नीपुत्रसत्त्वेऽपि भगिनीपुत्रस्याधिकारः स्यादिति चेदे
तन्मध्ये पित्राद्युपादानाभावात् । तत्सत्त्वेऽपि तर्हि किन्न स्यात् ।
अथ भर्तृपितृभ्रात्रधिकारानन्तरं संहितायां लिखनात्तेषाम
भावएवैषामधिकारइति चेत्तर्हि पुत्राद्यनन्तरस्यापि सुतरां
प्राप्तेरनर्थकमेवौरसाद्युपादानन्तस्मादौरसादिपदं पूर्वं पूर्वा

धिकारिमात्रोपलक्षणन्तेषामधिकारक्रमश्च वचनान्तरेणैव
प्राप्तास्तांश्चानूद्य तेषामनन्तरम्भगिनीपुत्रादीनामधिकारमात्र
बोधकं बृहस्पतिवचनमिति रहस्यम् । भर्तृपर्यन्तानामभाव
इत्यादिनोक्तमुपसंहरति । तदेषामिति । दौहित्रान्तश्च
लायां श्वशुरभ्रातृश्च शुरादेरगणनात् तेषु सत्सु इत्युक्तम् ।
वस्तुबलमिति । उपकारकत्वरूपं वस्तुबलमित्यर्थः । उक्तवस्तु
बलस्य धनहरणप्रयोजकत्वे मानमाह ॥ ० ॥

तत्र मनुना । त्रयाणामुदकं कार्यन्तिषु पिण्डः
प्रवर्त्तत इति दायभागप्रकरणे कीर्त्तनात् ।

याज्ञवल्क्येनापि पिण्डदोशहरश्चैषामिति पिण्ड
दानेनाधिकारदर्शनात् । पुत्रस्यापि सातिशय
पिण्डदानेन नरकत्राणकारणतया मुख्यभावेना
धिकारावगतेः ।

मातुलोभाग्निनेयस्य स्वस्त्रीयोमातुलस्य च ।
श्वशुरस्य गुरोश्चैव सख्युर्मातामहस्य च । एतेषां
चैव भार्याभ्यः स्वसुर्मातुः पितुस्तथा । आद्वदानन्तु
कर्त्तव्यमिति वेदविदां स्थितिरिति बृहशातातप
वचनादमीषां पिण्डदत्त्वप्रतिपादनादयं पिण्डदान
विशेषादधिकारक्रमः । तत्र प्रथमन्देवरस्तपिण्ड

तद्भर्तृपिण्डतद्भर्तृदेयपूर्वपुरुषत्रयपिण्डदातृत्वात्स
 पिण्डत्वाच्च तद्धनेऽधिक्रियते । तदभावे भ्रातृश्च
 शूरदेवरयोः सुतस्तत्पिण्डतद्भर्तृपिण्डतद्भर्तृदेय
 पूर्वपुरुषद्वयपिण्डदातृत्वात् सपिण्डत्वाच्च पितृ
 व्यस्त्रीधनेऽधिकारी तदभावे त्वसपिण्डोपि भगिनो
 पुत्रः तत्पिण्डतत्पुत्रदेयतत्पित्रादिपिण्डत्रयदा
 नान्मातृस्वसृधनेऽधिकारी । तदभावे स्वभर्तृभागि
 नेयः पुत्रात् भर्तुर्दुर्वलत्वात् । तत्स्थानपातिनो
 रपि तथैव बलाबलस्य न्याय्यत्वात् । तद्भर्तृदेयपूर्व
 पुरुषत्रयपिण्डदानात्तत्पिण्डदानात्तद्भर्तृपिण्डदा
 नाच्च मातुलानीधनेऽधिकारी । तदभावे भ्रातृ
 सुतस्तत्पितृपितामहयोस्तस्याश्च पिण्डदानात्पितृ
 स्वसृधनेऽधिकारी । तस्याप्यभावे श्वशुरयोः पिण्ड
 दानाज्जामाता श्वश्रूधनेऽधिकारी ॥ ० ॥

त्रयाणामिति । अधिक्रियते अधिकारी भवति । ननुस्व
 स्त्रीयः पित्रादित्रयपिण्डदाता भर्तृभागिनेयश्च श्वशुरादि
 त्रयपिण्डदाता तथाच तुल्यपिण्डदातृत्वे कथम्भर्तृभागिने
 यस्य स्वस्त्रीयबाध्यतादित्यत आह । पुत्रादिति । पुत्रत्वा
 तिदेशेन पुत्रदेयपिण्डत्रयदातृत्वेन च स्वस्त्रीयस्य पुत्रस्थले

पातिताभर्तृदेयपिण्डत्रयदातृत्वेन भर्तृभागिनेयस्य भर्तृस्थले
पातितेत्यर्थः । तथाच न्यायबलेनैव भर्तृभागिनेयस्य स्वस्त्रीय
बाध्यतेतिभावः ॥ ० ॥

अयं क्रमोग्राह्यः स्वस्त्रीयाद्यादिति न क्रमार्थः ।
किन्त्वधिकारिमात्रज्ञापनार्थपरम् । षष्ठां पुनरेते
षामभावे श्वशुरभ्रातृश्वशुरादेः सपिण्डानन्तर्य
कृतो धनाधिकारो बोद्धव्यः । नच सपिण्डाभावे
सतीदं वचनमिति वाच्यम् । अस्यामधिकारिशृङ्ख
लायान्देवरदेवरसुतयोर्भ्रातृश्वशुरसुतस्य चाधि
कारज्ञापनात् । आसन्नतरश्वशुरादेः परि
त्यागादतोवचनार्थापरिज्ञानकृतो व्यवहारः प्रमा
णपरतन्त्रैरतन्त्रीकर्तव्य इत्यति गहनमुक्तमप्रजा
स्त्रीधनम् ॥ ० ॥

वचनार्थापरिज्ञानेति । उक्तमनुयाजवल्क्यवचनयोस्ता
त्पर्यार्थापरिज्ञानकृत इत्यर्थः व्यवहारः स्वस्त्रीयाद्यादिति
पाठक्रमेणाधिकारव्यवहारः प्रमाणपरतन्त्रैः प्रमाणैकसा
पेक्षैः अतन्त्रमप्रयोजकमप्रमाणमिति यावत् । अत्रायं स्त्रीधना
धिकारक्रमनिर्णयस्तत्र कन्याधने प्रथमं सोदरभ्रातुस्तदभावे

ततो बन्धाविधवा च युगपदधिकारिण्यौ ततः पूर्ववत्
ग्राह्यादिक्रम इति ॥ ० ॥

सम्प्रति विभागानधिकारिणः कथ्यन्ते । तत्पर्यं
दासेनाधिकारिज्ञापनार्थं ।

तत्रापस्तम्बः । सर्वे हि धनभागिनो द्रव्यमर्हन्ति ।
यस्त्वधर्मेण द्रव्याणि प्रतिपादयति ज्येष्ठोऽपि तम
भागं कुर्वीत । इदम्बालकेनाकुलीकृत्य पठितम् ।
यस्तु धर्मेण द्रव्याणि प्रतिपादयति ज्येष्ठस्तस्मिन्
समभागं कुर्वीतेति तदनाकरम् । तथाऽव
पात्रितस्य रिक्थपिण्डोदकानि निवर्त्तन्ते । अव
पात्रितोभिन्नोदकोक्तः ।

तथावृहस्पतिः । सवर्णाजोप्यगुणवान्नार्हः
स्यात्पैतृके धने । तत्पिण्डदाः श्रोत्रिया ये तेषां तद
भिधीयते । उत्तमर्णाधमर्णेभ्यः पितरं त्रायते सुतः ।
अतस्तद्विपरीतेन नास्ति तेन प्रयोजनम् । तथा
गवा किं क्रियते या न धेनुर्न गर्भिणी । कौर्यः
पुत्रेण जातेन योन विद्वान्धार्मिकः । शास्त्रशैर्यार्थ
रहितस्तपोविज्ञानवर्जितः आचारहीनः पुत्रस्तु

मूत्रोच्चारसमस्तु सः । आपस्तम्बः पित्रादेरौर्ध्वं
 देहिकस्य कर्मणोऽसंस्कृतः सुतः श्रेष्ठो न परो वेद
 पारग इति पुन्याम्नो नरकात्त्रायत इत्यादिवचनेन
 पुत्रकर्तृकतया महाफलश्रुतेस्तत्कर्मवेतनं धन
 सम्बन्धित्वं अतस्तदकुर्वतः कुतो वेतनं ॥ ० ॥

अथ दायभागो निरूपणीय इति प्रतिज्ञायामनधिकारि
 निरूपणमप्रस्तुतमत आह । तत्पर्युदासेनेति । तथा च
 तद्धिन्नाधिकारिकतया दायभागनिरूपणे तदपि प्रकृतमेवे
 ति भावः । ज्येष्ठोऽपीति । प्रतिपादयतीत्यनेनान्वयः बालेन
 तन्नाम्ना निबन्धकारेणेत्यर्थः । भिन्नोदकीकृत इति । पाति
 त्यादिदोषेण येन सहैकमुदकं न पीयते व्यवहारानर्ह इति
 यावत् । उत्तमर्णाधमर्णेभ्य इति । धर्मपरो यन्निर्देश उत्तमाना
 न्देव पितॄणां अधमानाङ्गीटादीनामृणमवश्यापाकरणीयत्वेन
 ऋणतुल्यन्तेभ्य इत्यर्थः । वज्रवचनन्तु व्यक्तिभेदात् । असंस्कृतो
 ऽनुपनीतः महाफलश्रुतेरित्यनन्तरं महानिष्टनिवारणश्रुते
 स्येत्यपि बोध्यन्तेनोक्तपुन्यामनरकत्राणस्य पुत्रकर्तृत्वाभावेऽपि
 न क्षतिः ॥ ० ॥

अतएवाह मनुः । सर्व्व एव विकर्मस्थानार्हन्ति
 आतरो धनम् । तथा अनंशौ स्त्रीवपति तौ जात्यन्ध

वधिरौ तथा । उन्मत्तजडमूकाश्च येच केचिन्निरि
न्द्रियाः ।

क्लीवश्च कात्यायनेन दर्शितः । न मूत्रं फेनिलं
यस्य विष्ठाचाप्सु निमज्जति । मेढ्रश्चोन्मादशुक्राभ्यां
हीनः क्लीवः स उच्यते । जातिपदमन्धवधिराभ्यां सम्ब
ध्यते । वर्णानुच्चारकोमूकः वेदग्रहणासमर्थो जडः ।

तदाह याज्ञवल्क्यः । पतितस्तत्सुतः क्लीवः
पङ्कुरुन्मत्तको जडः । अन्धोऽचिकित्सरोगार्त्ताभर्त्त
व्यास्ते निरंशकाः । पङ्ग्या न गच्छतीति पङ्गुः निरं
शकत्वेऽपि पतितस्तत्सुतव्यतिरिक्ताभर्त्तव्याः ।

तदाह देवलः । मृते पितरि न क्लीवकुष्ठ्युन्मत्त
जडान्धकाः । पतितः पतितापत्यं लिङ्गो दायंशभा
गिनः । तेषां पतितवर्जेभ्योभक्तवस्त्रं प्रदीयते ।
तत्सुताः पितृदायंशं लभेरन्धोषवर्जिताः । लिङ्गो
प्रव्रजितादिः । पतितपदेन तत्सुतस्याप्युपादानम्
पतितोत्पन्नत्वेन पतितत्वात् ।

तदाह बौधायनः । अतीतव्यवहारान् ग्रासा
च्छादनैर्विभृयुः अन्धजडक्लीवव्यसनिव्याधितादौ
स्वाकर्मिणः पतिततज्जातवर्जम् ।

तत्र नारदः । पितृद्विष्ट पतितः पण्डोयश्च स्या
दौपपातिकः । औरसा अपि नैतेशं लभेरन् क्षेत्रजाः
कुतः ।

आह कात्यायनः । अक्रमोढासुतश्चैव सगोत्रा
द्यस्तु जायते । प्रव्रज्यावसितश्चैव न रिक्थन्तेषु चा
र्हति ॥ ० ॥

विकर्मस्थाः और्द्धदेहिकस्य कर्मणो विरोधीनि यानि
कर्माणि अगम्यागमनादीनि तत्कारिण इत्यर्थः । जन्मार्थकं
जातिपदमित्यर्थः तेन जन्मान्धजन्मबधिरावित्यर्थः । तत्सुत
इति । पातित्यानन्तरमुत्पादितसुत इत्यर्थः । यद्यपि पतित
पुत्रस्यापि पतितत्वमेव तथापि तस्य पृथगुपादानन्तदितरेषां
क्लीवादिपुत्राणामंशित्वज्ञापनार्थमिति । नच पातित्यानन्तरो
त्पन्नपतितत्वेनैव प्राप्तस्तत्सुत इति प्रागुत्पन्नपतितपुत्रसंग्रहार्थ
मित्येव किन्न स्यादिति वाच्यम् । क्लीवादिपुत्राणामिव तस्यापि
निर्द्दोषत्वात् । विभागार्हतायान्याय्यत्वात्तन्निषेधस्य वाचनि
कत्वे चादृष्टार्थकल्पनागौरवापत्तेः । अचिकित्सरोगार्त्त इति
श्रुतेर्यदि विभागानन्तरमौषधादिना रोगनिवृत्तिस्तदा तस्या
यंशित्वमेवेति प्रतिपत्तव्यम् ॥ ० ॥

क्षीनवर्णस्त्रीपरिणयनानन्तरमुत्तमवर्णस्त्रीप

रिणयने द्वयोरप्यक्रमोढात्वन्तयोः सगोत्रात्
नियुक्तादुत्पन्नः क्षेत्रजः पुत्रो नार्हति धनं अक्रमो
ढायामपि सवर्णेन परिणेत्रोत्पादितः पुत्रोधना
धिकारी । क्रमोढायामसवर्णजातोपि ।

तदाह कात्यायनः । अक्रमोढासु तस्त्वृक्थी
सवर्णश्च यदा पितुः । असवर्णप्रसूतश्च क्रमोढाया
स्तु यो भवेत् । प्रतिलोमप्रसूतायास्तस्याः पुत्रेन
रिव्यभाक् । आसाच्छादनमात्रं तु देयं यद्वन्धुभिः
कृतम् । बन्धूनामप्यभावे तु पितृयं द्रव्यं तदाप्नुयात् ।
स्वपितृयन्तद्वनम्प्राप्तं दापनीया न बान्धवाः । अस्ति च
क्षीवादीनां दारपरिश्रमः ।

यद्यर्थिता तु दारैः स्यात् क्षीवादीनां कथञ्च न ।
तेषामुत्पन्नतन्तूनामपत्यं दायमर्हति । तन्तुर
पत्यम् । न चापुंस्त्वात् क्षीवस्य जननासामर्थ्यात्
अध्ययनाभावात् सूकादेरुपनयनाभावेन पतित
त्वात्कथं दारसंबन्धइति वाच्यम् । क्षीवस्य पत्न्या
मन्येन पुत्रोत्पादसम्भवात् उपनयनानर्हस्यानुप
नीतत्वे शूद्रवत्यतितत्वात्तेनैतेषां यथा सम्भवमौर
सक्षेत्रजाः क्षीवत्वादिशून्याः स्वपित्रनुसारेण
भागहारिणः ॥ ० ॥

असवर्णजातोऽपीति । उत्तमवर्णेनाधमवर्णायामुत्पादितो
 पीत्यर्थः प्रतिलोमेति । हीनवर्णेनोत्तमवर्णायामुत्पादितो न
 ऋक्यभागित्यर्थः । बन्धुभिः तस्य पितृऋक्यग्राहिभिः तत्पितृ
 भ्रात्रादिभिः । स्वपितृमिति । यदा बन्धुभिः स्वपितृमेव धनं
 प्राप्तं तु तत्पितृधनं प्राप्तं नदा तद्भासाच्छादनं राज्ञा
 बान्धवा न दापनीयाः । अपितृमिति पाठे प्रतिलोमजस्य न पितृ
 सम्बन्धिदति स एवार्थः । तथाच प्रतिलोमजाय ग्रासाच्छाद
 नबन्धुभिस्तत्पितृधनप्राप्तावेव देयं नान्यथेत्यर्थः । क्लीवादेर्दौर
 परिग्रहासम्भवात् कथमुत्रसम्भवइत्याशङ्कामपनेतुमाह ।
 अस्ति चेति । यथा सम्भवमिति । मूकादेरौरसस्य चेन्नजस्य
 च सम्भवः क्लीवस्य तु चेन्नजमात्रस्य सम्भवइति । स्वपित्रनुसारे
 णेति । स्वपितुर्ब्राह्मणीपुत्रक्षत्रियापुत्रत्वादिना यादृशोभाय
 स्तादृशभागहारिणइत्यर्थः ॥ ० ॥

दुहितरश्च परिणयनं यावद्वर्त्तव्याः अपुत्राश्च
 स्त्रियोयावज्जीवम् ।

यदाह याज्ञवल्क्यः । औरसक्षेत्रजास्त्रेषां नि
 र्दोषाभागहारिणः । सुताश्चैषां प्रभर्त्तव्यायावद्वै
 भर्त्तृसात्कृताः । अपुत्रा योषितश्चैषां भर्त्तव्याः
 साधुवृत्तयः । निर्वास्याव्यभिचारिण्यः प्रतिकूलास्त
 यैव च ॥

सम्प्रति विभाज्यमविभाज्यं चोच्यते ।

तत्र कात्यायनः । पैतामहश्च पितृयं च यच्चान्य
स्वयमर्जितम् । दायदानां विभागे तु सर्वमेत
द्विभज्यते । यच्चान्यदिति चकारः स्वयमित्यनेन
सम्बध्यते । स्वयञ्चार्जितमिति चकारादन्यस्यापि
तदर्जनं साधारणद्वारेणेत्यर्थः । अनुपघातो
पात्तमविभाज्यमाह तुर्मनुविष्णू । अनुपघ्नन् पितृ
द्रव्यं श्रमेण यदुपार्जितम् । स्वयमीहितलब्धन्तना
कामोदातुमर्हति । पितृद्रव्योपघाताभावेन द्रव्य
द्वारेणेतरेषां व्यापारः स्वचेष्टालब्धत्वेन शरीरोपि
व्यापारोनेतरेषामिति अर्जकस्यैव तदसाधारण
स्वयमीहितलब्धन्तदिति हेतुत्वेनापन्यासात् ।

तथाच व्यासः । अनाश्रित्य पितृद्रव्यं स्वशक्त्या
प्नोति यद्वनम् । दायदेभ्योन तद्दद्याद्विद्यालब्धन्तु
यद्ववेत् । स्वशक्तिमात्रेण यदर्जितमिति सामान्ये
नाभिधानात्सर्वमेवंविधमसाधारणन्तद्रव्यं स्वश
क्तिप्राप्तस्यापि विद्याधनस्य समाधिकविद्यैः साधा
रणत्वात् ॥ ० ॥

यावज्जीवमिति । भर्त्तव्यादिति पूर्वणान्वयः । भर्त्तसात्कृता
 इति । तेन तेषां विवाहोप्यवश्यं कारयितव्यमिति प्रतिपन्नम् ॥
 सम्प्रति स्त्रीवादिभिन्नत्वेनाधिकारिनिरूपणानन्तरमित्यर्थः ॥
 पैतामहश्चेति । सम्बन्धिधनमात्रोपलक्षणम् । साधारणधन
 दारेणेति । शरीरश्रमसाधारणेनापि बोध्यन्तथैव वक्ष्यमाण
 त्वात् । स्वयं स्वधनश्रममात्रार्जितम् । असाधारणं भ्रात्रन्त
 रैरविभाज्यं । ननु विद्यालब्धस्य पृथगुपादानं व्यर्थम् । अना
 श्रित्येति सामान्याभिधानेन तस्यापि प्राप्तेरतस्तत्प्रयोजन
 माह । स्वशक्तिप्राप्तस्यापीति ॥ ० ॥

न्यूनविद्याविद्यनिराकरणार्थं विद्यालब्धपदम् ।
 तथा याज्ञवल्क्यः । पितृद्रव्याविनाशेन यद्
 न्यत्स्वयमर्जितम् । मैत्रमौदाहिकञ्चैव दाय
 दानां न तद्भवेत् । मैत्रादिग्रहणम्प्रदर्शनार्थं ।
 एवमादिषु प्रायेणानुपघातसम्भवात् ।

तथा मनुः । विद्याधनन्तु यद्यस्य तत्तस्यैव
 धनम्भवेत् । मैत्रमौदाहिकञ्चैव माधुपर्किकमेव च ।

तथा च व्यासः । विद्याप्राप्तं शौर्यधनं यच्च
 सौदायिकं भवेत् । विभागकाले तत्तस्य नान्वेष्टव्यं

स्वरिक्विभिः । पितृपितृव्यादिभ्यः स्वदायसम्बन्धिभ्यः
प्रसादादिना लब्धं सौदायिकम् ।

तथाह नारदः । शौर्यभार्याधने हित्वा यच्च
विद्याधनम्भवेत् । त्रीण्येतान्यविभाज्यानि प्रसा
दायश्च पैतृकः । भार्याप्राप्तिकाले लब्धभार्याधनम् ।
औदाहिकमित्यर्थः । एतानि वर्जयित्वा अन्यदि
भजेदित्यनुवर्तते वाक्यान्तरीयम् । तदेवमादिभिः
शौर्यादिधनत्वमविभाज्यत्वे कारणन्नोच्यते । शौर्या
द्यर्जितस्यापि विभागश्रुतेः ।

तथाच व्यासः । साधारणं समाश्रित्य यत्कि
ञ्चिद्वाहनायुधम् । शौर्यादिनाप्नोति धनं भ्रातर
स्तत्र भागिनः । तस्य भागद्वयं देयं शेषास्तु सम
भागिनः । साधारणद्रव्येणार्जितस्य धनस्य विभागं
वदति ।

नारदः । कुटुम्बं विभृयाद्भ्रातुर्योविद्यामधि
गच्छतः । भागं विद्याधनात्तस्मात्स लभेताश्रुतोऽपि
सन् ॥ ० ॥

निराकरणार्थमिति । तथाच विद्यालब्धस्य न्यूनविद्यैर्न
विभागः तदन्येषान्तु तथाविधानां केनापि सह न विभाग

इति भागस्य द्वैविध्येनैकविध्यभावात् तस्य पृथगुपन्यासइति भावः । नच साधारणधनसम्बन्धेनापि विद्यार्जिते विभाग निषेधार्थएव किन्न स्यादिति वाच्यम् । वैद्योऽविद्यायेति वक्ष्यमाणवचनविरोधात् । औदाहिकं जामातृतया श्वशुरादितो लब्धन्तत्तस्यैवेत्येवकारात् न्यूनविद्याविद्यव्यवच्छेदः माधुपर्कि कमार्त्विज्यलब्धभार्याधनस्य स्त्रीधनत्वादिभागाप्रसक्तेरन्यथा व्याचष्टे । भार्याप्राप्तिकालइति । यतः शौर्यभार्याधने विद्या धनम्रसादलब्धधनञ्च एतान्यविभाज्यानि अतएतानि हित्वा अन्यद्विभजेदिति वचनार्थन्दर्शयति । एतानीति । अन्यद्विभजेदिति वचने नास्ति कुतोविवृतमतउक्तं अनुवर्त्ततइति । अश्र तोमूर्खः ॥ ० ॥

विभृयादित्येकवचननिर्देशाद्यदि विद्यामभ्यस्य तोभ्रातुः कुटुम्बमपरोभ्राता स्वधनव्ययशरीराया शाभ्यां सम्बर्द्धयति । तदा तद्विद्योपार्जितधने तस्या प्यधिकारः ।

तथा । वैद्योऽविद्याय नाकामोदद्यादंशं स्वतो धनात् । पितृयं द्रव्यं समाश्रित्य न चेत्तेन तदर्जितम् । पितृपदं साधारणधनपरम् । तदनाश्रित्यार्जितम् । वैद्योऽविद्यायानिच्छन्नदद्यात् ।

वैद्याय विदुषे पुनः साधारणमन्तरेणाप्यर्जित
न्दद्यादेव ।

तथा गौतमः । स्वयमर्जितमवैद्येभ्योवैद्यः कामं
न दद्यात् । असाधारणधनशरीरव्यापारार्जितं
स्वयमर्जितमविद्वद्भ्योदातुमनिच्छन् न दद्यात्
विद्वद्भ्यः पुनर्दद्यादेव । एतच्च विद्याधनमात्रविष
यम् ।

तदाह कात्यायनः । नाविद्यानान्तु वैद्येन
देयं विद्याधनात् क्वचित् । समविद्याधिकानान्तु
देयं वैद्येन तद्धनम् । तन्त्रोच्चरितविद्यापदमुभाभ्यां
समाधिकपदाभ्यां सम्बध्यते तेन समविद्याधिक
विद्यादिकानां दातव्यम् । न्यूनविद्याऽविद्ययोः पुनर
नधिकारः ॥ ० ॥

विभृयादित्येकेति । इतरनैरपेक्ष्येण भरणकर्तृत्वस्य एक
वचनबललभ्यत्वादिति भावः । इतरनैरपेक्ष्यञ्च साधारण
धननैरपेक्ष्यं तद्भातुरसाधारणनैरपेक्ष्यञ्च तेनाश्रुताभ्यां
द्वाभ्यां त्रिभिर्वा भरणे सर्वेषामेव तेषामंशितेति । समाश्रित्येति
एतच्च भोजनाच्छादनातिरिक्तधनाश्रयणपरन्तदर्थन्धनो
पघातस्य गृहस्थितेनाप्यवश्यकर्तव्यत्वात् । साधारणधनपर

मिति । अन्यथा पितामहादिधनोपघाते विभागानुपपत्तेरिति भावः । अवैद्यायेति विशेषणस्वरसलभ्यार्थमाह । वैद्यायेति । एतस्त्वैव विवरणम् । विदुषेदिति । एतच्च स्वयमर्जितञ्च विद्याधनमात्रेति । तदतिरिक्तस्वयमर्जितस्य तु विद्वद्भ्योऽविद्वद्भ्योवा अदेयत्वादिति भावः । तन्त्रोच्चरितमिति । सकृदुच्चरितमित्यर्थः । उभाभ्यामिति । समविद्येत्यत्र विद्ययैव साम्यावगतेरधिकेत्यत्रापि विद्ययैवाधिक्यमवसीयते । नतु धर्मान्तरेण अनुषङ्गापेक्षया अध्याहारस्य कल्पने गौरवादिति भावः ॥ ० ॥

तदेवमादिवचनैर्विद्याशैर्यादिधनेष्वपि साधारणधनोपघातानुपघाताभ्यां विभागाविभागयो रवगमात्तस्यैव प्रयोजकत्वात्तत्पदवत्येव श्रुतिः कल्पनीया । उपघातार्जितं विभजेदिति । न पुनः शैर्यादिपदवत्यपि । अवश्यकल्पनीयसामान्यश्रुतिकल्पनयैवोपपत्तेः । होलाकाधिकरणन्यायस्यायमेव विषयः । यदा न्यायप्राप्तएवायमर्थोयद्येनार्जितन्तत्तस्मिन् जीवति तस्यैवासति विशेषवचने यत्र पुनः साधारणधनमात्रेणैकस्य व्यापारोऽपरस्य धनशरीराभ्यान्तत्रैकस्यैकोभागोऽपरस्य

भागद्वयं न्यायावगतमेव निबद्धम् । एतेन चैतदपि
सिध्यति । यत्साधारणधनोपघाते सति यस्य यावतोऽ
शस्य स्वल्पस्य महतोवोपघातः तस्य तदनुसारेण
भागकल्पना कार्या ॥ ० ॥

तस्यैवोपघातानुपघातार्जितत्वस्यैव प्रायेजकत्वात् । विभागे
उपघातार्जितत्वस्याविभागे चानुपघातार्जितत्वस्य प्रयेजक
त्वात् । कल्पनीयां श्रुतिमाह । उपघातार्जितमिति अनुप
घातार्जितं न विभजेदिति तु श्रुतिर्न कल्प्यते । तत्रान्येषां स्वाभि
त्वाभावेन विभागाप्रसक्तेः तदभावस्य सिद्धत्वात् । सामान्य
श्रुतीति । शौर्यादिपदशून्योक्तश्रुतिकल्पनयेत्यर्थः । शौर्यादि
पदवती उपघातेन शौर्यार्जितं विभजेदित्येवंरूपश्रुतिकल्पने
गौरवात् । न्यायमूलत्वमाह । यदेति । धनसाधारण्ये व्यापार
साधारण्ये वा भाग्यन्तरस्य विभागोक्तेरुक्तनियमे व्यभिचारमा
शङ्क्याह । असतीति । तथाचायमुत्सर्गइति भावः । विशेष
वचनञ्च समविद्याधिकेत्याद्युक्तमेव न्यायश्चात्र उपघातार्जिते
अर्जकस्य द्व्यंशित्वाभिधानात् अनुपघाते तदधिकस्य सर्वस्यैव
ग्रहणं युक्तमित्येवंरूपः । यस्य यावदिति । विभिन्नजातीय
भ्रातृसाधारणधनोपघातार्जिते ब्राह्मणीपुत्रस्य चतुर्णामंशानां
क्षत्रियादीनाञ्च त्रिद्व्यंशानामुपघातस्तत्र स्वस्वांशसमसं

स्थमेव तेषामंशकल्पनमित्यर्थः । कात्यायनवचने एकत्र प्रतिवासिन इति श्रुतेरेकत्र वास एव नियामको न साधारण धनार्जितत्वम् । तथा च कथं न्यायमूलत्वमित्याशङ्क्या स्यापि न्यायमूलत्वं व्यवस्थापयति ॥ ० ॥

किञ्च कात्यायनवचनम् । विभक्ताः पितृवित्ता च्चेदेकत्र प्रतिवासिनः । विभजेयुः पुनर्द्विंशं स लभे तोदयोयतः । इदं संसृष्टस्य साधारणधनोपघाते नार्जकस्य भागद्वयं इतरेषामेकैकोभाग इति श्रीक रेण व्याख्यातम् । तेनानुपघातार्जितमर्जकस्यैव धनम् । संसृष्टत्वेऽपि न पुनस्तद्वनं साधारणमित्यभि प्रायोमुनेर्व्याख्यातुश्च लक्ष्यते अनुपघातार्जिते भागविशेषानभिधानात् । एवञ्चेत्संसृष्टवद्विभक्त स्यापि तथात्वमेव युक्तम् । विभागप्रागभावे तत्प्रध्वं सेऽपि एकत्र प्रतिवासस्य हेतोरविशेषात् । साधा रणधनोपघातार्जितेऽर्जकस्य भागद्वयमिति ज्ञाप नार्थत्वेन वचनस्याप्युपपत्तेः । न केवलं संसृष्ट विषयत्वं युक्तम् । होलाकाधिकरणस्यात्रैव जागरू कत्वात् ॥ ० ॥

किञ्चेति । विभक्तादिति । एकत्र प्रतिवासिनो यदा विभजेयुः तदा यतो यस्मात् । एकत्र प्रतिवासिनो भ्रात्रादेरुदयः धनार्जनं स पुनर्विभागे द्वांशं लभेत इत्यर्थः । द्वांशः स्वार्जित एव अर्जको द्वांशमर्हतीत्येकमूलकत्वात् । इतरेषामेकैको भागः । एकैकस्येति शेषः । मुनेः कात्यायनस्य । तेन एकत्र प्रतिवासितोक्त्या साधारणधनोपघातेन द्वांशित्वस्य प्रतिपादितत्वात् । अनुपघातार्जिते भागानभिधानात् । व्याख्यातुः श्रीकरस्य । तेन तथैव स्फुटं व्याख्यातत्वात् । अभिप्रायस्य काशयति । अनुपघातइति । एवञ्चेदुपघातार्जिताभिप्रायश्चेत् । तथात्वं द्वांशित्वम् । अविभक्तत्वे विभागप्रागभावः संसृष्टत्वे विभागप्रध्वंसः । एकत्र प्रतिवासस्य अभिन्नधनसम्बन्धस्य । ननु वचनबलात् संसृष्टधनविषयत्वप्रतीतेस्तद्विरोधात्कुतो ऽविभक्तविषयत्वकल्पनमतो वचनमन्यथोपपादयति । साधारणेत्यादि । न केवलमित्यत्र हेतुमाह । होलाकेति । तथाच यथा होलाकानुष्ठानार्थं होलाका कर्त्तव्येति श्रुतिः कल्प्यते न कर्त्तृबोधकप्राच्यादिपदवती । तथा साधारणधनोपघातेनार्जिते अर्जको द्वांशं गृह्णीयादित्येव श्रुतिः कल्प्यते न त्वर्जकविशेषणतया संसृष्टपदवतीति भावः । तथाचारे पदवैयर्थ्यरूपबाधकाभावात् सामान्यश्रुतिकल्पनमस्तु स्मृतौ तु तथात्वे विशेषणवैयर्थ्यमिति विशेषाकारैव श्रुतिः कल्प्यतइत्यत आह

किञ्चोपघातार्जिते अर्जकस्य भागद्वयमिति
तावन्निर्विवादम् ।

साधारणं समाश्रित्य यत्किञ्चिद्वाहनायुधं ।
शौर्यादिनाप्नोति धनं भ्रातरस्तत्र भागिनः । तस्य
भागद्वयं देयं शेषास्तु समभागिनः । इत्यनेनोप
घातएव भागद्वयस्य विधानात् । असाधारणधन
शरीरव्यापारमात्रार्जिते तु न भागद्वयं न्याय्यम् ।
किन्त्वधिकं सर्वमेव वा किञ्चिदूनं वा । तत्र किञ्चि
दूनस्य मुनिभिर्निबन्धुभिश्चानुक्तत्वात् । साधारण
धनव्यापारेण भ्रात्रन्तरस्य भागनिर्गमात् । तद्
भावे भागाभावएव युक्तः । द्विरर्जयितुरित्येतस्य
च न्यायमूलत्वमेव युक्तम् । अन्यथा श्रुतिकल्पने
अर्जकत्वानुप्रवेशोवा पृथग्वाधिकारी कल्पनीयः
स्यात् । तस्मादनुपघातार्जितमर्जकस्यैव नेतरेषा
मिति सिद्धम् ॥ ० ॥

किञ्चेति । किन्त्वधिकमिति । भागद्वयाधिकमित्यर्थः ।
अधिकस्यैव द्वैविध्यमाह । सर्वमेववेति । किञ्चिदूनमिति च ।
सर्वमिति शेषः । भागनिर्गमादिति । भागश्रवणादित्यर्थः ।
तदभावे भ्रात्रन्तरभागनिर्गमहेतुत्वेन साधारणधनोपघात

भात्रन्तरव्यापारयोरभावे । ननु अर्जकोऽङ्गं मर्हति येन चैषा
मुत्पादितं स्यात् स ङ्गमेव हरेदित्यादौ सामान्यतएवार्ज
कतया ङ्गश्रुतेरनुपघातेऽपि ङ्गएवार्जकस्यास्तामत आह ।
द्विरर्जयितुरिति । एतस्य एतदर्थकस्य । अर्जकोऽङ्गं मर्हती
त्यादेर्न्यायमूलत्वं यत्रैकस्य धनद्वारेणापरस्य धनशरीराया
साभ्यामित्युक्तयुक्तिमूलत्वम् । अन्यथा न्यायामूलत्वे अर्ज
कत्वानुप्रवेशेवेति । पिता गृहीतांशद्वयं स्वयमिति मूलश्रुता
वर्जकत्वविशेषणप्रवेश इत्यर्थः । नन्वेवं अर्जकः पिता ङ्गं गृही
यादिति श्रुतिकल्पने पितुरनर्जकस्य ङ्गानुपपत्तिरर्जकस्य
भात्रादेर्ङ्गानुपपत्तिश्चेत्यत आह । पृथग्वेति । पितृत्वादिनि
रपेक्षः पृथगर्जक एवाधिकारी कल्प्यः स्यात् । तथा चोभय
यैव श्रुतिकल्पने गौरवात् न्यायमूलत्वमेव युक्तमिति भावः ।
उपसंहरति । तस्मादिति । ननु न्यायमूलत्वे अर्जकस्य व्यापार
तारतम्येन विभागतारतम्यं स्यात् । तथाच सामान्यतएव
तस्य भागद्वयाभिधानमयुक्तमतोऽविभक्तार्जिते अर्जकस्य
भागद्वयमितरेषामेकैको भाग इति सामान्यश्रुतिमूलत्वमेवो
चितमर्जकङ्गशित्वस्य । अतएवानुपघातार्जितेऽपि प्रतिग्रहधने
अविभक्तार्जितत्वमात्रेण सर्वेषां विभागोलोके दृश्यते इति
श्रीकरमतमुत्तोल्य दूषयति ॥ ० ॥

किञ्चाविभक्तार्जितं सर्वं विभजेयुरिति न
तावत् सामान्येन वचनं कल्पनीयम् । शौर्यादि
धनपर्युदासदर्शनात् ।

तथा मनुः । विद्याधनं तु यद्यस्य तत्तस्यैव
धनम्भवेत् । मैत्रमौद्वाहिकञ्चैव माधुपर्किकमेव च ।

तथा मनुविष्णू । अनुपघ्नन् पितृद्रव्यं श्रमेण
यदुपार्जितम् । स्वयमीहितलब्धन्तन्नाकामोदातु
मर्हति । अनुपघ्नन्निति विद्यादिधनेऽपि सम्बध्यते ।
सत्युपघाते विभागवचनदर्शनात् ।

तथा याज्ञवल्क्यः । पितृद्रव्याविरोधेन यद्
न्यत्स्वयमर्जितम् । मैत्रमौद्वाहिकञ्चैव दायदानां
न तद्भवेत् । क्रमादभ्यागतं द्रव्यं हृतमभ्युद्वरेत्तु यः ।
दायादेभ्योन तद्दद्याद्विद्यया लब्धमेव च ।

तथा नारदः । शौर्यभार्याधने हित्वा यच्च विद्या
धनम्भवेत् । त्रीण्येतान्यविभाज्यानि प्रसादोयश्च
पैतृकः ।

तथा व्यासः । विद्याप्राप्तं शौर्यधनं यच्च सौदा
यिकम्भवेत् । विभागकाले तत्तस्य नान्वेष्टव्यं स्वरि
क्थिभिः । सौदायिकं सुदायसम्बन्धिभ्योयत्तल्लब्धम् ।

पितामहेन यद्वत्तं पित्रा वा प्रीतिपूर्वकम् । तस्य
तन्नापहर्त्तव्यं मात्रा दत्तञ्च यद्भवेत् । अनाश्रित्य
पितृद्रव्यं स्वशक्त्याप्नोति यद्वनम् । दायदेभ्योन
तद्व्यात् विद्यालब्धञ्च यद्भवेत् ॥ ० ॥

किञ्चाविभक्तेत्यादि । शौर्यादिधनेति । अनुपघातार्जित
शौर्यादिधनइत्यर्थः । सम्बध्यतइति । विद्याधनन्तु यद्यस्येति
प्राग्वचनोक्तविद्याधनेऽपि सम्बध्यतइत्यर्थः । वैद्योऽविद्यायेति
प्रागुक्तवचने पितृद्रव्यं समाश्रित्य न चेत्तेन तदर्जितमिति
श्रुतेरत्रापि तदेकवाक्यतया विद्याधनेऽप्यनुपघातान्वयइति
भावः । क्रमादभ्यागतमिति । क्रमादागतमित्यर्थः । एतच्चा
साधारणमात्रोपलक्षणम् । तेन भ्रातृणां स्वार्जितधनेऽपीयं
व्यवस्था । उद्धरेदित्येकवचनेन अन्येषां कायिकव्यापारस्या
भावउक्तः ॥ ० ॥

तदेवमादिभिर्वचनैर्यावद्वर्णवर्णान्तरालानां
सङ्कीर्णजातानां सकलविद्यानिमित्तस्य सौदायि
कस्य च स्वजनदत्तस्य च तथा मैत्रविवाहमधुप
र्कप्राप्तस्य शौर्येण च युद्धादिना प्राप्तस्य कृषिसेवा
वाणिज्यादिना च श्रमेणोपार्जितस्यानुपघातेन च

स्वशक्तिमात्रार्जितस्य पर्युदासात्सर्वमेव पर्युदस्त
मिति । तदितराभावान्निर्विषयोविधिः । अथ यथा
कथञ्चिदेकोदिको वा विषयो लभ्यते तदा तदेव
स्वपदेन निर्द्दष्टुमुचितं मुनीनाम् । अविभक्तार्जित
ममुकधनं विभजेदिति लाघवात् । स्वपदात् शीघ्र
प्रतीतेश्च । नतु शौर्यादिधनेतरतया वज्रतरपद
प्रयोगापत्त्या गौरवात् । पर्युदासत्वे च सर्वमुनि
भिरेव सकलपर्युदसनीयपदानुकीर्तनं कर्त्तव्यम् ।
तद्विना तदितरज्ञापनानुपपत्तेः । मुनीनां पर्युदा
सवचनं बालप्रलपितमिव स्यात् ॥ ० ॥

यावद्वर्णंति । वर्णाः ब्राह्मणादयश्चत्वारः वर्णान्तराला
अस्वष्टकरणादयः । सङ्कीर्णजातारथकारादयः । सर्वमेवेति ।
अनुपघातार्जितसर्वमेवेत्यर्थः । निर्विषयोविधिरिति । अनु
पघातेन शौर्याद्यर्जिततत्तद्धनेतरदविभक्तार्जितं विभजेदिति
विधिर्भवदभिमतः स च निर्विषयः यादृशमप्राप्तविषयम्प्राप्य
विधित्वं तादृशविषयशून्यः । अत्र हेतुः तदितराभावादिति ।
न्यायप्राप्तेतरस्य विषयस्याभावादित्यर्थः । उपघातार्जित
विभागस्य तु न्यायतएव प्राप्तत्वमिति भावः । नन्वविभक्तलब्ध
निधिरेको स्ति विषयः कृपयोदासीनदत्तं आदाय द्विको वा

वर्त्तते । एतयोश्चासाधारणधनव्यापारानर्जितत्वेन तदि
भागस्य न्यायादप्राप्तेरिति तत्कथं तदिषयत्वमित्याशङ्कते ।
अथेति । स्वपदाद्विशेषरूपेण स्वबोधकपदात् । नतु शौर्या
दीति । नलनुपघातेन शौर्याद्यर्जितेतराविभक्तार्जितधनतये
त्यर्थः । बद्धतरपदेति । पदार्थस्य वाक्यार्थतया वाक्यघट
कपदार्थानामुपस्थितौ तदन्वितान्वयक्रमेण प्रकृतोपस्थिति
रिति विलम्बोपस्थितिकत्वादित्यर्थः । इदमुपलक्षणम् ।
पदार्थोपस्थित्यादिकल्पनागौरवमपि द्रष्टव्यम् । बालप्रल
पितमिति । विद्याधनेतरद्विभजेत् शौर्यादिधनेतरद्विभजे
दित्यादिप्रत्येकाभिधाने कस्मादप्यभिधानान्न विभाज्यता
वच्छेदकस्य उक्ततावद्धनेतराविभक्तार्जितधनत्वस्य परिचयः ।
तथाच । तादृशधनविभागस्य प्रकृतस्याप्रतिपादकतया
निरर्थकत्वेन बालप्रलापतुल्यत्वात् । बालप्रलपितमि
त्यर्थः ॥ ० ॥

प्रदर्शनार्थत्वे त्वनास्थया केन चित्किञ्चित्कीर्त्ति
तम् । केनचिच्च किञ्चिदिति युक्तं सर्वस्याकीर्त्त
नम् । तस्मात्साधारणधनोपघातार्जितन्धनं विभ
जेदिति विधिः । शौर्यादिपदञ्च वाक्येषु प्रदर्शना
र्थम् । अतोऽविभक्तार्जितत्वमात्रेण धनस्य साधा
रणत्वाभिधानमप्रामाणिकम् ।

किञ्च । क्रमादभ्यागतं द्रव्यं हृतमभ्युद्धरेत्तु
यः । दायादेभ्योन तद्दद्याद्विद्यया लब्धमेव च ।
अत्र याज्ञवल्क्यवचनेऽपि पितृपितामहादिधन
मपि केनचिदपहृतं योऽभ्युद्धरेत्तस्यैव तन्नान्येषामिति
भवतोऽपि संमतं । तेन पूर्वसम्बन्धलेशे सत्यपि अवि
भक्तानामप्यभ्युद्धारकत्वेन तत्र सम्बन्धं निराकुर्वन्
पूर्वत्वेन स्वार्जिते सुदूरमेवान्येषां सम्बन्धं निर
स्यति । यच्चाक्तं श्रीकरेण । यदि पितृद्रव्यानुप
घातार्जितमर्जकस्यैव तत्तदा प्रतिग्रहोपात्तं
धनन्न कदाचित् भ्रात्रन्तरस्य भवेन्नहि प्रतिग्रहः
पितृद्रव्यविनाशेन भवति । द्रव्यं हि दातुरानमन
मुखेन प्रतिग्रह उपयुज्यते ॥ ० ॥

मन्मते अनुपघातार्जनं यत्र यत्र धने सम्भवति तत्तदुदाहर
णार्थत्वेन नानर्थक्यमित्याह । प्रदर्शनार्थत्वइति । अथात्र
निषेधएव न पर्युदासइत्येकेन सर्वाकीर्त्तनेऽपि न क्षतिरित्यत
आह । किञ्चेतीति चूडामणिस्तन्न । वाक्यभेदकल्पनागौरवा
पत्तेः पर्युदासस्यैव न्याय्यत्वात् । किन्तूपघाताभावे विभागा
भावइति प्रागुक्तेः । युक्त्यन्तरमाह किञ्चेति । अविभक्तानाम
पीति । अविशेषेण वचनस्य विभक्ताविभक्तविषयत्वादित्याशयः

अपूर्वत्वेन पूर्वसम्बन्धलेशशून्यत्वेन । पितृद्रव्यविनाशश्चान्द
र्शयति । द्रव्यं हीति । आनमनं सन्तोषः मुखेन दारेण ॥ ० ॥

एकहायन्यादिकमिव क्रये कर्तृशरीरधारणेन
वा । पयोव्रतादिकमिव ज्योतिष्टोमे तत्र तावद्
दृष्टार्थे दाने न द्रव्यान्तरग्रहणे न दातुरानतिर
पेक्षितेति न दात्रानत्या द्रव्यमुपयुज्यते प्रतिग्रहस्या
ल्पकालीनत्वान्न तत्कर्तुर्भाजनमपेक्षितम् । दीर्घ
कालीनज्योतिष्टोमेनेव स्वर्गकर्तुरिति तन्मन्दम् ।
दापकानत्यर्थमुपहारप्रदानादिना धनोपघातस्य
लोकवज्जलमुपलम्भात् । कलौ च प्रतिग्रहधनस्य
सेवाधनसमानत्वात् अतएव कलौ त्वनुगमान्वित
इति स्मरन्ति ॥ ० ॥

एकहायन्यादिकमिति । अरुणया एकहायन्या पिङ्गाक्ष्या
सोमं क्रीणातीत्यत्र विक्रेतुर्वशीकरणद्वारा यथैकहायनीमूल्य
तथा उक्तक्रमोपयोगिनी तद्वदित्यर्थः । आदिना वाससा क्रीणा
तीत्युक्तवाससः परिग्रहः । शरीरधारणमन्तराप्रकृतकर्मण
इतिशेषः । अतएव दूषयिष्यति । प्रतिग्रहस्य चेति । नच
वाससोगोवैकल्पिकत्वं विषमशिष्टत्वात् । तथाच वासोविषम

शिष्टाया एकस्या एव गोः क्रयसाधनत्वात्पृथक्क्रियासाधनस्य
 वाससः कथमादिपदग्राह्यत्वं वाससा सोमं क्रीणातीति पृथक्
 वाक्यबलेन वासोविशिष्टगवा क्रये प्राशस्त्यावगमात्प्रशस्तक्रये
 वासोविशिष्टायागोरादिपदग्राह्यत्वसम्भवात् । पण्यान्तर
 क्रये मूल्यतयोक्तसुपर्णादिपदग्राह्यत्वसौलभ्याच्च । पयोव्रतादि
 कमिवेति । दीर्घकालीनज्योतिष्टोमादौ पयःपानम्ब्राह्मणस्ये
 त्यनेनाभिहितं क्षीरभोजनादिकं यथाशरीरधारणद्वारो
 पयुज्यते तद्वदित्यर्थः दयं क्रमेण दूषयति । तत्रेत्यादि । प्रति
 ग्रहस्येत्यादिच । दीर्घकालीनज्योतिष्टोमस्यानेकाहसाध्य
 त्वात् शरीरधारणार्थं यागकर्तुर्यथा भोजनमपेक्षितन्तथा
 प्रकृतेनेति व्यतिरेकदृष्टान्तः । उपहारप्रदानादिना पारि
 तोषिकद्रव्यदानादिना उपदानादिनेति पाठे उत्कोचदाना
 दिनेत्यर्थः । कलौ चेति तेन सेवया वज्रतरकालसाध्य
 त्वात् । शरीरधारणार्थमपि धनोपघातः काचित्कद्वत्युक्तम् ।
 अनुगमेति । अनुगमउपसर्पणं तेनान्वियते दीयते इति अन्वयः ।
 तथा चोक्तं कृते तु दीयते गत्वा चेतायामाज्जताय वै । द्वापरे
 याचमानाय कलौ त्वनुगमान्विते इति ॥ ० ॥

यच्च चिरावस्थितेर्व्यभिचारान्न प्रतिग्रहकारणत्व
 मानतेरत आनतिद्वारा न प्रतिग्रहायत्वद्रव्यस्येति

प्रोक्तन्तन्मन्दतरम् । आनतिद्वारेण चिराश्रय
णादीनाम्प्रतिग्रहकारणत्वात्पुरुषस्याशयवैचित्येण
कस्य चिद्वनदानेन कस्यचिच्चिराश्रयणादिना
कस्य चिद्गुणानुसन्धानमात्रेणादर्शनात् । सह
कार्यभावेन कार्यानुत्पत्तेर्नाकारणता । अतएवो
क्तम् । आनतेरनियतोपायपरिणामत्वात् यद्
पुक्तम् । अथ तत्सन्निधिमन्तरेण प्रतिग्रहस्यासम्भ
वात् । भोजनमन्तरेण च तदयोगात् । तस्यां
स्थितौ व्याप्रियमाणन्धनम्प्रणाल्या प्रतिग्रहनिष्पा
दयतीति ॥ ० ॥

चिरावस्थितेरिति । चिरावस्थितेरपि प्रतिग्रहदर्शनादान
तेर्व्यभिचारान्न कारणता इत्यर्थः । आनतिद्वारेण आनति
द्वारेणैव नतु स्वातन्त्र्येण तेन नानतेर्व्यभिचारइति भावः ।
चिराश्रयणादीनामित्यादिना धनदानगुणानुसन्धानयोः
परिग्रहः ननु चिराश्रयणादीनाम्परस्परव्यभिचारेण कथ
मानतिम्प्रति कारणतेत्यत आह । पुरुषाश्चेति । पुरुषाश्च
यस्य भावस्यानतिरूपस्य वैचित्येणेत्यर्थः । तथाचानतिगतवै
जात्यव्यक्तीनां प्रत्येकस्य चिराश्रयणादीनां कार्यतावच्छेद
कत्वान्न व्यभिचारइति भावः वस्तुतएषामेकशक्तिमत्त्वेनैव

कारणत्वं तेनानतिगतनानावैजात्यकल्पने न क्षतिरिति
 बोध्यम् । दर्शनादिति । आनतेरिति शेषः ननु तथाप्यन्वय
 व्यभिचारः सत्यपि चिराश्रयणादौ कस्य चिदानत्यनुत्पा
 दादतआह । सहकार्येति पुरुषाश्रयविशेषः सहकारी तद
 भावात्तत्र नानतिरिति व्यभिचारइति भावः । केचित्तु ननु
 सत्यामप्यानतौ क्वचित्प्रतिग्रहाप्राप्त्या कथमानतेः प्रतिग्रह
 कारणत्वमतआह । सहकार्येतीत्याहुः । अनियतोपायेति ।
 परस्परनिरपेक्षनानोपायसाध्यत्वादित्यर्थः तेनैकशक्तिमत्त्वा
 द्वैजात्याद्वा कार्यकारणभावइति भावः । श्रीकरेणैव प्रति
 ग्रहे प्रकारान्तरेण पितृद्रव्योपघातमावेदितं यत्प्रतिबन्धि
 मुपन्यस्य निरसितन्तदपि दूषयितुमाह । यदप्युक्तमिति
 निष्पादयतीत्यन्तं यदप्युक्तमित्यर्थः । तस्यां स्थितौ प्रतिग्रहा
 वधिदातृसन्निधिस्थितौ । प्रणाल्या परस्परया ॥ ० ॥

तदा ज्योतिष्टोमादिकर्मणः प्राचीनमपि
 भोजनं शरीरस्थितौ । व्याप्रियमाणम्प्राचीनशरीर
 स्थितिमन्तरेण ज्योतिष्टोमाद्यनिष्पत्तेः । प्रणाल्या
 ज्योतिष्टोमार्थत्वमित्यपि सर्वमेव भोजनं क्रत्वर्थं
 स्यान्न पुरुषार्थं । तथाच । तत्साधनमपि द्रव्यं
 क्रत्वर्थं स्यात् । तदर्जनोपायोऽपि क्रत्वर्थं स्यादिति

पुरुषार्थत्वद्रव्यार्जनस्य द्रव्यस्य भोजनस्य च
 हीयतइति तन्मन्दतरम् । प्रणाल्या ज्योतिष्टोमो
 पकारकत्वेऽपि भोजनस्य साक्षात् तृप्त्यर्थत्वात् ।
 पुरुषार्थस्यैव स्वतः क्रतूपकारकत्वात्तत्रैदमर्थे
 प्रमाणाभावात् । उपकारकत्वस्य तादर्थ्यव्यभिचा
 रात् । अतः कथं द्रव्यार्जनस्य च क्रत्वर्थत्वमाप
 द्यतइति । अतएवास्यापि पर्यनुयोगस्यानवकाशः
 यदि द्रव्यस्य प्रतिग्रहे प्राचीनभोजनद्वारा प्रति
 ग्रहोपकारकत्वमिष्यते । तदा जन्मतत्त्वारभ्य
 भोजनं विना शरीरावस्थितेरभावात् नार्जनं
 सम्भवतीति । सर्व्वएव धनोपायः पितृद्रव्यविना
 शेन स्यात् । अतोऽनुपपन्नं पितृद्रव्यमिति विशेषणं
 न स्यादिति यतोविशेषणानर्थक्यादेव भक्षणाद्यु
 पभोगोपयुक्तधनोपघातादन्यस्यैवोपचारादिरूपस्य
 वचनार्थत्वात् ॥ ० ॥

उक्तमर्थमतिबन्धिमुखेन श्रीकरोदूषयति । तदेत्यादि
 हीयतेइत्यन्तेन । उपकारकत्वेऽपि नान्तरीयकविधयाउप
 कारकत्वेऽपि । तृप्त्यर्थत्वादिति । तथाच पुरुषार्थत्वमुरुषोद्देश्य
 प्रत्यक्षफलसाधकत्वं । क्रत्वर्थत्वं क्रतूद्देश्यकत्वं इति न पुन

भोजनस्य क्लृप्त्यर्थं क्रतुर्द्वैत्यकलाभावादिति भावः । ऐदमर्थे
 इदमर्थकत्वे क्रतुर्द्वैत्यकत्वमिति यावत् । ननु तदुपकारकत्वं
 मेव तदुद्देश्यकत्वे प्रमाणमत आह । उपकारकत्वेति । व्यभि
 चारादिति । अन्यावलोकनार्थानीतदीपादितोऽन्यालोकनादौ
 व्यभिचारादित्यर्थः । अतएवेति । यत उपकारकत्वेऽपि
 न तदर्थत्वमतएवेत्यर्थः । पर्यनुयोगस्य दोषोद्भावनस्य
 हेतुन्तरमाह । यत इति । केचित्तु अतएव वक्ष्यमाणहेतोरेव
 तमाह यत इत्याहुः । यत इति । विशेषणार्थक्याद्यतो हेतो
 रित्यर्थः । ननु भक्षणादित्यादिपदग्राह्यानानुगम आच्छा
 दनमात्रस्यादिपदग्राह्यत्वेऽपि यत्र बहुतरव्ययेन औषधमु
 त्पाद्य तद्भक्षणेन नदीपर्वतलङ्घनमहिम्ना बहुतरधनम
 र्जितन्तस्याविभाज्यता स्यादत आह ॥ ० ॥

किञ्च भक्षणाद्युपभोगार्थधनोपघातस्य गृह
 गतेनाप्यवश्यं कर्तव्यत्वान्न धनार्जनार्थत्वमुप
 घातस्य तादर्थ्यमेव च प्रयोजकमिति नाति
 प्रसक्तिः । अतएवोक्तं विश्वरूपेण । पितृद्रव्यन्दत्वा
 यदि नोपार्जितम्भनन्तदा तस्यैवासाधारणं वैवा
 हिकवदेवोक्तम् नतु भक्षणाद्युपभोगमात्रेण तस्य
 स्तनपानादितुल्यत्वादित्यन्तेन । अतएव पुनो

पनयनविवाहयोः सोत्सुकसव्ययपितृकृतवज्रतर
 धनव्ययेऽपि न व्रतभिक्षादिलब्धस्य वैवाहिकस्य
 वासाधारण्यम् । धनप्रेप्सया धनव्ययस्याकृतत्वा
 त्तस्माद्वनोद्देशेनैव साधारणधनोपघातार्जितं
 साधारणं नान्यदिति सिद्धम् । जितेन्द्रियेणापि
 वज्रप्रकारं विमृष्योक्तम् । तदस्य यावदुक्तप्रपञ्चस्य
 संचेपेणायमर्थः प्रत्येतव्यः । यत्किञ्चिद्वनमसाधा
 रणधनोपघातार्जितन्तदसाधारणं । यत्किञ्चि
 द्वनं साधारणोपार्जितन्तत्साधारणं विस्पष्टार्थन्तु
 विद्याधनन्तु यद्यस्येत्यादिनोदाहरणप्रपञ्चेनोपन्य
 स्तम् ॥ ० ॥

किञ्चेति । तादर्थ्यमेवेति तथाचोपकारकत्वस्य प्रामाणिकत्वे
 नापहापयितुमशक्यत्वात्तादर्थ्यमेवोपघातस्य विशेषणमिति
 भावः । एतेनानुपपन्नं पितृद्रव्यमित्यादेरर्जनोद्देशेन धनो
 पघातं विना यदर्जितमित्येवार्थइति बोध्यम् । अत्र वृद्धसम्मति
 माह । अतएवेति । यतस्तादर्थ्यं विवक्षितोपकारकत्वमत
 एवेत्यर्थः । दत्तेत्यनेन तादर्थ्यं व्यक्तमेव तेनाभिहितमिति
 भावः । स्वयमपि लोकाचारसम्बादं दर्शयति । अतएवेति ।
 पुत्रोपनयनेति । व्रतभिक्षा ब्रह्मचर्यभिक्षा आदिना समावर्त्त

नोत्तरराजप्रसादलब्धभिक्षापरिग्रहः । तथाचोक्तम् । आवृ
त्तानां गुरुकुलादिप्राणाम्बुजकोभवेत् । नृपाणामक्षयोह्येष
विधिर्ब्राह्मोऽभिधीयतइति । वैवाहिकस्य विवाहे श्वशुरादिता
लब्धस्य । तत्रापि धनव्ययस्य कथं न धनार्जनार्थत्वमत आह ।
धनप्रेषयेति । उपसंहरति । तस्मादिति । असाधारणधन
शरीरायासाभ्यां यदर्जितन्तदविभाज्यत्वे प्राक् स्वयमभिहिते
जितेन्द्रियसम्वादमप्याह । जितेन्द्रियेणापीति । तदुक्तमाह
तदस्येति । असाधारणोपार्जितं साधारणधनानुपघातेन
स्वयमेवार्जितमुपन्यस्तस्मिन्विद्याधनादिकमिति शेषः । एतेषु प्राये
णासाधारणसम्भवादिति भावः ॥ ० ॥

असाधारणत्वादेवाविभाज्यमप्येवंविधन्धनं
साधारणमपि साधारणहेतुसमुत्थमेकविधमेव ।
तदपि सुखावबोधार्थं । क्वचिदर्थसाधारण्येन
क्वचिच्च व्यापारवत्त्वेन सम्बन्धसाधारण्येन च
प्रदर्शितमित्यन्तेन । बालकेनाप्युक्तं । न ह्येकेन
भ्रात्रा विद्यादिना लब्धेऽपरेषामधिकारसम्भवः
प्रमाणाभावादित्यन्तेन । यश्चानुपघातप्रतिग्रहा
र्जितधनस्य विभागः शिष्टानां दृश्यते स भ्रातृस्ते
हेन पौरुषबुद्ध्या वा नानुपपन्नः । यदा प्रतिग्रह

धनस्य विद्याधनत्वाद्विद्याधनेन च साधारण
धनानुपघातार्जितेऽपि समविद्याधिकविद्यानां
विभागस्य वाचनिकत्वात्तद्विभागस्यन्तोविद्या
धनस्य विद्याविशेषकृतोऽयं विभागइत्यजानन्तोऽ
विभक्तार्जितत्वेनायं विभागइति भ्रान्ताः । स्वयमपि
तथैव व्यवहृतवन्तः । एतन्मूलश्चापरापरव्यवहार
इति न किञ्चिदनुचितं ॥ ० ॥

एवंविधमेव विद्याशैर्यादिलब्धमेव । साधारणमपीति
साधारणधनसमुत्थं एवंविधमपि साधारणमेवेति । अथेव
शब्दयोर्वैपरीत्येन योजना कार्या अन्यथा क्रमागतस्यापि
साधारणत्वेन एवंविधमेव साधारणमिति यथाश्रुतासङ्गतेः ।
सुखावबोधार्थं विशेषरूपेण शीघ्रबोधार्थम् । अर्थसाधार
ण्येति । यथा साधारणं समाश्रित्येत्यादि व्यापारसाधारण्यं
यथा अविद्यानान्तु सर्वेषामीहातश्चेद्भूतं भवेत् । समस्तत्र
विभागः स्यादपित्यइति धारणाइत्यादि सम्बन्धसाधारण्यं
यथा ऊर्ध्वं पितुश्च मातुश्चेत्यादि । इत्यञ्च यत्रामुकपुत्रत्वपुर
स्कारेणैकस्मै दत्तम् तत्र सर्वेषामेव तत्पुत्राणामधिकार
इति प्रतिपन्नम् । प्रदर्शितं मुनिभिरिति शेषः । इत्यन्तेनेति ।
विमृशोक्तमिति पूर्वोक्तान्वयः । उक्तार्थं सम्वादान्तरमाह ।

बालकेनापीति । विद्यादिना लब्धे साधारणानुपघातेन इतर
 व्यापारनैरपेक्षेण चार्जिते । ननु भ्रातृस्नेहेन पौरुषबुद्ध्या वा
 दाने न्यूनाधिकस्य सम्भवात् । कथं समतया प्रतिनियतो
 विभागइत्यत आह । यदेति । विद्याविशेषेति । विद्यार्जित
 धनस्य योविशेषः समाधिकविद्यानां विभाज्यत्वरूपः तत्कृ
 तोऽयं विभागइत्यजानन्तइत्यर्थः ॥ ० ॥

यत्पुनर्मनुवचनम् । यत्किञ्चित्पितरि प्रेते धनं
 ज्येष्ठोऽधिगच्छति । भागोयवीयसान्तत्र यदि विद्या
 नुपालिनः । तस्यायमर्थः । पितेव पालयेत्पुत्रान्
 ज्येष्ठोभ्रातृन् यवीयसः । पुत्रवच्चानुवर्त्तेरन्
 ज्येष्ठे भ्रातरि धर्म्मतः । एतस्माद्वचनात्पितापुत्रवद्
 वस्थानात्पित्रर्जितइवानुपघातार्जितेऽपि ज्येष्ठधने
 कनिष्ठानामधिकारः । एतावान् परं विशेषः ।
 पितृर्जितेऽविदुषामप्यधिकारो ज्येष्ठार्जिते पुनर्विदुषा
 मेव एतच्च पितरि प्रेतइति ज्येष्ठइति जवीयसा
 मिति विद्यानुपालिनइतिपदप्रयोगस्यानर्थक्यात्सि
 द्ध्यति । तस्माद्विभक्तार्जितत्वमात्रेणाविभक्त
 भ्रात्रन्तरस्य भवतीत्यसङ्गतं वचनम् ॥ तत्र विद्या
 धनं तावदभिधीयते ॥

तत्र कात्यायनः । उपन्यस्ते तु यत्नम् विद्याया
पणपूर्वकम् । विद्याधनन्तु तद्विद्यात् विभागे न
नियोजयेत् । शिष्यादार्त्विज्यतः प्रश्नात्सन्दिग्धप्रश्न
निर्णयात् । स्वज्ञानसंशनादादात्तन्मप्राध्ययनाच्च
यत् । विद्याधनन्तु तत्प्राज्जर्विभागे न विभज्यते ॥०॥

ज्येष्ठोऽधिगच्छतीति निरपेक्षश्रुतिबलात् । ज्येष्ठएवा
साधारणधनश्रमाभ्यां अर्जयतीत्यर्थः । पितापुत्रवदवस्थाना
दिति । पित्रुपरमानन्तरमिति शेषः । वचनस्य पित्रुपरम
प्रकरणीयत्वात् । ज्येष्ठधने नतु मध्यमार्जितधने । ननु सामा
न्यवचनस्य पित्रुपरमानन्तरं पितापुत्रवदवस्थानविषयत्वे किम्
माणमत आह । एतच्चेति । पितरि प्रेतइति । अनेन जीवति
पितरि ज्येष्ठस्यासाधारणार्जितेन कनिष्ठानाम्भागइति प्रति
पादनात्पित्रुपरमानन्तर्यलाभः । ज्येष्ठइति । यवीयसामित्ये
ताभ्यामुत्तरवचने पितापुत्रवदवस्थितौ ज्येष्ठयवीयःपदप्रयो
गात् । अत्रापि ज्येष्ठयवीयःपदप्रयोगबलात् । पितापुत्रवद
वस्थानलाभः । विद्यानुपालिनइति । तेन विदुषामेवेति सिद्धं ।
आनर्थक्यात् । सामान्यतएव ज्येष्ठार्जिते कनिष्ठमात्राधिकारे
आनर्थक्यात् । असाधारणार्जितस्यापि विद्याधनस्य समविद्या
धिकविद्ययोर्विभाज्यत्वमुक्तम् । तच्च विद्याधनं किमित्याका

ज्ञायान्तनिरूपणार्थमाह ॥ तत्रेति ॥ तत्र तेष्वविभाज्यमानेषु
मध्ये । अत्रेतिपाठे अस्मिन्नवसरेइतिवार्थः ॥ उपन्यस्तेनेति ।
एतत्सर्वं स्वयमेव व्याख्यास्यति ॥ ० ॥

शिल्पेष्वपि हि धर्मोऽयं मूल्याद्यच्चाधिकं भवेत् ।
परं निरस्य यत्तद्धं विद्यया द्यूतपूर्वकं । विद्या
धनन्तु तद्विद्यान् विभाज्यं बृहस्पतिः । यदि भवान्म
द्रकमुपन्यस्यति तदा भवते मया एतावद्देयमिति
पणितम् । यत्रोपन्यासनिस्तीर्य लभते तन्न विभा
ज्यम् । शिष्यादध्यापितादार्त्विज्यतः यजमानाह
क्षिणादिना लब्धन्दक्षिणा च न प्रतिग्रहो वेतनरूप
त्वात्तस्याः तथा यत्किञ्चिद्विद्यायां प्रश्ने निस्तीर्णे
अपणितमेव यदि कश्चित्परितोषाहदाति । तथा
यो ह्यस्मिन् शास्त्रार्थे मम संशयमपनयति तस्मै
सुवर्णमिदन्ददानीत्युपस्थितस्य संशयमपनीय
यत्तद्धं वादिनोर्वादसन्देहे न्यायकरणार्थमाग
तयोः सम्यङ्निरूपणेन लब्धं षष्ठांशादिकन्तथा
शास्त्रादिषु प्रकृष्टज्ञानं विभाव्य यत्प्रतिग्रहा
दिना लब्धन्तथा द्वयोः शास्त्रविज्ञानविवादेऽन्य
त्रापि यत्र कुत्रचिदन्योन्यज्ञानविवादे निर्जित्य

यत्नञ्चम् । तथैकस्मिन्देये बहूनामुपस्रवे येन प्रकृष्ट
मधीत्य यत्नञ्चन्तथा शिल्पादिविद्यया चित्रकर
सुवर्णकारादिभिर्लब्धं द्यूतेनापि परन्निर्जित्य यत्न
ञ्चन्तत्सर्व्वमविभाज्यमितरैः ॥ ० ॥

मूल्यादिति । साधारणस्वर्णादिकमादाय कुण्डलादिकं
निर्माय स्वर्णादिमूल्यात् शिल्पगुणेण यदधिकमूल्यं स्यात्त
द्विद्याधनमित्यर्थः । विद्ययेति । विद्यातिशयनैपुण्येन द्यूतपूर्व्वकं
यत्नञ्चमित्यर्थः । वचनार्थानुक्रमेणाह । यदीत्यादि । उपन्या
सन्निस्तीर्य्य भद्रकमुपन्यस्य स्वज्ञानसंशनादित्यनेनाभिधास्य
मानप्रतिग्रहधनेन पौनरुक्त्यमपाकर्त्तुमाशंक्याह । दक्षिणा
चेति । न प्रतिग्रहः । न प्रतिग्रहत्वेन लब्धञ्चनम् । प्रश्ने नि
स्तीर्णे प्रश्नस्य सम्यगुत्तरे दत्ते । एषा प्रश्नादित्यस्य व्याख्या ।
सन्दिग्धप्रश्नेति व्याचष्टे । तथा यो ह्यस्मिन्निति । अत्रैव विक
ल्पेन व्याख्यान्तरमाह । वादिनोर्वेति । स्वज्ञानसंशनादिति
व्याचष्टे । तथा शास्त्रादिष्विति । वादादित्यस्यार्थमाह । तथा
द्वयोरिति । निर्जित्य एककोटिव्यवस्थापनेन विवादमपनीय
लब्धं वादिपणितं राज्ञा वा प्रसाददत्तमित्यर्थः । प्राध्यय
नादिति व्याचष्टे । तथैकस्मिन्निति । शिल्पेष्वपीत्यस्यार्थमाह ।
तथाशिल्पादीति । लब्धं शिल्पगुणेन यदधिकं लब्धम् ॥ ० ॥

तदयमर्थीयया कयाचिद्विद्यया यत्तद्व्यमज
कस्यैव तन्नेतरेषाम्प्रदर्शनार्थं तु कात्यायनेन
विस्तरेणोक्तम् । श्रीकरादिभ्रमनिरासार्थं । अतः
स्वज्ञानख्यापनादिना यत्प्रतिग्रहलब्धन्तदपि विद्या
धनमेव । विद्ययैव विदुषे प्रतिग्रहदानात् ।

तथा यमः । विद्यायुक्तो धर्मशीलः प्रशान्तः क्षान्तो
दान्तः सत्यवादी कृतज्ञः । वृत्तिग्लानो गोहितो
गोशरण्यो दाता यज्वा ब्राह्मणः पात्रमाहुः । अत्र
तानाममन्त्राणां जातिमात्रोपजीविनाम् । नैषां
प्रतिग्रहो देयेन शिला तारयेच्छिलाम् । विद्वत्तयैव
पात्रत्वादविदुषाच्चापात्रत्वादतोयत्केनचिदुक्तम् ।
विद्याधनन्तु विद्याध्यापननिमित्तं यत्तदुच्यते इति
तदुक्तवचनादर्शनेनेति हेयमेव । तस्माद्विद्याशब्द
स्य विदज्ञानइत्यस्माद्वातोर्निष्पत्तेः ॥ ० ॥

सर्वानुगमकमाह । तदयमिति । तर्हि एतदेव मुनेरभि
धानमुचितं किं विस्तरेणेत्यत आह । प्रदर्शनार्थमिति । अनुप
घातार्जितविद्याधनोदाहरणार्थमित्यर्थः । श्रीकरादीति ।
अविभक्तार्जितत्वमात्रेणैव विभाज्यत्वमिति तेषां भ्रमः तन्मूल
कस्य परेषान्तथाविधभ्रमस्य निरासार्थमित्यर्थः । अत इति

कात्यायनेन विद्याधनस्य मध्ये पठितत्वादित्यर्थः । विद्याधन
मेवेति । तेनात्र समाधिकविद्ययोरैव भागोनेतरेषामिति
भावः । प्रतिग्रहधने विद्याधनपदस्य यौगिकत्वमाह । विद्ययैवेति ।
प्रमाणमाह । तथा यमदति । धर्मयुक्तः नित्यनैमित्तिक
स्वधर्मात्यागी । प्रशान्तः स्वल्पलाभेनापि सन्तुष्टः । क्षान्तः
केनापि पीडितोऽपि समर्थः सन् तत्पीडापराङ्मुखः । दान्तः
इन्द्रियादिदमनशीलः कृतज्ञः प्रत्युपकारे सयत्नः वृत्तिग्लानः
शिलाच्छादिवृत्तिः वृत्तिहीनोवा गोहितोगोग्रासाहर्त्ता
शरण्यो व्याघ्रादितोदुर्गाच्च परित्रायकः । आऊरित्याऊः ।
तदुच्यते तन्मात्रमुच्यते उक्तवचनादर्शनेन कात्यायनवचना
दर्शनेन । विदज्ञानदति । तेन शिल्पद्युतादिलब्धस्यापि
ग्रहणमित्युक्तम् ॥ ० ॥

ज्ञानमात्रवचनात् यच्च प्रतिग्रहधनस्यापि
विद्याधनत्वेन याजनाध्यापनप्रतिग्रहाणां सङ्कीर्ण
त्वमापादितं श्रीकरेण तदतिमन्दम् । विद्याधनत्व
सामान्यस्य याजनाध्यापन प्रतिग्रहादिनानाव्यक्ति
सम्बन्धेऽपि व्यक्तीनामसङ्कीर्णत्वात्तदापि याजना
ध्यापनस्याप्रतिग्रहत्वात् । गोत्वसमवायेऽपि नील
कपिलकापोतिकादिव्यक्तीनामसङ्कीर्णत्वस्याविवा

दात् । अतएव शिष्यादार्त्विज्यतः प्राप्तयोर्विद्या
धनत्वं स्मरन्मुनिर्याजनाध्यापनयोः सङ्करात् कथं
न विभेति । अतः पक्षग्रहणमात्रेण तदभिधान
मिति हेयम् । शौर्यादिधनमाह ।

कात्यायनः । आरुह्य संशयं यत्र प्रसभं कर्म
कुर्वते । तस्मिन् कर्मणि तुष्टेन प्रसादः स्वामिना
कृतः । तत्र लब्धन्तु यत्किञ्चिद्धनं शौर्येण तद्भवेत् ।
ध्वजाहतम्भवेद्यत्तु विभाज्यं नैव तद्भवेत् । संग्रामा
दाहतं यत्तु विजित्य द्विषतां कुलम् । स्वाम्यर्थं
जीवितन्त्यक्त्वा तध्वजाहतमुच्यते ॥ ० ॥

सङ्कीर्णत्वमिति । सङ्कीर्णत्वमभेदः तथाहि याजनस्य विद्या
धनत्वं विद्ययैवार्त्विज्यकरणात् एवमध्यापनप्रतिग्रहयोरप्येति
त्रयाणामेव विद्याधनत्वेन परस्परभेदाभावइति श्रीकरा
दयः । व्यक्तीनामिति । तथाच याजनादीनां विद्याधनत्वाविशे
षेऽपि याजनत्वादिना परस्परभेदसत्त्वान्न सङ्कीर्णत्वमिति
भावः । गोत्वेति । यथा नीलकपिलगोव्यक्तीनां गोत्वाविशेषेऽपि
परमसङ्कीर्णत्वं विशेषरूपेण भेदसत्त्वात्तददित्यर्थः । अतएव
सामान्यरूपाणामपि विशेषतोभेदसत्त्वादेव । कथमिति ।
केनापि प्रकारेण न विभेतीत्यर्थः । पक्षग्रहणेति । पूर्वपक्षग्रहण

मात्रेणेत्यर्थः । तदभिधानं सङ्कीर्णत्वाभिधानम् । हेयमिति ।
यतः पूर्वपक्षवचनन्नतु सिद्धान्तवचनन्तदतोहेयमित्यर्थः ।
यदा पक्षग्रहणमात्रेण याजनादिना अर्जकस्य पक्षग्रहणमात्रे
णापत्तिमुखेन याजनादिधने विद्याधनत्वनिरासेन न तत्र
समाधिकविद्ययोर्भागनिरासात्तत्पक्षग्रहणस्य स्फुटत्वात्तदभि
धानस्य चाश्रितस्तदभिधानं अतोहेयमित्यर्थः । संशयमारुह्य
उत्कटसम्भावनाविषयमरणमप्यङ्गीकृत्य तत्र लब्धन्तस्मिन्प्रसादे
सति लब्धम् । तत् ध्वजाहृतमिति । यद्यप्येतस्यापि शौर्यधनत्वे
नैव अविभाज्यत्वस्य सिद्धेः पृथग्विधानं व्यर्थन्तथापि ध्वजाहृत
परिभाषायां व्युत्पादनार्थमेव तद्वचनारम्भ इति बोध्यम् ॥०॥

वैवाहिकन्तु तद्विद्याङ्गार्यया यत्सहागतं । भार्या
प्राप्तिकाले लब्धमित्यर्थः । तथाऽपरमविभाज्यमाह
तुर्मनुविष्णू । वस्त्रं पत्रमलङ्कारं कृतान्नमुदकं स्त्रियः ।
योगक्षेमप्रचारञ्च न विभाज्यं प्रचक्ष्यते । वस्त्रमङ्ग
योजितं पङ्क्तिपरिच्छेदार्थञ्च । पत्रं वाहनमश्वादि ।
अलङ्कारोऽङ्गुलीयकादि । कृतान्नं लड्डुकादि । उदकं
कूपवापीजलं प्रचारोपयुक्तम् । स्त्रियोदासीव्यति
रिक्ताः । योगक्षेमप्रचारञ्च । शय्यासनभोजनाच
मनाद्युपयुक्तभाजनादीनि ।

तथा व्यासः । अविभाज्यं स्वगोत्राणामासहस्र
कुलादपि । याज्यं क्षेत्रञ्च पत्रञ्च कृतान्नमुदकं
स्त्रियः । याज्यं यागस्थानम् । देवता वा । नतु याज
नलब्धन्धनं तस्य विद्याधनत्वेनैव गतार्थत्वात् ।

तथा कात्यायनः । गोप्रचारश्च रथ्या च वस्त्रं
यच्चाङ्गयोजितम् । प्रायोज्यं न विभाज्यन्तु
शिल्पार्थं तु वृहस्पतिः । प्रायोज्यं यद्यस्य प्रयोजना
र्हम् । यथा श्रुतादौ पुस्तकादि तन्मूर्खैर्न विभज
नीयम् । शिल्पोपयुक्तञ्च शिल्पिनामेव नातदि
दाम् ॥ ० ॥

भार्याप्राप्तिकाल इति । उपलक्षणमेतत् । जामातृत्वपुर
स्कारेणेत्यन्यदपि लब्धस्वोध्यम् । अङ्गयोजितमिति । तेन
विक्रीयवस्त्राभरणं ऋणमुद्राह्यमण्यपीति वृहस्पतिवचन
मेतद्व्यतिरिक्तवस्तुपरं वज्रमूल्यवस्त्रपरमित्यन्ये । प्रचारोपयुक्तं
व्यवहारोपयुक्तन्तेन यावद्भिर्ग्यस्य निर्व्वाहस्तेन तावन्त्येव
ग्राह्याणि नतु तत्र समांशनियम इति भावः । एकां स्त्री
ङ्कारयेत्कर्म यथांशेन गृहे गृहे । इति वृहस्पतिना दासी
विभागो वज्रदासीव्यतिरिक्त इति । शय्येति । तथा च सर्वेषामेव
व्यावहारिकवस्तुषु प्रत्येकनियतेषु तुल्यमूल्येषु वस्त्रालङ्कारा

दिषु च सत्सु यद्यस्य तत्तस्यैव न तेषां विभागइति तात्पर्यार्थः । न तन्मूर्खैरिति । एतच्च पुस्तकतुल्यमूल्यद्रव्यान्तरसत्त्वे पुस्तकमण्डितैरेव मूर्खैस्तु द्रव्यान्तरमेव ग्राह्यमेतत्परं अन्यथा क्रमागतस्य पुस्तकमात्रधनस्य सत्त्वे तत्र मूर्खादीनामनधिकारे तेषां वृत्तिलोपापत्तेरिति बोध्यम् ॥ ० ॥

तथा शङ्खलिखितौ । न वास्तुविभागो नोदकपात्रालङ्कारानुपयुक्तस्त्रीवाससामपाम्रचारार्थानां विभागश्चेति प्रजापतिः । पितरि जीवति यस्मिन्वास्तौ येन गृहोद्यानादि कृतन्तत्तस्याविभाज्यम् । पितुरप्रतिषेधेनानुमतत्वात् । तथा पैतामहमपि द्रव्यं यच्चिरं नष्टमक्षमत्वादथ वा प्रतीकारपराङ्मुखतया इतरैरप्रतिकृतमपित्रा स्वधनशरीरायासाभ्यां प्रतिकृतन्तत्पितुरेव न साधारणम् ।

यथा मनुः । पैतृकं तु पिता द्रव्यमनवाप्तं यदा म्रियताम् । न तत्पुत्रैर्भजेत्सार्द्धमकामः स्वयमर्जितम् पैतृकं द्रव्यं पुत्रैरनवाप्तमप्रतिकृतम् । अनवाप्यमिति अनवाप्येति च पाठावनाकरौ ।

आह वृहस्पतिः । पैतामहं हतमपित्रा स्वशक्त्या यदुपार्जितम् । विद्याशौर्यादिना प्राप्तं तत्र स्वाम्यपितुः

स्मृतम्। प्रदानं स्वेच्छया कुर्याद्भागश्चैव ततो धनात्।
तदभावे तु तनयाः समांशाः परिकीर्त्तिताः। स्वश
क्त्येत्यसाधारणधनशरीरव्यापारं दर्शयति। वचन
द्वयेऽपि पितृपदमुपलक्षणम्। स्वयमर्जितमिति हेतो
रभिधानात्। एवञ्च स्वार्जितक्रमागतद्रव्यवदेव
क्रमागतेऽप्येवंरूपे भूमिव्यतिरिक्ते व्यवस्था बोद्धव्या।
भूमौ तु विशेषमाह।

शङ्खः। पूर्वमनष्टान्तु यो भूमिमेक एवोद्वरेच्छ
मात्। यथा भागम्भजन्त्यन्ये दत्त्वा भागन्तुरीयकम्।
असाधारणधनशरीरव्यापारमेवकारेण दर्शयति
तथापि। उद्धर्तुर्नासाधारण्यं ॥०॥

अनुपयुक्तस्त्रीवाससामिति। अनुपयुक्तं मूर्खादीनाम्युक्त
कादि स्त्रीवाससी प्रागुक्ते। न वास्तुविभाग इति व्याचष्टे।
पितरि जीवतीति। पुत्रैरनवाप्तमिति। अत्र पुत्रपदं सम्बन्धि
मात्रोपलक्षणं अतएव वचनद्वये पितृपदमुपलक्षणमिति
वक्ष्यते। पाठावनाकराविति। अनवाप्येति पाठे अन्येषु निर
स्त्येति व्याहारस्य अनवाप्यमिति पाठे तु अन्यैरशक्योद्धार
मित्यर्थे लक्षणायाः प्रसङ्गादिति भावः। तदभावे तु तनया
इत्यत्र समानांशाभिधानं विशेषद्वारं निरस्यति ॥०॥

किन्तु प्रतिकृतभूमेश्चतुर्थीशोऽधिकस्तस्मै दातव्यः।
भूमिपदसामर्थ्यात्तदविवक्षाकारणाभावादितिवि
भाज्याविभाज्यनिरूपणम् ॥

सम्प्रति विभागानन्तरजातस्य विभागः कथ्यते ।
तत्र मनुनारदौ । ऊर्द्ध्वं विभागाज्जातस्तु पितृ
मेव हरेद्वनम् । संसृष्टास्तेन वा ये स्युर्विभजेत
स तैः सह । यदि पिता पुत्रान्विभज्य स्वयञ्च यथा
शास्त्रं भागं गृहीत्वा पुत्रैरसंसृष्ट एव मृतः तदा
विभागानन्तरं जातः पितृधनमेव गृह्णीयात्स एव
तस्य भागः । अथ कैश्चित्पुत्रैः सह संसृष्टः पिता
मृतः तदा संसृष्टेभ्योभागं गृह्णीयात् ।

तथा गोतमः । विभक्तजः पितृमेव । विभागा
नन्तरं यस्य गर्भाधानं स विभक्तजः विभक्तेन
जतिर्तो गर्भाधानादृते जनकस्य जननव्यापारा
भावात् अतोयद्यज्ञातगर्भायामेव स्त्रियां विभक्ताः
पुत्रास्तदनन्तरं जातोभ्रातृभ्य एव भागं गृह्णी
यात् न केवलमेक एव किन्तु बहवोऽपि विभक्त
जाताः पितृमेव धनं गृह्णीयुः ॥ ० ॥

अधिकइति । तथाच उद्धर्त्रे उद्धृतभूमेश्चतुर्थांशमधि
 कन्दत्वा तेन सह समं सर्वे समांशभजेरन्निति वचनार्थः ।
 नतु अन्यइति श्रवणात्तस्मै तुरीयांशमात्रदानं तथात्वे अनुद्ध
 र्त्तुरेकत्वे द्वित्वे वोद्धर्त्तुरेव स्वल्पप्राप्त्या विषमशिष्टत्वापत्तेरिति
 भावः । भूभिपदेति । भूमेश्चतुर्थांशमित्युक्तार्थे प्रमाणमेतत् ।
 सम्प्रतीति । पूर्वजातविभागानन्तरमित्यर्थः । यथाशास्त्रमित्य
 नेन शास्त्रानभिज्ञतया यदि पिता स्वयं स्वल्पं गृहीत्वा विभ
 क्तस्तदा विभक्तजस्य भ्रातृभ्योविभागग्रहणं ध्वनितम् । अत
 इति । यतोविभागानन्तराहितगर्भस्य जातस्यैव विभक्तजत्व
 मतइत्यर्थः । भ्रातृभ्यइति । एतच्च यदा पिता स्वग्राह्यं गृहीत्वा
 अवशिष्टं पुत्रेभ्योदत्त्वा विभक्तएव तिष्ठति तदा बोध्यम् । पितृ
 मरणे तु पितृभ्रातृभागानेकत्रीकृत्य यथाशास्त्रं सर्वैर्वि
 भाज्यमिति । चूडामणिसु । पितरि जीवत्यपि तद्गृहीतद्व्यंशा
 देरशास्त्रीयतया सर्वमिश्रणेन पुनर्विभागइत्याह । अत्र
 ज्ञातगर्भायास्तु यदि गर्भस्यस्य भागः प्रागेव विवक्षितस्तदा
 पितृभागं विभक्तजाभावे सर्वएव विभजेयुः । अथ पित्रैव
 चेद्गर्भस्यं निश्चित्यापि प्रभुतया पुत्रेभ्योभागोदत्तः तदा
 तेषामेव तत्र स्वाम्यात् न तत्र गर्भस्यस्याधिकारः किन्तु पितृ
 एवेति विभक्तजसत्त्वे तु तेन सह तुल्यांशितेति बोध्यम् ॥ ० ॥

यथा वृहस्पतिः । पित्रा सह विभक्ताये साप-
त्नावा सहोदराः । जघन्यजाश्च ये तेषाम्पितृभाग-
ह्वरास्तुते । अनीशः पूर्वजः पितृभ्रातृभागे विभ-
क्तजः । विभागात्पूर्वं जातः पित्रे धनेऽनधिकारी
विभक्तजश्च भ्रातृधने ।

तथा । पुत्रैः सह विभक्तेन पित्रा यत्स्वयमर्जितम् ।
विभक्तजस्य तत्सर्वमनीशाः पूर्वजाः स्मृताः ।
यथा धने तथर्णेऽपि दानाधानक्रयेषु च । सर्व-
शब्दाद्वृद्धतरमपि धनमपि चर्जितं विभक्तजस्यैव ।
परस्परमनीशास्तेत्यक्ताशौचोदकक्रियाः । अशौचो-
दकक्रियामात्रप्रदर्शनेन सुदूरन्धनाधिकारं निर-
स्यति । इदञ्च पित्रुपात्तधनमात्रविषयम् ।
यदि तु पैतामहधनमपि भूम्यादिकं विभक्तान्तदा
तद्धनविभागं भ्रातृभ्योगृह्णीयात् । मातुर्निवृत्ते
रजसि तद्विभागविधानात् ।

तदाह विष्णुः । पितृविभक्ताविभक्तानन्तरो-
त्पन्नस्य विभागन्दद्युः । तथा याज्ञवल्क्यः । विभक्तेषु
सुतो जातः सवर्णायां विभागभाक् । दृश्यादा
तद्विभागः स्यादायव्ययविशोधितात् ॥ ० ॥

पित्रा सहेति । जघन्यजाविभागानन्तरम्पित्रोत्पादि
 तास्ते पितृभागहरा नतु विभागात्पूर्वं जाताः तत्र हेतुमाह ।
 अनीशदति । स्वामिनामेव विभागार्हत्वादिति भावः । पूर्वोक्त
 विवरणमेतदिति केचित् । तथेति बृहस्पतिरेवेत्यर्थः । स्वयम
 र्जितमित्यनेन पुत्रान्तरेण विभक्तसंसृष्टिनापि पित्रा असा
 धारणशरीरायासाभ्यां यदुपार्जितन्तदपि विभक्तजस्यैव न
 संसृष्टिनामित्युक्तम् । यथा धनेदति । विभागानन्तरलब्ध
 धनग्रहणवद्विभक्तपितृणपरिशोधनमपि विभक्तजैरेव कार्यं
 एवमेतादृशेन पित्रा यद्दातुमतिश्रुतं यच्चाहितं बन्धकवि
 धया दत्तं वा क्रीत्वा मूल्यं न दत्तं वा तत्सर्वं तस्यैव समाधेय
 मित्यर्थः । निरस्यति बृहस्पतिरेव भूम्यादिकमित्यनेन निबन्ध
 द्विपदयोर्ग्रहणं मणिमुक्तादेः स्वार्जिततुल्यत्वात् निवृत्तेर
 जसीति । तथाच तद्विभागस्य अशास्त्रीयत्वात् निवर्त्तनीयत्व
 मिति भावः । दृश्यादेति । वाशब्दोऽवधारणार्थः तेन भुक्त
 व्यवच्छेदः ॥ ० ॥

पितृमेव हरेद्वनमिति विरोधादुक्तयुक्तेश्च
 क्रमागतधनविषयमिदम् ॥

अथ विभागानन्तरागतविभागः ।

तत्र बृहस्पतिः । कृतेऽकृते विभागे वा रिक्थी

यत्र प्रदृश्यते । सामान्यच्चेद्भवेद्यत्तु तत्र भागहरस्तु
सः । ऋणं क्षेत्रं तद्वहं लेख्यं यस्य पैतामहं भवेत् ।
चिरकालप्रोषितोऽपि भागभागागतस्तु सः । गोत्र
साधारणं त्यक्त्वा योऽन्यदेशं समाश्रितः । तदंशस्या
गतस्यांशः प्रदातव्यो न संशयः । तृतीयः पञ्चमश्चैव
सप्तमो वापि यो भवेत् । जन्मनामपरिज्ञाने लभेतांशं
क्रमागतम् ॥ ० ॥

उक्तयुक्तेरिति । मातुर्निवृत्ते रजसीत्युक्तयुक्तेरित्यर्थः ।
तथा च ज्ञातेऽज्ञाते वा गर्भे मातुरजो निवृत्तिं विना वा कृत
पितामहधनविभागस्याशास्त्रीयतया निवर्त्तनीयत्वेन तद्धन
विभागविषयत्वमेवानन्तरोक्तवचनयोरिति पूर्वेषां मन्वादि
वचनानां पितुः स्वार्जितत्वविषयत्वमेवेति नवैपरीत्याशङ्का
कर्त्तव्येति भावः ॥ अथेति ॥ यद्यपि विभागानन्तरागतस्या
धिकारितया विभागः सिद्ध एव तथापि तदंशपरम्परा
जातस्य सप्तमपर्यन्तस्य विभागज्ञापनार्थमृथग्वचनारम्भः
स्वदेशावस्थाने चतुर्थपर्यन्तस्यैव विभागार्हत्वादिति बोध्यम् ।
कृते देशान्तरस्थितं विहाय विभागे कृते सामान्यं साधारणं
विभागार्हमिति यावत् । लेख्यं साशनाखण्डं यादृशमैतामहं

पूर्वपुरुषसम्बन्धितेन पूर्वपुरुषवित्तस्यैव तत्कृतस्यापि ऋणस्यां
 शितागृहादिकं साधारणद्रव्यमात्रोपलक्षणम् । सप्तमोवेति ।
 वा शब्दः सप्तमान्तर्गतानुक्तसमुच्चयार्थकः तेन सप्तमपर्यन्ता
 नामेव देशान्तरादागतानाम्भागिता नल्लभमादेरिति अत
 एवासप्तमादृक्कथविच्छिन्तिर्भवतीति वचनमध्येतद्विषयमिति ।
 केचित्तु वाकारोऽनास्थायान्तेन वीजिस्वामिमरणादिदशा
 यां यदि तत्प्रपौत्रपर्यन्तोऽस्य पूर्वजस्तिष्ठेत् तदा तस्य स्वामि
 त्वेन तत्परम्परराजातस्य सप्तमादूर्ध्वस्याप्यधिकारः यथोत्तर
 न्नस्य संक्रान्तत्वात् । यदि तु वीजिस्वामिमरणादितः
 प्रागेव तत्प्रपौत्रपर्यन्तोऽस्य पूर्वजो ध्वस्तस्तदा पञ्चमस्य पिण्ड
 वहिर्भावेणानधिकारात्तत्पुत्रादेरपि नाधिकार इत्याहुः । तद
 सत् । तथा सति देशस्य विदेशस्योर्व्यवस्थायां विशेषाभावेन
 वचनवैयर्थ्यापातात् । अतएव मूलीभूतश्रुत्यन्तरकल्पनापि
 प्रामाणिकीति सुधीभिर्भाव्यं ॥०॥

यम्परम्परया मौलाः सामन्ताः स्वामिनं विदुः ।
 तदन्वयस्यागतस्य दातव्या गोत्रजैर्मही । तदनेन
 चिरप्रोषितवंश्येन समन्तादासिभिर्मौलैरात्मज्ञापन
 पूर्वकम्भागग्रहणं कार्यम् ॥ इति विभक्तागत
 विभागः ॥

सम्प्रत्येकपितृकाणां सवर्णानुलोमपरिणीत
स्त्रीजातानाम्युत्राणां विभागः कथ्यते ॥ अस्ति च
सवर्णानुलोमस्त्रीपरिणयनम् ।

तथाच मनुः । सवर्णाऽग्रे द्विजातीनां प्रशस्ता
दारकर्मणि । कामतस्तु प्रवृत्तानामिमाः स्युः क्रम
शोऽवराः ॥ शूद्रैव भार्या शूद्रस्य सा च स्वा च विशः
स्मृते । ते च स्वा चैव राज्ञः स्युस्ताश्च स्वा चाग्र
जन्मनः ॥ शूद्रैवेत्येवकारः सर्वत्र सम्बध्यते ।
सा ते तादृत्यनन्तरपूर्वोक्तपरामर्शात् । प्रतिलोम
परिणयनं सर्वथा न कार्यमित्यर्थः । कामतस्तु
प्रवृत्तानामिति दोषाल्पत्वख्यापनार्थं । नतु दोषा
भावएव ॥ ० ॥

मौलावंशपरम्पराक्रमेण तद्देशावस्थायिनः सामन्ताः
प्रतिवासिन इत्यर्थः ॥ एकपितृकाणामिति ॥ एकपितृकाणां
विभिन्नजातिमातृकाणां पुत्राणामित्यर्थः । अनुलोमेति ।
तेन प्रतिलोमपरिणयनं सर्वथैव नेति सूचितम् । मनु प्रतिज्ञेय
म्बालप्रलापएव एतैरेव गुणैर्युक्तः सवर्णश्रोत्रियोवरइति याज्ञ
वल्क्येन सवर्णाविवाहमात्रस्य प्रतिपादनात् असवर्णाविवा
हस्याप्रसक्तेरत आह । अस्तिचेति । प्रशस्ता गार्हस्थोचित

यज्ञादिधर्मोपयोगिनी सवर्णाया एव सहत्वेन धर्मकर्माधि-
कारस्य । भर्तुः शरीरशुश्रूषां धर्मकार्यं च नैतिकं । स्वास्वैव
कुर्यात्सर्वेषां नान्यजातिः कथञ्चनेति । मनुना प्रतिपाद-
नात् । कामतः विषयगोचरातिरागतः न तु गृहिधर्मलिप्सया
तेनैतासां विवाहो भवत्येव । किन्तु । केवलं रागाधीन एव
सदति प्रतिपन्नं । अतएव चतस्रो ब्राह्मणस्य विवाहितास्तिस्त्रो-
दे चैका चेतरेषामिति शङ्खोऽप्याह स्म । अतएवात्राऽपि वैदिक
कर्मतया पूर्वं वृद्धिश्चाद्धादि कर्तव्यमेव गोभिलेन संस्कारप्रचय-
मभिधाय सर्वाण्येवान्वाहार्यवन्तोत्युक्तेः दोषसत्त्वे हेतुमाह ।
तदा हतुरिति ॥ ० ॥

तदा हतुः शङ्खलिखितौ । भार्याः कार्याः स्वजा-
तीयाः श्रेयस्यः सर्वेषां स्युरिति पूर्वकल्पः ततोऽ-
नुकल्पः चतस्रो ब्राह्मणस्यानुपूर्व्येण तिस्रो राज-
न्यस्य द्वे वैश्यस्य एका शूद्रस्य । जात्यवच्छेदेन चतु-
रादिसङ्ख्या सम्बध्यते एताः परिणीता एव भार्या-
भवन्ति ।

तथाह पैठीनसिः । चतस्रो ब्राह्मणस्य परिणीता-
स्तिस्त्रोदे चैका चेतरेषां राजन्यादीनां यथाक्रमन्ति
स्त्रोदे चैका चेति । आनुलोम्येऽपि द्विजातेः शूद्रायां

वज्रदोषमाह तुर्मनुविष्णू । हीनजातिस्त्रियं मोहा
दुद्वहन्तो द्विजातयः । कुलान्येव नयन्त्याशु ससन्ता
नानि शूद्रताम् ॥ शूद्रावेदी पतत्यत्रैरुतथ्यतन
यस्य च । शौनकस्य सुतोत्पत्त्या तदपत्यतया भृगोः ।
शूद्रां शयनमारोप्य ब्राह्मणोयात्यधोगतिम् ॥ जन
यित्वा सुतन्तस्याम्ब्राह्मण्यादेव हीयते । तदनेन
क्रमोढाविषयत्वं वचनानां हारीतवचनमपि मन्वा
द्येकवाक्यतया परिणीताविषयम् ।

यथा । ब्रह्महा न भवत्यन्यो ब्रह्महा वृषलीपतिः ।
यस्तस्यामाहितो गर्भः स तेन ब्राह्मणो हतः ॥ ० ॥

अत्रानुकल्पत्वकथनेन मुख्यकल्पासम्भव एव कर्त्तव्यतया
सवर्णापरिणयनसम्भवे तथा चरणस्यावैधत्वेन तदधिगमे प्रत्य
वायः प्रतिपादित इति बोध्यम् । जात्यवच्छेदेनेति । तेन
ब्राह्मणस्य पञ्चषट् ब्राह्मणीविवाहेन विरुद्ध इति भावः । उतथ्य
तनयस्य गौतमस्य । पञ्चत्रयमिदं ब्राह्मणादित्रयाणां व्यव
स्थितम्वोध्यं । नन्वियं व्युत्क्रमोढाविषयिणीति प्राचीनमतनिरा
करणायाह । तदनेनेति । कामतस्तु प्रवृत्तानामिमाः स्युः
क्रमशोऽवराः । शूद्रैव भार्या शूद्रस्य सा च स्वा च विशः
स्मृते इति क्रमिकोढां शूद्रामुपक्रम्य निन्दावचनेनेत्यर्थः ।

व्युत्क्रमोढाविषयत्वे च क्षत्रियादीनामपि व्युत्क्रमोढाले दोष
 अवणात् । हीनजातिपदवैयर्थ्यापत्तेरिति भावः । ननूढाया
 कृत्वभिगमस्य शास्त्रीयतया निन्दायाः स्वयमनूढाविषयत्व
 मेव युक्तमित्यत आह । हारीतेति । तथा चास्य वचनस्य
 पतिशब्दस्वरसबलादूढाविषयत्वेन तदेकवाक्यतया मन्वा
 दिवचनमप्यूढाविषयकं विधिनिषेधौ तु श्येनवदुपपन्नाविति
 भावः ॥ ० ॥

अतएव शूद्रावर्जं द्विजातिभार्यामाह ।

शङ्खः । ब्राह्मणी क्षत्रिया वैश्या ब्राह्मणस्य प्रकी
 र्तिता । क्षत्रिया चैव वैश्या च क्षत्रियस्य प्रकीर्तिता ॥
 वैश्यैवभार्या वैश्यस्य शूद्रा शूद्रस्य कीर्तिता ।
 अतः स्वयमनूढायां शूद्रायामपत्यजनने नैते
 दोषाः । किन्तु स्वल्पदोषः प्रायश्चित्तञ्चाल्पमिति
 वक्ष्यते । अत्रचातुर्वर्ण्यपुत्राणां विभागमाह ।

मनुः । अंशन्दायाद्वरेद्विप्रोद्वावंशौ क्षत्रियासुतः ।
 वैश्याजोऽथर्द्धमेकांशमंशं शूद्रासुतोद्वरेत् । सर्व्वं
 वा रिक्थजातन्तु दशधा परिकल्प्य तत् । धर्म्यं
 विभागङ्कुर्वीत विधिनानेन धर्मवित् । चतुरोऽंशान्
 द्वरेद्विप्रस्त्रीनंशान् क्षत्रियासुतः । वैश्यापुत्रोद्वरेद्व्यं

शमंशं शूद्रासुतोहरेत् । किञ्चिद्गुणवत्त्वेन विभाग
प्रकारद्वयं ॥ ० ॥

अतएवेति । यतः शूद्रापरिणयने तस्यामपत्योत्पाद
नादौ च दोषोऽतएवेत्यर्थः । स्वयमनूढायामिति । अन्येनो
ढायामित्यर्थः तेन तदपरिणीता शूद्रासुताभिप्रायमिति
वक्ष्यमाणेन विरोधः । किञ्चिद्गुणवत्त्वेनेति शूद्रापुत्रस्य किञ्चि
द्गुणवत्त्वनिर्गुणत्वाभ्यामित्यर्थः द्विजातिपुत्राणां किञ्चित् गुण
वत्त्वे इति केचित् । कीनाशोगोवृषोयानमलङ्कारश्च वेश्म च ।
विप्रस्योद्धारकन्दत्वा एकांशश्च प्रधानतइत्युद्धारस्य प्राग
भिहितत्वात् । पूर्ववचनं सोद्धारविषयमुत्तरवचनमनुद्धार
विषयमिति रत्नाकरः तदसत् । क्षत्रियविशोरुद्धारानुक्तेः
तयोस्तदभावादाधिक्यविधानानुपपत्तेः कीनाशोहलवाहकः
॥ ० ॥

तत्र विष्णुः । ब्राह्मणस्य चतसृषु चेत्युत्राभवेयु
रित्यादि अनेन क्रमेणांशकल्पनाऽन्यत्रापि भव
तीत्यन्तम् । ब्राह्मणजातो राजन्यापुत्र एव यदि जन्म
ना सर्वज्येष्ठो गुणवांश्चेत्तदा ब्राह्मणेन सह तुल्य
भागी कार्यः । ब्राह्मणेन क्षत्रियेण वा जातो वैश्य
श्चेत्तद्रूपस्तदा क्षत्रियेण सह तुल्यांशी ।

यथाह वृद्धस्यतिः । विप्रेण क्षत्रियाजातो जन्म
ज्येष्ठो गुणान्वितः । भवेत्समांशः क्षत्रेण वैश्याजात
स्तथैव च ॥

तथा बौधायनः । सवर्णापुत्रानन्तरापुत्रयो
रनन्तरापुत्रश्चेद्गुणवान् ज्येष्ठभागङ्गृहीयात् ।
गुणवान् हि शेषाणां भर्ता भवतीति । अनेनैव
हि शूद्रस्याप्येवं विधस्य वैश्येन सह समांशिता
दर्शिता । या तु प्रतिग्रहेण पित्रार्जिता भूमिः सा
ब्राह्मणीपुत्रस्यैव न क्षत्रियादेः । गृहं क्रमागत
क्षेत्रञ्च द्विजातिपुत्राणामेव न शूद्रस्य ॥०॥

ब्राह्मणस्येत्यादि । आदिना पितृमृक्यं दशधा विभजेयुः
ब्राह्मणीपुत्रश्चतुरींशानादद्यात् । क्षत्रियापुत्रस्त्रीन्दावंशौ
वैश्यापुत्रः शूद्रापुत्रस्त्वेकम् । अथ चेत् शूद्रापुत्रवर्जं ब्राह्मणस्य
भवेत्तदा नवधा विभजेयुः । चतुस्त्रिंशद्भागिकृतानंशानादद्युः
वैश्यवर्जं अष्टधा विभज्य चतुरस्त्रीनेकञ्च समादद्युः क्षत्रिय
वर्जं सप्तधा कृत्वा चतुरोद्भावेकञ्च ब्राह्मणवर्जं षडधा कृत्वा
त्रीन् दावेकञ्च । क्षत्रियस्य क्षत्रियवैश्यशूद्रेष्वेवं विभागः । अथ
ब्राह्मणस्य ब्राह्मणक्षत्रियौ पुत्रौ स्यातान्तदा सप्तधा कृत्वा
ब्राह्मणश्चतुरींशान् गृहीयात् त्रीन् राजन्यः ब्राह्मणस्य ब्राह्मण

वैश्यौ चेत्तदा षड्धा विभज्य चतुरोऽंशान् ब्राह्मणश्चादद्यात्
 द्वौ वैश्यासुतः । अथ ब्राह्मणस्य ब्राह्मणशूद्रौ पुत्रौ स्याता
 न्तदा पञ्चधा विभजेयातां चतुरोऽंशान् ब्राह्मणश्चादद्यादेकं
 शूद्रः । अथ ब्राह्मणस्य क्षत्रियवैश्यौ स्यातान्तद्धनं पञ्चधा विभ
 जेयातां त्रीनंशान् क्षत्रियस्त्वादद्यात् । द्वावंगौ वैश्यः अथ
 ब्राह्मणस्य क्षत्रियस्य वा क्षत्रियशूद्रसुतौ स्यातान्तदा तद्धनं
 चतुर्द्धा विभजेयातान्त्रीनंशान् क्षत्रियश्चादद्यात् । एकं शूद्रः ।
 अथ ब्राह्मणस्य क्षत्रियवैश्ययोर्वा वैश्यशूद्रौ सुतौ स्याता
 न्तदा तद्धनं त्रिधा विभजेयातां द्वावंगौ वैश्यश्चादद्यादेकं
 शूद्रः यदि ब्राह्मणीपुत्रौ द्वौ स्यातां शूद्रापुत्रैकः तदा ब्राह्मणी
 पुत्रौ अष्टभागानादद्यातामेकं शूद्रासुतः । अथ शूद्रासुतौ
 द्वौ स्यातामेको ब्राह्मणीपुत्रः तदा षड्धा विभज्य चतुरोऽं
 शान् ब्राह्मणस्त्वादद्यात् द्वावंगौ शूद्रासुताविति । अनेन क्रमे
 णांशकल्पनान्यत्रापि भवतीति विष्णुसूत्रं । विस्तरभयादनेन
 न लिखितम् । अन्यत्रेति । ब्राह्मणीपुत्रैकः क्षत्रियपुत्रकौ द्वौ
 क्षत्रियापुत्रैकः ब्राह्मणीपुत्रौ द्वावित्यादिष्वित्यर्थः जन्मज्येष्ठो
 ब्राह्मणीपुत्रापेक्षया भवेदिति । ब्राह्मणपुत्रेण सह समांशो
 भवेदित्यर्थः । विप्रेण वैश्याजातस्तथा क्षत्रियेण जातस्तथा
 विधः क्षत्रियेण समांश इत्यर्थः । दर्शितेति । सवर्णापुत्रानन्तरा
 पुत्रयोरिति सामान्याभिधानादिति भावः ॥ ० ॥

तदाह बृहन्ननुः । ब्रह्मदायागतां भूमिं हरेयु
 ब्राह्मणीसुताः । गृहं द्विजातयः सर्वे तथाक्षेत्रं क्रमा
 गतम् ॥ क्रमादागतयोः पितामहप्रपितामहादि
 गृहीतयोः सकलद्विजातिसम्बन्धः । क्रमागतमित्य
 विशेषेणाभिधानात् । प्रतिग्रहभूमौ च क्षत्रियादि
 सुतानामेवाधिकारनिषेधेन नष्टादीनामप्यननु
 ज्ञानम् ।

तदाह बृहस्पतिः । न प्रतिग्रहभूर्देया क्षत्रियादि
 सुताय वै । यद्यप्यस्य पिता दद्यान्मते विप्रासुतो
 हरेत् । एवञ्च प्रतिग्रहभूमिरेव ब्रह्मदायागते
 त्युक्तम् । ब्रह्म वेदस्तदध्ययनेन तदर्थज्ञानवत्तया
 प्रतिग्रहविधानात् न पुनर्मनूक्तार्चनलब्धा ।

यथा आवृत्तानाङ्गुरुकुलादिप्राणां पूजकोभवेत् ।
 न पाणामक्षयोक्षेप विधिर्ब्राह्मोविधीयते ॥ अर्चन
 रूपत्वादस्य । अथवा । इयमेकेन निषिद्धाऽन्या
 परेण ॥ ० ॥

अविशेषेणेति । पैतामहमिति । विशेषमनभिधाय क्रमा
 गतमिति प्रपितामहादिसम्बन्धिसाधारणसामान्याभिधाना
 दिति भावः । नष्टादीनामिति । क्षत्रियादिपौत्राणामित्यर्थः ।

अननुज्ञानं अधिकारेऽनुमत्यभावः सिद्धदृतिशेषः । सम्बन्धि
नोऽनधिकारे स्वसम्बन्धिसम्बन्धिनोऽनधिकारस्य दण्डापूपन्या
यसिद्धत्वादिति भावः । एवञ्चेति । वृहस्पतिवचनैकमूलकत्वा
दिति भावः । उक्तं वृहन्मनुना । विधानान् विद्यायुक्तो धर्मः
शीलः प्रशान्तइत्यादिना दानपात्रस्य कथनादिति भावः ।
अर्चनलब्धानाह । आवृत्तानामिति । गुरुकुलात् विद्याम
धीत्य स्वगृहागतानामित्यर्थः । एष विधिरर्चनविधिरक्षयोऽ
भिधीयते इत्यन्वयः । अर्चनरूपत्वादस्येति । अर्चनं पूजा सा च
गौरवितप्रीतिहेतुक्रिया तथा च तद्दानक्रियापरितोषार्थैव
नादृष्टार्था । अतस्तत्स्वीकारेण प्रतिग्रहः अदृष्टार्थत्यक्त
द्रव्यस्वीकारस्यैव प्रतिग्रहत्वादिति भावः । प्रतिग्रहभूमात्र
परत्वे ब्रह्मपदानर्थक्यमाशङ्क्याह । अथवेति । इयमर्चनरूपा
एकेन मनुना अन्या प्रतिग्रहभूरन्येन वृहस्पतिना तथा च
उभयरूपा भूर्ब्राह्मणीपुत्रस्यैवेत्यर्थः । ब्रह्मैव दायोधनमस्येति
योगाद्राह्मणसम्बन्धिभूम्यर्थत्वमाशङ्क्याह ॥ ० ॥

ननु ब्राह्मणस्य भूमिर्ब्रह्मदायः । द्विजातीनां
क्रमागतक्षेत्रसम्बन्धस्य वाचनिकत्वात्केवलशूद्र
स्यैव निषेधाच्च ।

यथा वृहस्पतिः । शूद्रां द्विजातिभिर्जातेन भूमे
भागमर्हति । स जातावाप्नुयात्सर्वमिति धर्मो

व्यवस्थितः । भूमिमात्रोपादानात्क्रयप्रसादा
दिनापि द्विजातिलब्धभूमौ शूद्रस्यानधिकारः
सिद्ध्यति । यस्तु शूद्र एवैकः पुत्रो ब्राह्मणस्य स तृतीय
भागाधिकारी भागद्वयं सपिण्डानाम् । तदभावे
सकुल्यानां । तदभावे आद्वकर्त्तः ।

यथा देवलः । निषाद एकः पुत्रस्तु विप्रस्य स तृतीय
भाक् । द्वौ सपिण्डः सकुल्यो वा स्वधादाताथ वा
हरेत् ॥ ब्राह्मणेन शूद्रायां जातो निषाद उच्यते ।
सपिण्डसकुल्ययोस्तु भेदं वक्ष्यति । क्षत्रियवैश्ययोस्तु
शूद्र एवैकः पुत्रस्तदा तद्वनस्यार्द्धहरः । अपरमर्द्धं
वक्ष्यमाणा पुत्रधनाधिकारक्रमेण गृह्णीयुः ।

तथा विष्णुः । द्विजातीनां शूद्रस्त्वेकपुत्रोऽर्द्ध
हरः । अपुत्रकस्य या गतिः साऽर्द्धस्य द्वितीयस्य ।
इदञ्च तृतीयभागाधिकारित्वमर्द्धहरत्वञ्च विद्या
विनयसम्पन्नस्येति वेदितव्यम् ॥ ० ॥

नत्विति । ननु तथापि गृहक्रमागतचेत्रातिरिक्तभूमात्रे
क्षत्रादेरनधिकारः स्यादत आह । केवलेति । तद्दर्शयति ।
यथेति । सजाताविति शूद्रां शूद्राज्जातद्वत्यर्थः । सर्वमिति ।
नतु तत्र भूमिद्वतोविशेषइतिभावः । तथाचैतद्वचने शूद्रा

पुत्रमात्रस्य निषेधेन प्रतिगृहीतातिरिक्तभूमौ क्षत्रियादेर
धिकारसिद्धेर्न योगबलेन ब्रह्मदायागतपदस्य ब्राह्मण
सम्बन्धिभूम्यर्थत्वमिति भावः । इत्थञ्चैतद्वचनैकवाक्यतया मनु
वचनमपि शूद्राधिकारनिषेधार्थम्परिसङ्ख्याविधिरेव नतु
द्विजातीनामधिकारविधिस्तस्य विध्यन्तरप्राप्ततया विधाना
सम्भवादिति बोध्यम् । वक्ष्यति अपुत्रधनाधिकारप्रकरणे
इति शेषः । तथाविष्णुरिति । अत्र द्विजातिपदं क्षत्रियवैश्यो
भयपरं नतु ब्राह्मणपरमपि विप्रस्य तृतीयांशाभिधायकदेव
लविरोधात् । बह्ववचनन्तु व्यक्तिभेदादिति भावः ॥ ० ॥

यस्मादाह मनुः । यद्यपि स्यात्तु सत्पुत्रोयद्य
पुत्रोपि वा भवेत् । नाधिकन्दशमाहद्यात् शूद्रा
पुत्राय धर्म्मतः ॥ अनेन द्विजातिपुत्राभावेऽपि
दशमांशाधिकदाननिषेधात् । पूर्वस्योक्तमैक
शूद्रापुत्रगोचरत्वमेव ज्ञायते । यच्च ।

मनुना । ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्रापुत्रेन
रिक्थभाक् । यदेवास्य पिता दद्यात्तदेवास्य धनं
भवेत् ॥ इत्यनेन रिक्थभागित्वमेव निषिद्धम् । तत्
पितृप्रसादलब्धधनदशमांशलत्वे सतीति विज्ञेयम् ।

यथाह बृहस्पतिः । अनपत्यस्य शुश्रूषुर्गुण-
वान् शूद्रयोनिजः । लभेताजीवनं शेषं सपिण्डाः
समवाप्नुयुः ॥ वर्त्तनोचितकृष्याद्यर्थं किञ्चिद्दातव्य-
मित्यर्थः । निर्गुणस्यान्तेवासिविधिना वृत्तिमूलम्भ-
क्तादिकम्पादशुश्रूषया देयम् ।

यच्चाह मनुः । यं ब्राह्मणस्तु शूद्रायां कामादुत्पा-
दयेत्सुतं । स पारयन्नेव शवस्तस्मात्पारशवः स्मृतः ॥
तदपरिणीतशूद्रासुताभिप्रायम् । परिणीतायाः
सकृद्वतावुपगमनस्य वैधत्वात् । तत्रैव च गर्भ-
स्थितेर्न च द्वितीयादिसम्यर्केष्वपि ॥ ० ॥

सत्पुत्रोविद्यमानद्विजातिपुत्रः अपुत्रः शूद्रातिरिक्तपुत्र-
शून्यः । पितृप्रसादेति । यदि पितृप्रसादलब्धस्य दशमांश-
तुल्यत्वं न दा शूद्रापुत्रायान्यं न देयमित्यर्थः । विज्ञेयमिति ।
यदेवास्य पिता दद्यादित्युक्तेरिति भावः । आजीवनमिति
व्याचष्टे । वर्त्तनोचितेति । तत् अनन्तरोक्तवचनद्वयं । अपरि-
णीता केनाप्यपरिणीता किन्तु ग्राम्यधर्मार्थमवरुद्धा । अपरि-
णीताविषयत्वे हेतुमाह । परिणीतायादिति । तथा च परिणीता
जातस्य विधिबोधितपुत्रत्वेन प्राशस्त्यात् भागिता युक्ता अपरि-
णीताजातस्य तु प्रतिषिद्धपुत्रत्वेनापकर्षान्न भागिता किन्तु

ग्रासाच्छादनमात्रार्हता इति न वैपरीत्याशङ्केति भावः ।
 केचित्तु । वैधत्वादिति । तथाच विधिविरोधेन निन्दायास्त
 दितरविषयत्वस्यैव युक्तत्वादित्याशय इत्याहुः तदसत् ।
 सपारयन्नेव शब्द इति निन्दायावैधावैधसाधारणत्वेन सङ्कोचे
 हेत्वभावात् । ननु सकृदभिगमस्य वैधत्वेऽपि न पुत्रोत्पत्तैर्वै
 धत्वमत आह । तत्रैवेति । प्राथमिकाभिगम एवेत्यर्थः गर्भ
 स्थितेः गर्भोत्पत्तेश्च निमित्तस्य सकृदभिगमस्य वैधत्वेनै
 मित्तिकस्य पुत्रजननरूपफलस्यापि वैधत्वान्तर्यमेव तत्रति
 पादनात् । यथा फलचमसमस्यै भक्ष्यं प्रयच्छतीत्यत्र च्छलिजे
 फलचमसदानस्य निमित्तस्य वैधतया च्छलिजः फलचमसभ
 क्षणमपि वैधमिति भावः । ननु पर्व्व वर्ज्जं व्रजेदृताविति विधौ
 च्छत्वभिगमनसामान्यस्य वैधतया सकृदिति कथन्त आह ।
 नचेति । उक्तार्थे प्रमाणमाह ॥ ० ॥

यथा याज्ञवल्क्यः । अपुत्रे भ्रातरि मृते तान्तु
 गच्छेदतौ सकृत् । तथा मनुः । यथा विध्युपग
 म्यैनां शुक्लवस्त्रां शुचिव्रताम् । मिथोभजेदा
 प्रसवात् सकृत्सकृदृतावृतौ ॥ प्रथमोपगमन
 मात्रस्य गर्भहेतुत्वे सकृद्वचनं दृष्टार्थं स्यात् । अन्य
 याऽदृष्टार्थत्वमस्य कल्पनीयम् । अतएव लोकेऽपि

प्रथमसम्पर्कदिवसमादाय मङ्गलाचारार्थं नियत
मासविहितपुंसवनसीमन्तोन्नयनाद्यर्थं मासगणना
दृश्यते । अतः कामादुत्पादयेत्सुतमित्यनूढशूद्रा
भिप्रायमेव । शूद्रस्य पुनरपरिणीतदास्यादिशूद्रा
पुत्रः पितुरनुमत्या पुत्रान्तरतुल्यांशहरः ।

तदाह मनुः । दास्याम्वा दासदास्यां वा यः
शूद्रस्य सुतोभवेत् । सोनुज्ञातोहरेदंशमिति
धर्मेव्यवस्थितः ॥ अनुमतिमन्तरेण त्वर्द्धांशहरत्वम् ।

तदाह याज्ञवल्क्यः । जातोपि दास्यां शूद्रेण
कामतोऽंशहरोभवत् । मृते पितरि कुर्यस्तं भ्रात
रस्त्वर्द्धभागिनम् ॥ परिणीतस्त्रीजातभ्रातृशून्यस्तु
सर्वमेव धनं गृह्णीयात् । यदि दौहित्रेनास्ति ।

तदाह याज्ञवल्क्यः । अभ्रातृकोहरेत्सर्वं दुहि
तृणां सुतादृते । सति तु दौहित्रे समं विभज्य गृह्णी
यात् । विशेषाश्रवणात् । तथा ह्यपरिणीताजातत्वे
ऽप्यस्य पुत्रत्वादपरस्य तु परिणीतासन्तानत्वेऽपि
दौहित्रत्वात्तुल्यांशस्यैव युक्तत्वात् ॥ ० ॥

यथेति । दृष्टार्थमिति । पुत्रजननरूपदृष्टप्रयोजनार्थमि
त्यर्थः । अन्यथा अन्यस्याभिगमनस्यापि पुत्रोत्पत्तिहेतुत्वे ।

अस्य सकृद्गमनविधानस्य । तथाच पुत्रार्थप्राप्त्यभिकाभि
गमनएव शास्त्रार्थः द्वितीयाद्यभिगमनं तु दृष्टप्रयोजनक
मात्रार्थमिति साधूक्तं सकृदितिभावः अतएव सदैव वा पर्व
वर्जं तासां वरमनुस्मरन्निति सदाभिगमनं वरं स्मरणनिमित्त
तथा निर्दिष्टं अन्यथा पुत्रमिच्छन्नित्येव निर्दिशेत् । प्राधान्या
दिति । मङ्गलेति । अभिप्रेतार्थसिद्धिर्मङ्गलन्तदाचारार्थ
न्तप्राप्त्यर्थमित्यर्थः । तदपरिणीताशूद्रापुत्राभिप्रायमित्युक्त
मुपसंहरति । अतदिति दासदास्यामिति । दासस्यापरिणी
तरक्षितायामित्यर्थः ॥ ० ॥

सम्प्रति पुत्रिकाकरणानन्तरमौरसपुत्रे जाते
तयोर्विभागः प्रतिपाद्यते ॥ तत्र पुत्रिकौरसयोस्तु
ल्यांशित्वम् । न पुनः पुत्रिकायाज्येष्ठत्वेन विंशोद्वा
रार्हता ।

तदाह मनुः । पुत्रिकायां कृतायान्तु यदि
पुत्रोऽनुजायते । समस्तत्र विभागः स्यात् ज्येष्ठता
नास्ति हि स्त्रियाः ॥ स्वतो ज्येष्ठपुत्रकार्यकरणत्
स्वपुत्रद्वारेण पुत्रिकायाः पिण्डदातृत्वात् ।

तदाह मनुः । अपुत्रोऽनेन विधिना सुतां
कुर्वीत पुत्रिकाम् । यदपत्यमवेत्तस्यान्तन्ममस्या

स्वधाकरम् ॥ नच पुत्रिकायामेव प्रथमं पुत्रे जाते
तदनन्तरमौरसपुत्रोत्पत्तौ पुत्रिकापुत्रस्य ज्येष्ठां
शता भवेदिति वाच्यम् । तस्य पौत्रत्वात् ।

तदाह मनुः । अकृता वा कृता वाऽपि यं विन्देत्स
दृशात्सुतम् । पौत्री मातामहस्तेन दद्यात्पिण्डं
हरेद्वनम् ॥ पुत्रिका हि सुतस्तस्याः पुत्रः पौत्रएव
भवति । तद्वाञ्छ पौत्री भवति । न च ज्येष्ठत्वेन
पौत्रस्यांशातिरेकः श्रुतोस्ति ।

यच्च वशिष्ठवचनम् । अभ्रातृकां प्रदास्यामि
तुभ्यं कन्यामलंकृताम् । अस्यां योजायते पुत्रः
स मे पुत्रोभवेदिति । पुत्रिकापुत्रस्यैव पुत्रत्वं
वदति । तेन पुत्रिकायास्तत्पुत्रस्य च पुत्रत्वम् ॥ ० ॥

सममिति । समं स्यादश्रुतत्वाद्विशेषस्येति न्यायादिति
भावः । ज्येष्ठता सा च पुन्नामनरकत्राणनिबन्धना तदभा
वाच्च श्रेष्ठत्वाभावद्वत्यत आह । सुतइति । साक्षादित्यर्थः ।
ज्येष्ठेति । ज्येष्ठपुत्रकार्यमुन्नामनरकत्राणं तदकरणात् । तर्हि
पुत्रिकाकरणं किमर्थमत आह । स्वपुत्रदारेणेति । स्वधाकर
न्निविधक्रियाकरं अन्यथा स्वधाकरशब्दस्य आहूकरण
मात्रार्थत्वे दौहित्रान्तरसाधारण्यात् पुत्रिकाकरणवैयर्थ्या

पत्तेः एतेन पुत्रिकापुत्रसत्त्वेऽपि पुत्रिकायाएव प्रेतकृत्याधि
कारइति मतमपि निरस्तमिति वेदितव्यं । तथाच परम्परो
पकारार्थमेव पुत्रिकापुत्रकरणमिति भावः । ज्येष्ठांशतेति ।
तस्य साक्षादेव ज्येष्ठपुत्रकार्यकरणादिति भावः । पौत्रत्वा
दिति । आतिदेशिकपौत्रत्वादित्यर्थः ॥ ० ॥

तन्न । मनुविरोधात् । पिण्डदानमात्रयोगात्पु
त्रत्वमस्य गौणं । तद्वारेणैव पुत्रिकायाः पिण्डदा
तृत्वादेकस्य स्वतोऽन्यस्य तद्योगात् । पुत्रिकौरस
योस्तु सवर्णत्वे सति पूर्वोक्तविभागोबोद्धव्यः ।
असवर्णत्वे तु । तयोरसवर्णोरसपुत्रवदेव विभागः
पुत्रिकौरसयोः समानत्वात् । यदिच कृतापि पुत्रि
कापुत्रमनुत्पाद्यैव विधवा भूता बन्ध्यात्वेन हि वाऽ
वधृता तदा तस्याः पितृधनेऽनधिकारः । स्वधा
करपुत्रार्थं पुत्रिकायाः कृतत्वात् । तदभावे दुहित्र
न्तरतुल्यत्वादिति ॥ ० ॥

मनुविरोधादिति । न च विनिगमनाविरहः किं मनुविरो
धाद्वशिष्ठोक्तं पुत्रत्वज्ञौणक्किम्वा वशिष्ठविरोधान्मनूक्तपौत्र
त्वमेव गौणमिति वाच्यम् । मनुस्मृतेः सर्वस्मृतिप्रवलत्वस्यैव

विनिगमकत्वात् । पुत्रत्वं पुत्रव्यपदेशः । गौणमिति । पिण्डदाह
 तस्य मुख्यपुत्रगुणस्य योगात् गौणता बोध्या । पिण्डदान
 योगमेवोपपादयति । तद्वारेणैवेति । एकस्य पुत्रिकापुत्रस्य
 अन्यस्य पुत्रिकास्वरूपस्य । तद्योगात् पुत्रयोगात् । नच
 परम्परया पिण्डदानापेक्षया साक्षात्पिण्डदानस्य बलवत्त्वेन
 पुत्रिकापुत्रस्यैव पुत्रत्वं न्याय्यन्न तु पुत्रिकायादतिवाच्यम् ।
 पुत्रिकाया अङ्गजत्वात् तदधीनजन्मतया च तत्पुत्रस्य पिण्ड
 दानयोगात् तस्या एवोत्कर्षण पुत्रत्वौचित्यात् । एतन्नयाया
 देवापुत्रिकाया अपि दुहितुरभाव एव दौहित्राधिकारं
 वक्ष्यति । अन्यथा तत्र साक्षादुपकारकतया दौहित्रस्यैव
 प्रागधिकारापत्तेः । अतएव समस्तत्रेत्यनेन पुत्रिकौरसयो
 रेव समभागिता मनूक्ता न तु तस्याः पुत्रस्यौरससमभागिता
 केनाप्युक्तेति । इत्थं च पुत्रिकापुत्र एव चेति द्वादशविधपुत्रस्य
 गणनायाङ्गमधारयोन तु तत्पुरुष इति विभावनीयम् । पूर्वोक्त
 विभाग इति । समभाग इत्यर्थः । असवर्णत्वे औरसस्या
 सवर्णत्वे । औरसशब्दोऽत्र परिणीतायां स्वयमुत्पादितपरः ।
 न तु सवर्णायां संसृतायां स्वयमुत्पादयेत्तु यम् । औरसन्तं
 विजानीयात्पुत्रं प्रथमकल्पितमित्युक्तौरसपरम् । तस्य तु
 असवर्णत्वासम्भवात् । असवर्णौरसपुत्रवदिति । असवर्णौरसेन
 सहासवर्णौरसस्य क्षत्रियादेर्यादृशस्त्रिद्वीकांशरूपो भागस्ता

दृशदत्यर्थः । दुहित्रन्तरतुल्यत्वादिति । एतावता यथा बन्ध्या
यामपुत्रिकायान्तदनन्तराधिकारिणो गृह्णीयुस्तथा पुत्रिकाया
मपीति प्रतिपादितम् ॥ ० ॥

औरसेन तु क्षेत्रजादीनां विभागे ये पितृसवर्णा
औरसपुत्राश्चोत्तमवर्णाः पुत्रिकापुत्रक्षेत्रजकानी
नगूढजाऽपविद्धसहोढपौनर्भवदत्तकस्वयमुपागत
कृतकक्रोताः पुत्रास्ते औरसपुत्रभागस्य तृतीयां
शभागिनः तदाह । द्वादशपुत्रानभिधाय ।

देवलः । एते द्वादशपुत्रास्तु सन्तत्यर्थमुदाहृताः ।
आत्मजापरजाश्चैव लब्धायादृच्छिकास्तथा ॥ तेषां
षड्वन्मुदायादाः पूर्व्वेऽन्ये पितुरेव षट् । विशेषश्चापि
पुत्राणामानुपूर्व्या विशिष्यते ॥ सर्व्वे ह्यनौरसस्यैते
पुत्रादायहराः स्मृताः । औरसे पुनरुत्पन्ने तेषु
ज्यैष्ठ्यं न विद्यते ॥ तेषां सवर्णायै पुत्रास्ते तृतीयां
शभागिनः । हीनास्तमुबजीवेयुर्ग्रासाच्छादन
सम्भृताः ॥ औरसादयः षट् न केवलं पितृदाय
हराः । किन्तु बन्धूनामपि सपिण्डादीनान्दाय
हराः । अन्ये परभूताः । पितुरेव परं दायहराः
न सपिण्डादीनाम् । औरसपुत्रशून्यस्य पितुरेव

सर्व्वहराः औरसे सति तु ये पितृसवर्णास्ते तृतीयां
 शहराः । पुत्रिकाया अपि औरसतुल्यत्वादयमेव
 भागक्रमः । येतु पितुर्हीनवर्णा औरसपुत्राच्चोत्त
 मवर्णास्ते औरसस्य पञ्चमं षष्ठं वांशं गुणवद
 गुणतया गृह्णीयुः ॥ ० ॥

द्वादशपुत्रानिति । पुत्रिकया सहेत्यर्थः । आत्मजाः
 औरसपौनर्भवपारश्वपुत्रिकाः । परजाः चेत्रजादयः ।
 लब्धाः दत्तक्रीतसहोढकानीनकृत्रिमाः । यादृच्छिकाः अय
 न्नोपस्थिताः अपविद्धस्वयमुपागतगूढोत्पन्नाः । ये पितृसवर्णा
 इति । ब्राह्मणस्य ब्राह्मण्यां जातः चेत्रजः औरसवैश्यापुत्रापेक्ष
 या उत्तमवर्णः पितुः सवर्ण इत्येवमादय इत्यर्थः । अयमेवेति ।
 औरसेन सह तेषां यो विभागक्रमः तृतीयांशक्रमः स एव
 पुत्रिकयापि सहेत्यर्थः । एतदर्थमेव स्वयं कृतद्वादशविध
 पुत्रगणनायां पुत्रिकायाः प्रथममुद्देश इति बोध्यम् । गुणवद
 गुणतयेति । सगुणत्वा निर्गुणत्वाभ्यामित्यर्थ इति सम्प्रदायः
 वस्तुतः । पितुर्हीनवर्णस्य औरससवर्णत्वे षष्ठांशिता । तस्मा
 दुत्तमवर्णत्वे पञ्चमांशिता युक्ता । पितुर्हीनवर्णस्य औरसस
 वर्णस्य विभागानुक्तेरनध्यवसायापत्तेरिति बोध्यम् । गुणवद
 गुणापेक्षयेति पाठे अगुणो निर्गुणः तेन गुणवन्निर्गुणरूपविषय
 भेदादित्यर्थः ॥ ० ॥

यथा मनुः । षष्ठन्तु क्षेत्रजस्यांशमप्रदद्यात्
तृकाद्वनात् औरसोविभजन्दायमित्यं पञ्चममेव
वा । देवलवचने सर्वेषां क्षेत्रजतुल्यत्वात् । मनु
वचने च क्षेत्रजपदमुपलक्षणम् । येतु पितुरौरसाच्च
भ्रातुर्हीनवर्णास्ते ग्रासाच्छादनमात्राधिकारिणः ।

तदाह मनुः । एकएवौरसः पुत्रः पितृस्य
वसुनः प्रभुः । शेषाणामानृशंस्यार्थमप्रदद्यात्तु
प्रजीवनम् ।

तथा कात्यायनः उत्पन्ने त्वौरसे पुत्रे तृतीयां
शहराः स्मृताः । सर्वणास्वसवर्णास्तु ग्रासाच्छा
दनभागिनः । मनुवचने शेषपदं कात्यायनवचने
चासवर्णपदं हीनवर्णपरम् । देवलेनैकवाक्य
त्वात् । अनियोगोत्पन्नक्षेत्रजस्यौरसेन सह विभाग
माह मनुः । यद्येकऋक्विथनौ स्यातामौरसक्षेत्रजौ
सुतौ । यद्यस्य पैतृकं ऋक्थं स तद्गृह्णीत नेतरः ॥
यस्य बीजाद्योजातः स तस्य धनं गृह्णीयात् । इतरो
ऽन्यबीजजीन गृह्णीयादित्यर्थः ।

अतएव नारदः । द्वौ सुतौ विवदेयातां द्वाभ्यां
जातौ स्त्रियाधने । तयोर्यद्यस्य पितृस्य स्यात्स तद्गृह्णीत

नेतरः । यत्पितृदत्तं यद्वनं स्त्रियास्तत्पुत्रस्तदीज
जस्तद्वनं गृह्णीयान्नान्यदत्यस्तु किंविस्तरेण ॥ ० ॥

तुल्यत्वादिति । तुल्यांशित्वप्रतिपादनादित्यर्थः । आनृशंस्य
मनुकम्पा तदर्थन्तन्निमित्तकमित्यर्थः । तेन जीवनदानेऽपि
इच्छामात्रमयोजकं न तु तेषामधिकारइति भावः । जीवनं
भरणम् । हीनवर्णपरमिति । नतूत्तमवर्णपरमपि । देवले
नेति । तेनोत्तमवर्णस्य भागितायाहीनवर्णस्य यासाच्छादन
मात्रस्य चोक्तत्वादिति भावः । अनियोगात्पन्नेति । औरस
मुत्पाद्य चेन्निष्ठा मृते तस्मिन्नेव चेन्नत्वेऽन्येन शुल्कां दत्त्वा यउत्पा
दितस्तदौरसेन सहेत्यर्थः । शुल्कादाने तु स चेन्निष्ठाएव
पुत्रेन वीजिनः । तेन तस्य न वीजिधनाधिकारिता । किन्तु
चेन्निष्ठाएव धने औरसद्वतीयांशहारितेति । अशुल्कोपहता
यान्तु पिण्डदावोदुरेव ते इत्युक्तेरिति बोध्यम् ॥ ० ॥

अथापुत्रस्य मृतस्य धने परस्परविरुद्धवचन
दर्शनेन व्याख्यातारोविवदन्ते ।

तथा वृद्धस्यतिः । आम्नाये स्मृतितन्त्रे च लोका
चारे च स्वरिभिः । शरीराद्धं स्मृता जाया पुण्या
पुण्यफले समा ॥ यस्य नोपरता भार्या देहाद्धं

तस्य जीवति । जीवत्यर्द्धशरीरेऽर्थं कथमन्यः समाप्नु
यात् ॥ सकुल्यैर्विद्यमानैस्तु पितृमातृसनाभिभिः ।
असुतस्य प्रमीतस्य पत्नी तद्भागहारिणी ॥ पूर्वं
प्रमीताग्निहोत्रं मृते भर्त्तरि तद्धनम् । विन्देत्यति
व्रता साध्वी धर्मएष सनातनः । जङ्गमं स्थावरं
हेम कुप्यं धान्यं रसाम्बरम् । आदाय दापये
च्छादं मासषान्मासिकादिकम् । पितृव्यगुरुदौ
हित्रान्भर्तुः स्वस्त्रीयमातुलान् । पूजयेत्कव्यपूर्त्ताभ्यां
वृद्धानाथातिथींस्त्रियः । तत्सपिण्डाबान्धवावा ये
तस्याः परिपन्थिनः । हिंस्युर्धनानि तान्राजा चौर
दण्डेन शासयेत् ॥ ० ॥

अथापुत्रधनाधिकारिणः ॥ अथेति ॥ पुत्राधिकारनिरूप
णानन्तरमित्यर्थः । धने धनाधिकारविषये । विवदन्तइति ।
पत्न्याभ्रात्रादेः पूर्वमधिकारः भ्रातुः पत्नीतः पूर्वमधिकार
इति विरुद्धं भाषन्तइत्यर्थः । विरुद्धवचनान्याह । तथेत्यादि
आम्नायते अभ्यस्यतइत्याम्नायोवेदः । पुण्येति । एकैककृते
ये पुण्यापुण्यकर्मणी विहितनिषिद्धकर्मणी तयोः फले स्वर्ग
नरकरूपे भोक्तृत्वेन समेत्यर्थः । ईदञ्च शरीरार्द्धमित्युक्ता
भेदेहेतुः स्वकर्मफलभोगस्य स्वानतिरिक्तस्यैवात्सर्गिकत्वात्

देहाद्धमिति । देहाद्धेन प्रत्यक्षतया स जीवतीत्यर्थः । सकुल्यः
 सनाभिभिरिति तृतीयाद्वयं सप्तम्यर्थे । तेन सकुल्यादिषु
 सत्त्वित्यर्थः । सनाभयः सहोदराः । प्रमीतस्य मृतस्य ।
 पतिव्रता पतिशुश्रूषाव्रता । नतु मृते म्रियेत या नारीसाध्वी
 ज्ञेया पतिव्रतेत्युक्तपतिव्रता । मरणेनैव तन्निष्पत्तेरत्रासम्भवात् ।
 साध्वी अव्यभिचारिणी तेन तद्विपरीतानामधिकारनि
 वृत्तिः । सनातनोऽनादिपरम्परागतः । कुप्यं सुवर्णरूप्याभ्या
 मन्यत्तैजसं लौहादि । अम्बरं वस्त्रम् । आदाय स्वीकृत्य ।
 दापयेदिति स्वार्थेणिच् । मासषान्मासिकेत्यनेन पार्वण
 निषेधः । आदिना आद्यादिप्रेतश्राद्धान्तरपरिग्रहः । पितृ
 व्येति । द्वितीयान्तद्वयं भर्तुरित्यत्रान्वेति । कथं मृतोद्देशेन
 त्यक्तमूर्त्तमन्नपानादि ॥ ० ॥

तदेतैः सप्तभिर्वचनैरपुत्रस्य मृतस्य यद्यावद्धनं
 स्थावरजङ्गमहेमादिकं भर्त्तस्तत्सर्वं सोदरभ्रातृ
 पितृव्यदौहित्रादिषु सत्त्वपि पत्याएवेति । येतु
 तद्धनग्रहणे प्रतिपक्षाः स्वयमेव वागृह्णन्ति ते चौर
 वहण्डनीयाइति ब्रुवाणोवृद्धस्यतिः पत्नीसङ्गावे
 पितृभ्रातृप्रभृतीनां धनाधिकारं सुदूरं निरस्यति ।

तथा याज्ञवल्क्यः । पत्नीदुहितरश्चैव पितरौ
 भ्रातरस्तथा । तत्सुतो गोत्रजो बन्धुः शिष्यः सब्रह्म

चारिणः ॥ एषामभावे पूर्वस्य धनभागुत्तरोत्तरः ।
स्वर्थातस्य ह्यपुत्रस्य सर्ववर्णेष्वयं विधिः ॥ अनेन
पूर्वपूर्वस्याभावे परपरस्याधिकारं वदन् सर्वेभ्यः
पूर्वं पत्याएव धनाधिकारमभिधत्ते ।

तथा विष्णुः । अपुत्रस्य धनमपत्यभिगामि ।
तदभावे दुहितृगामि । तदभावे पितृगामि ।
तदभावे मातृगामि । तदभावे भ्रातृगामि । तद-
भावे भ्रातृपुत्रगामि । तदभावे सकुल्यगामि । तद-
भावे बन्धुगामि । तदभावे शिष्यगामि । तदभावे
सहाध्यायिगामि । तदभावे ब्राह्मणधनवर्जं राज-
गामि ॥ अनेनापि क्रमेण प्रथममपत्याएव धनाधि-
कारो निरूपितः । नच वर्त्तनोपयुक्तधनमात्राधि-
कारार्थमपत्नीवचनमिति वाच्यम् । सकृच्छ्रुतस्य
धनपदस्य पत्यपेक्षमकृत्स्नपरत्वं कृत्स्नपरत्वञ्च
भ्रात्राद्यपेक्षमिति तात्पर्यभेदस्यान्याय्यत्वात् ।
अतः कृत्स्नधनगोचर एव पत्या अधिकारो वाच्यः ।

तथा बृहन्मनुः । अपुत्रा शयनमभर्त्तः पालयन्ती
व्रते स्थिता । पत्येव दद्यात्तत्पिण्डं कृत्स्नमंशं लभेत्
च ॥ ० ॥

सप्तवचनैरिति । सप्तानामेव वचनानां पन्थधिकारता
 त्पर्य्यकत्वादिति भावः । सप्तह्यचारिणः एकदैकगुरोरध्यय
 नेन वेदाभ्यासेन समानव्रताचारिणः । पूर्व्वस्येति वीक्षितं
 स्वर्ग्यातस्य मृतस्योपलक्षणमेतत्पतितादेरपि बोध्यम् । सकृ
 च्छ्रुतस्येति । एकस्य पन्थन्वये वर्त्तनोचितधनबोधकत्वं भ्रात्रा
 द्यन्वये च कृत्स्नधनबोधकत्वन्नसम्भवतीत्यर्थः । भर्तुः शयनम्पा
 लयन्ती तदीयशयने पुरुषान्तरं वारयन्ती । अव्यभिचारि
 णीतियावत् । व्रते पारलौकिकभर्तृपकारे स्थिता तद्युक्ता ।
 व्रते एकादशादिव्रते स्थिता तत्कारिणीत्यर्थदूतिकेचित् । तद
 सत् । भर्तृमरणक्षणे तदसम्भवात् । तत्पिण्डं भर्तृ
 पिण्डं ॥ ० ॥

तत्पिण्डमित्यतस्तदित्यनुषज्यते । तच्छब्देन
 भर्तुः परामर्षाद्भर्तुः कृत्स्नमंशम्यत्नी लभेत । नतु
 स्वांशकृत्स्नमित्यर्थः । कृत्स्नस्वांशोद्देशेन लभेतेति
 विधानानुपपत्तेः स्वामिभावज्ञापनार्थत्वादस्य वच
 नस्य । नच स्वांशे स्वामिभावज्ञापनमर्हति । स्वांश
 ज्ञापनेनैव ज्ञातत्वात् । नच ग्रहणविधानार्थं
 तदितिवाच्यम् । स्वधनग्रहणस्य रागादेव प्राप्त
 त्वात् । नच नियमार्थवचनमिति वाच्यम् । अदृ
 ष्टार्थत्वापत्तेः ॥ ० ॥

अनुषज्यतइति । यद्यपि समासस्यविशेषणमात्रस्यानु
षङ्गेव्युत्पत्तिविरुद्धः । अन्यथा चैत्रपटमपनय घटमानयेत्या
दौ चैत्रस्यानुषङ्गेन घटान्वयापत्तेः । तथापि तदिति षष्ठ्यन्त
मव्ययमित्यभिप्रायः । आकांक्षासत्त्वे समासस्यस्यावृत्तौ बाध
काभावः । भर्तुरित्यस्यानुषङ्गस्तु व्यवहितत्वादसम्भवतीति
चूडामणिः । वस्तुतस्तदित्यर्थपरं इत्यतइत्यनन्तरं उपस्थित
मिति शेषः । तथाच । तद्गर्तस्वरूपमनुषज्यते अंशशब्दस्य
ससम्बन्धिकतया व्युत्पत्तिबलेनोपस्थितत्वात्सम्बन्धितया अन्वी
यतइत्यर्थः । ननु तद्वाक्यघटकपदोपस्थितायाः पन्थाएवान्व
योयुक्तः । नतु भिन्नवाक्योपस्थितस्य भर्तुस्तथाच पत्नी स्वांशं
कृत्स्नं वर्तनोचितं लभतइत्येवार्थः किं न स्यादतआह ।
नत्विति । अनुपपत्तौ हेतुमाह । स्वामिभावेति । स्वत्वज्ञाप
नार्थत्वादित्यर्थः । अस्य वचनस्य । नच नहि स्वांशे स्वत्वेन
ज्ञाते ज्ञातत्वादिति तथाच प्राप्तत्वाद्विधित्वासम्भवोवैयर्थ्यं
निराकाङ्क्षत्वं चेतिभावः । नच ग्रहेणेति । तथाच ग्रहणविधि
रयं नस्वत्वविधिरिति भावः । ग्रहणं यथेष्टविनियोगलक्षणम् ।
रागादेवेति । तथापि विधित्वासम्भवस्तदवस्थएवेति भावः ।
नियमार्थमिति । स्वांशं गृह्णीयादेवेति नियमार्थमित्यर्थः ।
अदृष्टेति । विधिनियमितस्य नित्यतया तस्मात् पण्डित्या
पूर्वं कल्पनीयन्तच्च दृष्टार्थत्वे सम्भवति गौरवादन्त्यायमिति
भावः । गौरवान्तरमप्याह ॥ ० ॥

नियमे च नियोज्यादिकल्पनमपि स्यात् । यच्चोक्तम् । नह्यनन्धादिः पुत्रांशं कृत्स्नं लभेत इत्युक्ते पितृत्वं कृत्स्नमंशमिति किन्तर्हि कृत्स्नं स्वांशमिति । तथात्रापि कृत्स्नं स्वांशापेक्षमिति । तन्न । अनन्धादिः पुत्रांशं कृत्स्नं लभेतेति वचनाभावात् दृष्टान्तानुपपत्तेः । भवतु वा । तथापि पूर्वोक्तहेतुना स्वांशं लभेतेति विध्यनुपपत्तेः । पित्रंशापेक्षमेव वर्णनं युक्तम् अतएव सर्वत्रान्यधनएव अन्यसम्बन्धज्ञापनं मुनयः कुर्वन्ति । यथा पितृधने पुत्राणां अपुत्रधने पत्यादीनामित्यादि न पुनः स्वांशग्रहणे प्रेरयन्ति । यच्च सम्बन्धिशब्दत्वेन स्वसम्बन्धुपस्थापकत्वम् ॥ ० ॥

नियमे चेति । नियोज्येति । ममेदं कार्यमिति बोद्धा नियोज्यः । गुरुमते स्वर्गकामोयजेतेत्यादौ स्वर्गकामनियोज्यकयागविषयकं कार्यमिति बोधस्य सिद्धत्वेन प्रकृतेऽपि बोधस्य नित्यत्वेन प्रत्यवायपरीहारफलकामरूपनियोज्यकल्पनं । आदिपदादकरणे प्रत्यवायकल्पनमपिस्यादित्यर्थः । नियोज्यकल्पनाया उभयथाप्यावश्यकत्वेऽपि कामनारूपाधिकाराधिक्यमत्रेति बोध्यम् । अनन्धादिअन्धादिभिन्नः ।

कृत्स्नमंशमिति । अवगम्यतइतिशेषः । कृत्स्नं स्वांशापेक्ष
मिति । वचनार्थवर्णनमितिशेषः ननु अनन्धादिरितिमया
वचनमिति कृत्वा दृष्टान्ततया नोक्तम् । किन्तु । तादृशार्थ
व्युत्पत्तिकल्पनास्थानतया तच्च वैदिकस्येव लौकिकस्यापि
वाक्यस्याविशिष्टन्तथाच तत्र वचनाभावोऽकिञ्चित्करइत्यत
आह भवतु वेति । अभ्युपगमादाह भवतुवेतीति केचित् ।
पूर्वाक्तहेतुना स्वांशं लभेतेति विधानानुपपत्तिरूपेण पितृ
शापेक्ष्यमिति । अनन्धादिरित्युक्तवाक्येपीति शेषः । नच पुत्रा
न्तरस्याप्यंशादेकवचनमनुपपन्नमिति वाच्यम् । तस्योद्देश्य
विशेषणतया अविवक्षितत्वादेकपुत्रस्थलाभिप्रायेण वा तत्
अतएव स्वधने स्वत्वविधानासम्भवादेव । सम्बन्धिशब्दत्वेनेति ।
सम्बन्धिशब्दस्येत्यादिः । सम्बन्ध्युपस्थापकत्वं स्वार्थस्य यः
सम्बन्धी प्रतियोगिनिरूपकरूपस्तद्वटितस्वार्थबोधकत्वं । तं
विहाय स्वार्थान्वयबोधत्वासम्भवात् । तद्वटितमूर्त्तिकत्वात् ।
पुत्रत्वादिरूपसम्बन्धितायाघटकता पुनरुपस्थितस्यैव सम्ब
न्धिनइतिभावः । उक्तव्युत्पत्तिकल्पनस्थलं दृष्टान्तविधया
दर्शयति ॥ ० ॥

यथा । मातेति न परमातावगम्यते इत्युक्तन्त
दप्युक्तम् । अनुपात्तसम्बन्धिविषयत्वात्तस्य

नहि डित्यस्य मातरमानयेत्युक्ते प्रयोज्यस्य माता
प्रतीयते प्रयोजकस्य वा तद्वदत्रापि तत्पिण्डमिति
तत्पदोपात्तत्वात्सम्बन्धिनः कथमप्यपेक्षिता । विधा
नानुपपत्तिश्च पूर्वमुक्तैव । तस्मात्कृत्स्नतदंशश्च
णमेव पत्न्यावृद्धमनुर्वोधयति । तथा । पत्यधिकार
विपरीतबोधकानि वचनानि ।

यथा शङ्खलिखितपैठीनसियमाः । अपुत्रस्य
स्वर्ण्यातस्य भ्रातृगामि द्रव्यन्तदभावे पितरौ हरे
ताम्पत्नी वा ज्येष्ठा सगोत्रशिष्यसब्रह्मचारिणः ।
अत्र भ्रातुरभावे पित्रोस्तयोरभावे पत्यधिकार
इति विरोधः ।

तथा देवलः । ततोदायमपुत्रस्य विभजेयुः
सहोदराः । तुल्यादुहितरोवापि ध्रियमाणः पिता
पिवा ॥ सवर्णाभ्रातरोमाता भार्या चेति यथाक्रमम् ।
एषामभावे गृह्णीयुः कुल्यानां सहवासिनः ॥ ० ॥

यथेति । यथा मातेत्युक्ते उपस्थितस्य वक्तुरेव सम्बन्धितया
ऽन्वयित्वं तथा प्रकृतेऽपि अंशशब्दस्य ससम्बन्धिकतया उपस्थि
तायाः पत्न्या एव तदर्थान्वयित्वमिति तत्कथमर्त्तुः कृत्स्नमंश
मिति भर्त्तृत्वमयं व्याख्यामीति पूर्वपक्षः अद्यपि पत्नीपदस्य

सम्बन्धिकतया तदर्थान्वयित्वेन भर्त्ताप्युपस्थितएव तदा
 तथापि विशेषणतया विशेष्यतयाच नानासम्बन्धुपस्थिति
 स्थले विशेष्यतयोपस्थितस्यैवान्वयित्वन्नतु विशेषणतयोपस्थित
 स्येति व्युत्पत्तिः कथमन्यथा यज्ञदत्तमित्रं पितृगृहम्प्रविशती
 त्यादौ न यज्ञदत्तस्य पित्रन्वयोऽपितु मित्रस्येति नियम
 उपपद्यतइति भावः । दूषयति । तदपीति । अनुपात्तेति ।
 सम्बन्धिपदार्थान्वययोग्यतया सम्बन्धिनः शब्दोपात्तत्वे
 तस्यैव तदन्वयित्वं न सम्बन्धन्तरस्योपस्थितेन पन्थंशान्वयः
 तस्याः प्रथमान्तोपस्थितत्वेन षष्ठ्यन्तसाकांक्षेण सम्बन्धिनान्वया
 योग्यत्वादिति भावः । प्रयोज्यस्येति । प्रयोजकस्येति च द्वयम्प्र
 माणान्तरेण तद्व्यस्योपस्थितौ बोध्यम् । प्रकृते भर्तृरूपसम्ब
 न्धिनः शब्दोपात्तत्वमतिपादयति । तत्पिण्डमिति । पन्थ
 पेक्षिता पत्नीरूपसम्बन्धिघटितस्वार्थबोधकता अंशशब्दस्येति
 शेषः पन्थन्वये बाधकमप्याह । विधानानुपपत्तिस्येति । उप
 संहरति । तस्मादिति । तदंशग्रणं भर्त्रेशग्रहणं । तुल्याः
 सवर्णाः । ध्रियमाणः निर्दोषः सन् जीवदवस्थः । सवर्णा
 भ्रातरोवैमात्रेयाः सहोदराणाम्प्रागुक्तत्वात् । कुल्यानां सह
 वासिनः सकुल्याः ॥ ० ॥

अत्र सर्वादौ भ्रातुरधिकारः । सर्वशेषे च
 भार्यायाइति विरोधः । अत्र केचिदविभक्तसंसृष्ट

गोचरोभ्रात्रधिकारः प्रथमं विभक्तासंख्ये गोचरश्च
 पत्यधिकार इति समादधति । तद्वृद्धस्यतिविरुद्धम् ।
 यदाह । विभक्ताभ्रातरोये च सम्प्रीत्यैकत्र
 संस्थिताः । पुनर्विभागकरणे तेषां ज्यैष्ठं न विद्यते ॥
 यदा कश्चित्प्रमीयेत प्रव्रजेद्वा कथञ्चन न लुप्यते तस्य
 गागः सोदरस्य विधीयते ॥ यातस्य भगिनी सा
 तु ततोऽंशं लब्धुमर्हति । अनपत्यस्य धर्मोऽयम
 भार्यपितृकस्य च ॥ संख्येनान्तु यः कश्चिद्विद्या
 शौर्यादिना धनम् । प्राप्नोति तस्य दातव्योऽंशः
 शेषाः समांशिनः ॥ अत्रोपक्रमोपसंहारयोः
 संख्येत्वकीर्तनात् । तत्सन्दंशपठितम् । न लु
 प्यते तस्य भागः सोदरस्य विधीयते । इतिवचनं
 संख्येविषयं वाच्यम् । अत्र चानपत्यस्य धर्मोऽय
 मभार्यपितृकस्य चेति । पुत्रदुहितृपत्नीपितृणाम
 भावे संख्येस्य सोदरस्य भ्रातुरधिकारबोधय
 तीति । कथन्तस्य पत्नीबाधकत्वम् । किञ्च न लुप्यत
 इति अविभक्तत्वे संख्येत्वे च भ्रात्रन्तरीयद्रव्य
 मिश्रीभूतस्य द्रव्यस्य पृथक्प्रतीतौ लोपाशङ्कयां न
 लुप्यत इति वचनमुपपद्यते । विभक्तस्यासंख्येस्य

तु धने विभक्तत्वप्रतीतौ का लोपा शङ्का । तस्मात्संस्मृ-
ष्टविषयत्वमेवामीषां वचनानाम् ॥ ० ॥

प्रव्रजेदाश्रमांतरम्विशेदित्यर्थः । भगिनी अनूढा ।
अंशं विवाहोचितं । विधवापि वर्त्तनोचितमिति केचित् ।
इदमप्यसंस्मृष्टविषयं कुतो न स्यादत आह उपक्रमोपसंहार-
योरिति । ननूक्तविरोधपरीहाराऽन्यथानुपपत्त्या शब्दं शप-
तितन्यायोनादरणीय इति विभक्तविषयत्वमेव वाच्यमित्यत-
आह । किञ्चेति । लोपाशङ्कायामिति । लोपोऽविभाज्यत्वम् ।
अमीषां वृद्धस्यतिवचनानाम् । निरुक्तविषयविभागे हेतुमपि
विकल्प्य दूषयति ॥ ० ॥

किञ्च । पत्न्यादेः पूर्वं भ्रात्रधिकारज्ञापक-
शङ्कादिवचनानां संस्मृष्टभ्रातृविषयत्वं वचनादान्या-
यादा तत्र न तावद्वचनात् । विशेषवचनाभावात्सं-
स्मृष्टिनस्तु संस्मृष्टीत्यादिवचनानान्तु भ्रात्रधिकारा-
वसरे विशेषज्ञापनपरत्वेन भ्रात्रधिकारमात्रपर-
त्वानुपपत्तेः । अनन्तरोपन्यस्तवृद्धस्यतिवचनानां
च संस्मृष्टविषयत्वे पुत्रदुहितृपत्नीपितृपर्यन्ताभावे
सौदरभ्रात्रधिकारज्ञापनात्तद्विरुद्धत्वादसंस्मृष्टवि-

प्रयत्नमेव तावद्युक्तम् । नतु संसृष्टविषयत्वम् ।
 अथ न्यायादिदमभिधीयते । तथाहि । संसृष्टत्वे
 यदेकस्य भ्रातुर्धनन्तदपरस्यापि । तत्रैकस्य मरणेन
 स्वत्वनाशेऽपि जीवतस्तत्र स्वामित्वानपायात्तस्यैव
 तद्भवति । नतु पत्न्याः । भर्तृमरणेन पत्नीस्वत्वस्यापि
 नाशात् । यथा सत्सु पुत्रादिषु न तद्वनमप्यत्याइति
 तन्मन्दम् । नहि संसृष्टत्वेऽपि यदेवैकस्य तदेवापर
 स्यापि ॥ ० ॥

किञ्चेति । विशेषज्ञापनपरत्वेन समानसम्बन्धिनां मध्ये
 संसर्गिणः संसर्गनिबन्धनाधिकारबोधकत्वेन । अन्यथा पुत्र
 सत्त्वेऽपि संसृष्टभ्रात्रधिकारप्रसङ्गादिति भावः प्रत्युत विरुद्ध
 मेव वचनमस्तीत्याह । अनन्तरेति । पुत्रदुहितृत्यादि ।
 अनपत्यस्य धर्मोयमभार्यपितृकस्य चेत्यभिधानादिति
 भावः । असंसृष्टविषयत्वमेवेति । शङ्कादिवचनानामिति
 पूर्वोक्तमनुषज्यते । युक्तमिति । संसृष्टत्वे पत्युर्भावे भ्रात्रधि
 कारादर्थ्यादसंसृष्टत्वे पत्नीसत्त्वे भ्रात्रधिकारस्य स्वरसिद्ध
 त्वादिति भावः । न्यायमेवाह । तथा हीति । तदपरस्यापीति ।
 सर्वेषां संसृष्टानां सर्वधनएव सामान्यस्वत्वं न प्रादेशि
 कमिति भावः । ननु दम्पत्योर्मध्यगन्धनमित्यनेन तत्र पत्न्या
 अपि स्वत्वस्य विद्यमानतया अनन्तरमप्यन्याएव युगपदुभ

योर्वा तद्धनं कथं न स्यादत आह । नत्विति । भर्तृमरणेन
तत्स्वत्वापगमेन भर्तृमरणात् तत्पत्नीस्वत्वनाशे प्रमाणमाह ।
यथेति । इत्थं च पत्यधिकारस्थलेऽपि भर्तृमरणात्तस्याः
प्राचीनं स्वत्वं नश्यत्येव सामग्रीसत्त्वात् । किन्तु पुनः स्वत्वान्तर
मुत्पद्यते अतएव तद्धनस्य दायत्वमपीति भावः ॥ ० ॥

किन्तु । अविज्ञातैकदेशविषयम् । तद्वयोर्नतु
समग्रमेव । समग्रस्वत्वकल्पनायाम्प्रमाणाभावात्
इत्युक्तमादावेव । परिणयनोत्पन्नं भर्तृधने पत्याः
स्वामित्वम् । भर्तृमरणान्नश्यतीत्यत्र च प्रमाणा
भावात् । सतितु पुत्रे तदधिकारशास्त्रादेव पत्नी
स्वत्वनाशोऽवगम्यते । अत्रापि संसृष्टभ्रात्रधिकार
शास्त्रात्तदिनाशोऽवगम्यते । इति चेन्न । संसृष्ट
भ्रातृगोचरत्वस्याद्याप्यसिद्धेः । सिद्धेहि भ्रातृसंसृष्ट
भर्तृमरणेन पत्नीस्वामित्वनाशे भ्रात्रधिकारशास्त्रस्य
संसृष्टविषयत्वं सति तु तद्विषयत्वे शास्त्रस्य पत्नी
स्वामित्वनाशइतीतरेतराश्रयम् ॥ ० ॥

किन्त्विति । अविज्ञातञ्चैकत्रीयत्वादिना विशेषरूपेण धर्म्मि
ण्यनिश्चितम् । एकदेशमिति मध्यपदलोपिसमासाश्रयणेन

एकदेशो देशाश्रयोयस्य तादृशश्च तदित्यर्थः । नत्विति ।
 नतु समयमेव द्वयोरित्यन्वयः नतु समुदितमेवोभयस्वामिकमि
 त्यर्थः । प्रमाणाभावादिति । वैशेषिकव्यवहारानर्हत्वेन प्रमा
 णाभावादित्यर्थः परिणयोत्पन्नन्तदधीनदम्पत्यसंस्कारोत्प
 न्नम् । अन्यथा परिणयनानन्तरभाविभर्तृधने स्वामित्वानुपपत्तेः
 परिणयनस्य विनष्टत्वादिति । प्रमाणाभावादिति । तथाच ।
 पत्याः स्वत्वस्य विरोधिनः सत्वान्न भ्रातृस्वत्वसम्भवदिति
 भावः । तदधिकारशास्त्रस्येति । तथाच । भर्तृमरणात्स्वत्वनाशे
 पुत्रत्वकालः सहकारी कल्प्यतइति भावः । असिद्धेरिति ।
 तथाच संसृष्टभ्रात्रधिकारबोधकशास्त्रमेतद्वचनन्न भवती
 त्यर्थः । ननु भर्तृमरणात्पत्याः स्वत्वनाशात् भ्रातुः स्वत्वो
 त्पत्तौ बाधकाभावइत्यत आह । सिद्धेहीति । संसृष्टविषयत्वं
 संसृष्टधनभ्रातृविषयत्वं सेत्स्यतीति शेषः । सतितु सिद्धेतु । पत्नी
 स्वत्वनाशइति शास्त्रबलेनैव पुत्रसत्ताकालस्यैव संसृष्टभ्रातृ
 सत्त्वकालस्यापि सहकारत्वकल्पनाभावः । ननु दम्पत्योर्म
 ध्यगन्धनमित्यनेन यत्र पत्युः स्वत्वन्तत्रैव पत्याः स्वत्वं प्रत्याप
 ज्यते नतु वैपरीत्यं स्त्रीधने व्यभिचारात् । तथाच पत्युः स्वत्व
 नाशात्पत्याः स्वत्वनाशः सिद्धएवेति शास्त्रस्य संसृष्टभ्रातृ
 विषयत्वं निष्प्रत्यूहमिति कान्योन्याश्रयः पत्नीस्वत्वनाशस्य
 प्रमाणान्तरसिद्धत्वादत आह ॥ ० ॥

किञ्च । शङ्खलिखितादिवचनानामविभक्तसंसृष्ट
गोचरत्वेऽविभक्तस्य संसृष्टस्य च धनन्तद्विधभ्रातृ
गामि । तस्य तु तथाविधस्याभावे पितरौ लभेतामि
त्यन्वयोवाच्यः । तदा च विकल्पनीयम् । किं विभक्ता
संसृष्टौ पितरौ गृह्णीयाताम् । उताविभक्तसंसृष्टौ ।
तत्र न प्रथमः कल्पः । पत्नी दुहितरश्चेत्यादिना
विभक्तासंसृष्टयोः पित्रोः पत्नीबाध्यत्वात् । कथं
पत्नीतः पूर्वं तयोरधिकारः । नापि द्वितीयः । अवि
भक्तसंसृष्टभ्रातृसङ्गावेऽप्यविभक्तसंसृष्टपितृग्राह्य
त्वस्य सर्वेषामविवादात् । किञ्च । यथा पित्रा भ्रात्रा
च विभक्तासंसृष्टधने शरीरदातृतया आत्मा वै
जायते पुत्रइत्येकत्वश्रुतेर्धनशरीरयोश्च प्रभुत्वात् ।
तत्पितृदेयपितामहप्रपितामहपिण्डद्वयोश्च सपि
ण्डनेन मृतस्य भोक्तृत्वाज्जीवति च पितरि पुत्रा
णाम्पार्वणपिण्डदानाभावात् भ्रातृभ्यश्च पूर्वं
पितुरधिकारः तथेतरत्रापि युक्तः ॥ ० ॥

किञ्चेति । तद्विधोऽविभक्तसंसृष्टान्यतरः । तस्य भ्रातुः ।
तथाविधस्य उक्तान्यतरस्य । पत्नी दुहितरश्चेत्यादियाज्ञ
वल्क्यवचनस्य विभक्तासंसृष्टविषयत्वमेव कुत इति चेदत्र

चूडामणिः सर्ववाध्यायाः पत्न्याः प्रथममधिकारिवोधक
 तथा तत्परत्वस्यैव निश्चयादित्याशयादितिव्याचष्टे । वस्तुतः
 शङ्खनादिवचनानां संसृष्टाविभक्तभ्रातुः पत्नीतः पूर्वमधिकार
 बोधकत्वेऽपि पित्रोरपि तथाविधयोरेव पत्नीतः पूर्वमधिकार
 बोधकत्वन्तुल्यन्यायादतः परिशेषादेव याज्ञवल्क्यवचनस्य
 विभक्तासंसृष्टविषयत्वमिति भाव्यम् । पत्नीतः पूर्वमिति ।
 शङ्खनादिवचनादिति शेषः । अथास्मादिधानां वङ्गनामत्र
 विवादएवयाज्ञवल्क्यवचनाद्विभक्तासंसृष्टस्य पितुर्भातवाध
 कत्वे सिद्धे शङ्खनाद्युक्तभ्रातृवाध्यताया अविभक्तसंसृष्टगोचर
 त्वस्यैव संभवादत आह । किञ्चेति । ननु भ्रातृदेयपिण्डत्रये
 सपिण्डनेन तस्य भोक्तृत्वात् भ्रातुरेव प्रागधिकारोयुक्त इत्य
 त आह । जीवति चेति । इतरत्रापि संसृष्टाविभक्तधनेऽपि ।
 यदि चोक्तहेतूनपेक्ष्यापि संसर्गाविभक्तत्वयोरुत्कर्ष इत्युच्यते ।
 तदा पितृभ्रात्रोर्द्वयोरेव तदविशेषाद्युगपदधिकारः स्यादि
 त्याह ॥ ० ॥

अविभागसंसर्गयोर्वा अविशेषात् । पितृभ्रात्रो
 तुल्यवदधिकारोयुक्तो न तु भ्रातुरभावे पितुरिति
 युक्तम् । किञ्चाविभक्तसंसृष्टौ पितरौ गृह्णीयाता
 मिति द्विवचनमनुपपन्नम् । मात्रा सह विभागा

विभागयोरभावात् । अतएव धनसंसर्गाभावोऽपि ।

यदाह बृहस्पतिः । विभक्तोऽयः पुनः पित्रा भ्रात्रा
चैकत्र संस्थितः । पितृव्येनाथ वा प्रीत्या स तु संसृष्ट
उच्यते । अनेनैतद्दर्शयति । येषामेव हि पितृभ्रातृ
पितृव्यादीनां पितृपितामहार्जितद्रव्येणाविभक्तत्व
मुत्पत्तितः सम्भवति । तएव विभक्ताः सन्तः परस्पर
प्रीत्या यदि पूर्वोक्तविभागध्वंसेन यत्तव धनन्त
न्ममधनं यन्ममधनन्तत्तवापीति एकत्र गृहे एक
गृहिरूपतया संस्थिताः संसृज्यन्ते न पुनरनेक
रूपाणां द्रव्यसंसर्गमात्रेण सम्भूयकारिणां वणिजा
मपि संसर्गित्वम् । नापि विभक्तानां द्रव्यसंसर्ग
मात्रेण पूर्वोक्तप्रीतिपूर्वकाभिसन्धानं विना ।
अतः संसर्गित्वाविभक्तत्वयोर्मात्रा सद्वासम्भवात् ।
कथं मातृगतोभ्रातृसद्भावाधिकारविरोधः समा
धेयः ॥ ० ॥

अविभागेत्यादि । अथ शङ्खादिवचनयाज्ञवल्क्यादिवचनेषु
क्रमेणाधिकारावगमात् यौगपद्यासम्भवः । तथाच तद्भोग्य
पिण्डद्वयदाहपित्रपेक्षया तद्भोग्यपिण्डत्रयदाहतया तद्दे
यमातामहादिपिण्डत्रयदाहतया च भ्रातुरुत्कर्षात् । तत्र

क्रमेणैवाधिकारोयुक्तः । विभक्तासंसृष्टपितुः प्रागधिकारस्तु
 वाचनिक एवेत्यत आह । किञ्चेति । अविभागः साधारण्यम् ।
 अतएव विभागविरहादेव । उत्पत्तितदिति । तेन मातृव्या
 दृत्तिः तस्याधनसम्बन्धस्य परिणयाधीनत्वात् । विभाग
 ध्वंसेन विभागाभिव्यक्तप्रादेशिकस्वत्वध्वंसेन । यत्तवेति ।
 यावदेकत्र स्थापनमिति शेषः । अन्यथा विभक्ताः पितृवित्ता
 चेत्संप्रीत्यैकत्र संस्थिताः । पुनर्विभागकरणे तेषां ज्यैष्ठ्यं न
 विद्यतइत्यादिवचनोपदेशितपुनर्विभागस्य वैयर्थ्यापत्तेः । एते
 न संसर्गे सति स्वत्वं सर्वेषां सर्वधनेषु सामुदायिकस्वत्वमेव
 नतु विभागात् पूर्वमिव प्रादेशिकस्वत्वमिति सिद्धम् । अत्र
 चोक्ताभिसन्धानवलेनासाधारणधनशरीरायासाभ्यां संसृष्टि
 नैकेनार्जितधनेऽपि सर्वेषामेव संसृष्टिनां सामुदायिकस्वत्वमिति
 बोध्यम् । अधिकारविरोधः । अधिकारपौर्वापर्यविरोधः ।
 स्वसिद्धान्तमाह ॥ ० ॥

सम्प्रति धीमद्भिः समाधीयते । तत्र विष्णवादि
 वचनेभ्यः पुत्राद्यभावमात्रेण पत्यधिकारः स्पष्ट
 मवगम्यते । युक्तं चैतत् यन्मृतधनमुत्तपौत्राणामेव
 प्रथममभवति ।

तथाहि मनुविष्णू । पुन्राम्नोनरकाद्यस्मात्पित
रन्त्रायते सुतः । तस्मात्पुत्रइति प्रोक्तः स्वयमेव
स्वयम्भुवा ॥

तथा हारीतः । पुन्रामा निरयः प्रोक्तश्चिन्नतन्तुश्च
नैरयः । तत्र वै त्रायते यस्मात्तस्मात्पुत्रइति स्मृतः ॥

तथा शङ्खलिखितौ । पितॄणामनृणोजीवन्
दृष्ट्वा पुत्रमुखम्यिता । स्वर्गीं सुतेन जातेन तस्मिन्सं
न्यस्य तदणम् ॥ अग्निहोत्रन्त्रयोवेदायज्ञाश्चैव
सदक्षिणाः । ज्येष्ठपुत्रप्रसूतस्य कलां नार्हन्ति षोड
शीम् ॥

अत्र मनुशङ्खविष्णुवसिष्ठहारीताः । पुत्रेण
लोकान् जयति पौत्रेणानन्त्यमश्रुते । अथ पुत्रस्य
पौत्रेण ब्रध्नस्याप्नोति पिष्टपम् ॥

तथा याज्ञवल्क्यः । लोकानन्त्यन्दिबः प्राप्तिः
पुत्रपौत्रप्रपौत्रकैः ॥ ० ॥

संप्रतीति । नच स्वार्जितधने प्रथमं भ्रात्रधिकारः पितृ
सम्बन्धिधने पितुरधिकारइति रत्नाकराद्यभिहितमेव
समाधानं युक्तमिति वाच्यम् । प्रमाणाभावादिनिगमनाविर
हेण वैपरीत्यस्यापि सम्भवाच्च धीमद्भिरस्मदभिमतार्थवादि
भिर्हलायुधादिभिरित्यर्थः । विष्ण्वादीत्यादिना याज्ञवल्क्य

परिग्रहः । वचनेभ्यः अपुत्रधनं पत्न्यभिगामीति पत्नीदुहितर
 श्वैवेत्यादिवचनेभ्यः । वचनस्यपुत्रपदस्य वक्ष्यमाणयुक्त्या
 प्रपौत्रपर्यन्तपरत्वादाह । आदीति । पौत्रप्रपौत्रपर्यन्तपरि
 ग्रहार्थः । स्पष्टमिति । अपुत्रधनं पत्न्यभिगामीत्यभिधानादेशा
 मभावे पूर्वेषां धनभागुत्तरोत्तरइत्यभिधानाच्चेतिभावः ।
 अस्य न्यायमूलत्वमाह । युक्तमिति । निरयोनरकः नैरय
 इति निरयगामीत्यर्थइति केचित् । तदसत् । तत्रेत्यनन्वया
 पत्तेः । किन्तु नरकएवार्थः तद्धि तस्याविवक्षणात् । तत्र तस्मात्
 प्रसूतस्येति भावे क्तः । तेन जन्मनाइत्यर्थः । ब्रध्नस्य आदित्यस्य ।
 पिष्टपं लोकं ॥ ० ॥

तदेवं पुत्रादिभिर्जन्मतः प्रभृति पितुः परलोको
 चितमहोपकारनिष्पादनात् । मृतस्य तस्य पार्वणवि
 धिना पिण्डदानात् । पुत्राद्यर्थं तद्धनं मृतमेवोप
 करोतीति न्यायप्राप्तं पुत्रादीनां स्वामित्वं श्रुतन्त
 योपकारकत्वेन धनसम्बन्धं ॥

मनुरप्याह । ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्री भवति
 मानवः । पितृणामनृणश्चैव स तस्मात्तद्धुमर्हति ।
 तस्मादिति हेतूपन्यासादायभागप्रकरणे च पुत्रा
 दीनां नानाविधपुत्राद्युपकारकत्वकीर्तनस्यानन्य

प्रयोजनकत्वात् । उपकारकत्वादेव धनसम्बन्धो
मनोरनुमतइति गम्यते अतएव पुत्रपदं प्रपौत्र
पर्यन्तानामेव पार्वणविधिना पिण्डदानोपकार
कत्वस्याविशेषादन्यथा पुत्रपदस्य स्वार्थत्यागानुप
पत्तेः । पौत्राधिकारज्ञापकं वचनङ्गयच्चित् यदि
लभ्येतापि प्रपौत्रस्य तु न पृथक्वचनमस्ति । तस्मा
दुपकारकत्वादेव प्रपौत्रस्याप्यधिकारइतिपुत्रपद
मुपलक्षणम् ।

अतएव बौधायनः । प्रपितामहः पितामहः पिता
स्वयं सोदर्याभ्रातरः सवर्णायाः पुत्रः पौत्रः प्रपौत्र
एतान विभक्तदायादान्सपिण्डानाचक्षते । विभक्त
दायादान् सकुल्यानाचक्षते । सत्स्वङ्गजेषु तद्गामी
ह्यर्थो भवति । सपिण्डाभावे सकुल्यः । तदभावे चा
चार्योऽन्तेवासी ऋत्विग्वा हरेत्तदभावे राजा ॥ ० ॥

श्रुतं न्यायमूलश्रुतिबोधितम् । अतएव उपकारकत्वेन
धनसम्बन्धस्य मनोरनुमतत्वादेव । अन्यथा न्यायमूलत्वा
भावे । ननु वाचनिक एवायमधिकारक्रमः पौत्रप्रपौत्रयोरपि
वचनान्तरादेवाधिकारो भविष्यतीत्यत आह । पौत्राधिकार
इति । कथं चिदिति । पौत्री मातामहस्तेन दद्यात्पिण्डं
हरेद्भूतमित्यनेन पुत्रिकापुत्रस्य पौत्रतयाधनाधिकारप्रति

पादनात् । पौत्रस्यापि धनाधिकारस्यार्थतः प्राप्तेरित्यर्थः । एवं
अपुत्रपौत्रे संसारे दौहित्राधनमाप्नुयुरित्यनेनापि तथैव
पौत्राधिकारलाभइत्यर्थः ॥ ० ॥

अस्यार्थः । पित्रादिपिण्डत्रयेषु सपिण्डनेन
भोक्तृत्वात् पुत्रादिभिश्च त्रिभिः तत्पिण्डस्यैव
दानात् यश्च जीवन् यत्पिण्डदाता स मृतः सन्
सपिण्डनात्तत्पिण्डभोक्ता । एवञ्च सति मध्यस्थितः
पुरुषः पूर्वेषां जीवन् पिण्डदाता स मृतस्तत्पिण्ड
भोक्ता च परेषां जीवताम्पिण्डसम्प्रदानभूत
आसीत् । मृतैश्च तैः सह दौहित्रादिदेयपिण्ड
भोक्ता । अतोयेषामयम्पिण्डदाता येवा तत्पिण्डदा
तारस्तेऽविभक्तपिण्डरूपन्दायमश्नन्तीत्यविभक्तदा
यादाः सपिण्डाः । पञ्चमस्य तु पूर्वस्य मध्यमः
पञ्चमोऽन पिण्डदाता । न च तत्पिण्डभोक्ता । एव
मधस्तनोऽपि पञ्चमोऽन मध्यमस्य पिण्डदाता नापि
तत्पिण्डभोक्ता । एतेन वृद्धप्रपितामहात्प्रभृतयः
पूर्वपुरुषाः प्रतिनप्तुः प्रभृत्यधस्तनास्तयः पुरुषा
एकपिण्डभोक्तृत्वाभावात् विभक्तदायादाः सकुल्या
इत्याचक्षते । इदञ्च सपिण्डत्वं सकुल्यत्वञ्च दाय
ग्रहणार्थमुक्तम् ।

अतएव मनुनापि । न भ्रातरो न पितरः पुत्रा
रिक्थहराः पितुरित्यभिधाय कुत इत्यपेक्षायां त्रया
णामुदकं कार्यन्तिषु पिण्डः प्रवर्त्तते । चतुर्थः
सम्प्रदातेषामप्यञ्चमो नोपपद्यत इत्युक्तम् । अशौचा
द्यर्थन्तु पिण्डलेपभुजामपि तद्वत्तपिण्डलेपभोक्तृ
त्वेन सपिण्डत्वम् । मार्कण्डेयपुराणे निर्दिष्टम् ।
यथा । पिण्डलेपभुजश्चान्ये पितामहपितामहात् ।
प्रभृत्युक्तास्त्रयस्तेषां यजमानश्च सप्तमः ॥ इत्येवं
मुनिभिः प्रोक्तः सम्बन्धः साप्तपौरुषः । अशौचकर
इत्यर्थः । अतएव मनुनाप्युक्तमशौचप्रकरणे ।

सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्त्तते । समानो
दकभावस्तु जन्मनाम्नोरवेदने ॥ अन्यथा त्रयाणा
मित्यनेन विरोधः स्यात् । प्रपौत्रपर्यन्ताभावे तु
वैधव्यात्प्रभृतिव्रतादिना भर्त्तः परलोकहिताचर
णेन पुत्रादिभ्योजधन्येति तेषामभावे धनहारिणी
पत्नी ॥ ० ॥

दौहित्रादीत्यादिना जीवत्पुत्रान्तरादिपरिग्रहः । प्रतिनप्तुः
प्रपौत्रात् । साप्तपौरुषसापिण्डविधिबोधितविरोधमाश्रं
क्याह । इदमिति । इदं पुरुषत्रयमात्रविश्रान्तम् । वैधव्यात्प्र

भृतीति । अनेन जन्मप्रभृत्युपकारकेभ्यः पुत्रादिभ्योजघन्यत्वं
मुपपादितं एवम्यार्वणपिण्डदानाभावादपि जघन्यत्वं
बोध्यं नच पुत्रादिभ्यः पूर्वं परिणयनात्प्रभृत्याश्रमधर्मा
चरणेन उपकारकत्वात्तस्याश्रयुत्कर्षसम्भवइति वाच्यम् ।
अलाभे चैव कन्यायाः स्नातकव्रतमाचरेदित्यादिना आश्रम
धर्माचरणे तस्या अनियतत्वाज्जन्मप्रभृतिमहोपकारकपुत्रा
दितोजघन्यतायादुर्वारत्वाच्च ॥ ० ॥

तदाह व्यासः । मृते भर्त्तरि साध्वी स्त्री ब्रह्म
चर्य्यव्रते स्थिता । स्नाता प्रतिदिनन्दद्यात् स्वभर्त्रे
सतिलाञ्जलीन् ॥ कुर्याच्चानुदिनम्भक्त्या देवता
नाञ्च पजनम् । विष्णोराराधनञ्चैव कुर्यान्नित्यमुपो
षणम् ॥ दानानि विप्रमुख्येभ्यो दद्यात् पुण्यविवृद्धये ।
उपवासांश्च विविधान् कुर्यात् शास्त्रोदितान्
शुभे ॥ लोकान्तरस्थभर्त्तारमात्मानञ्च वरानने ।
तारयत्युभयं नारो नित्यन्धर्मपरायणा ॥ तदेव
मादिभिर्वचनैः पत्या अपि नरकनिस्तारकत्वश्रुतेः ।
धर्महीनतयावाऽकार्यं कुर्वती पुण्यफलसमत्वेन
भर्त्तारमपि पातयतीति । तदर्थन्तद्वनं पूर्वस्वाम्य
र्थमेव भवतीति युक्तमप्याः स्वाम्यम् ॥ ० ॥

स्वभर्त्रे इति । उपलक्षणमेतत् । श्वशुरार्य्यश्वशुराभ्यामपि
 बोध्यं । तर्पणं प्रत्यहं कार्य्यभर्त्तुः कुशतिलोदकैः । तत्पितुस्त
 पितुश्चापि नामगोत्रादिपूर्वकं ॥ इतिकाशीखण्डवचनात् ।
 अत्र प्रत्यहमिति विधानादेषान्तर्पणं नित्यं अन्येषां काम्य
 मिति बोध्यम् । विष्णोरिति । आराधनं पतिबुद्ध्या विष्णोश्च
 पूजनं कार्य्यं । पतिबुद्ध्या नचान्यथा इति काशीखण्डवच
 नात् । उपवासांश्चेति । शास्त्रोदितान् नित्यान् काम्यान्वाअहो
 रात्राभोजनरूपान् भोजनचतुष्टयनिवृत्तिरूपान्वाउपवासां
 श्चेत्यर्थः । काम्योपवासांश्च महाभारतोक्ताः । यथात्रिरात्र
 मञ्चरात्रं वा पञ्चव्रतमथापिवा । मासोपवासान्कुर्याद्वा
 चान्द्रायणमथापिवा इति । त्रिरात्रोपवासेन वैश्यशूद्रयोः
 त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा तेषां पुष्टिर्न विद्यते । वैश्यशूद्राश्च येमो
 हादुपवासं प्रकुर्वते । इति भारतवचनात् । पुष्टिर्व्रतफल
 मिति । कश्चित्तु उपावृत्तस्य पापेभ्योयस्तु वासोगुणैः सह ।
 उपवासः स विज्ञेयो न शरीरविशेषणमिति पारिभाषिक
 उपवासपरमेव अत्रोपवासपदमित्याह । तन्न तस्य समुदित
 स्यैकविधत्वेन विविधानित्यनुपपत्तेः नच उपवाससामान्यपर
 त्वेचाशक्यानुष्ठानदोषः सर्वस्मिन्नेवाङ्गिकाम्योपवाससम्भवादि
 इति वाच्यं । एतस्य सम्भवपरत्वाद्दानवत् । लोकान्तरस्थं
 दुःखदापकृष्टस्थानस्थन्तारयति सुखदोत्कृष्टस्थानम्प्रापयति

श्रुतेरिति युक्तं पत्न्याः स्वत्वमिति वक्ष्यमाणहेतुः पुण्यापुण्य
इति । शरीराद्धं स्मृता जाया पुण्यापुण्यफले समेति वचना
दित्यादिः । पातयतीति । इत्यतोपीत्यर्थः ॥०॥

अतः शङ्खादिवचनेषु व्यवहितयोजना कार्या ।
अपुत्रस्य स्वर्ण्यातस्य धनं ज्येष्ठा पत्नी हरेत् । तद
भावे पितरौ हरेताम् । तदभावे भ्रातृगामीति ।
तदभावइति मध्यपठितस्यूर्वेण भ्रातृगामीत्यनेन
परेण च पितरौ लभेतामित्यनेन च सम्बध्यते ।
अविरोधात् । न्यायस्योक्तत्वाच्च । नत्वश्रुताविभक्त
संख्यगोचरत्वकल्पना अतोऽविशेषेणैव विभक्त
त्वाद्यनपेक्षयैवापुत्रस्य भर्तुः कृत्स्नधने पत्यधिकारो
जितेन्द्रियोक्त आदरणीयः । पत्नीत्वञ्च प्रथममुत्तम
वर्णायाः ज्येष्ठा पत्नीत्यभिधानात् ॥०॥

अतइति । पत्यधिकारस्य न्यायसिद्धत्वं यतोऽतइत्यर्थः ।
शङ्खादिवचनेष्विति । अपुत्रस्य स्वर्ण्यातस्य भ्रातृगामि धनन्त
दभावे पितरौ लभेतां पत्नीवा ज्येष्ठा इत्यादिप्रागुक्तेष्वित्यर्थः ।
व्यवहितयोजनामेवाह । अपुत्रस्येति अविरोधादिति । विष्णु
याज्ञवल्क्यशङ्खवचनानाम्परस्परविरोधपरीहारायेत्यर्थः ।

अयञ्च व्यवहितयोजनायां मध्यपठितस्य उभयचान्वये उभय
चैव हेतुः ननुविष्णवादिवचनेऽपि व्यवहितयोजनया विरोधपरी
हारसम्भवे व्यवहितयोजनायां विनिगमकाभावद्वयतत्राह ।
न्यायस्येति । वैधव्यात् प्रभृतीत्याद्युक्तन्यायस्येत्यर्थः । तथाच
न्यायएव विनिगमकमिति भावः । निराकृतमपि केचिदादि
मतं हेलन्तरेणापि पुनर्निराकरोति । नत्विति । तथाचाश्रुत
कल्पनागौरवपराहतमपि तदितिभावः । अविशेषेणैव वचने
विभक्तत्वादिविशेषानुपादानेनैव विभक्तत्वाद्यनपेक्ष्यमित्यत्रायं
हेतुः । वक्ष्यमाणनारदवचनविरोधपरीहाराय सवर्णायास्तद
भावे चानन्तरवर्णायाश्च पत्नीत्वं नत्वन्यासाम्भार्याणामिति
व्यवस्थापयति । पत्नीत्वञ्चेति । प्रथममित्यनेन तदसम्भवेऽ
नन्तरवर्णाया अपि तथात्वं सूचितं । तत्र प्रमाणमाह । ज्येष्ठेति
अभिधानात् । ज्येष्ठा वा पत्नीत्यादिना शङ्खादिभिरिति
शेषः । ननु शङ्खादिवचने ज्येष्ठायाः पत्नीत्वमवगम्यते नतु
सवर्णायाद्वयत्राह ॥ ० ॥

वर्णक्रमेण ज्येष्ठत्वात्तदाह मनुः । यदि स्वाश्व
पराश्वैव विन्देरन् योषितोद्विजाः । तासां वर्णक्रमे
णैव ज्यैष्ठ्यं पूजा च वेश्म च ॥ अतः परिणयनक
निष्ठापि सवर्णा ज्येष्ठैव तस्याएव यज्ञादिषु
आपाराधिकारात् पत्नीत्वम् ।

तथाच मनुः । भर्तुः शरीरशुश्रूषान्धर्मकार्यञ्च
नैतिकम् । स्वास्वैव कुर्यात्सर्वेषां नान्यजातिः
कथञ्चन ॥ यस्तु तत्कारयेन्नोद्वात्स्वजात्या स्थितया
न्यया । यथा ब्राह्मणचाण्डालः पूर्वदृष्टस्तथैव सः ॥
सवर्णायाः पुनरभावे अनन्तरवर्णा पत्नी ।

यथा विष्णुः । सवर्णाया अभवे त्वनन्तरयैवा
पदि नत्वेव द्विजः शूद्रया धर्मकार्यं कुर्यादित्यनु
वर्तते । तेन ब्राह्मणस्य ब्राह्मणी पत्नी तदभावे
क्षत्रियाप्यापदि । नतु परिणीते अपि वैश्याशूद्रे ।
क्षत्रियस्य क्षत्रिया पत्नी तदभावे वैश्यापि । अनन्त
रवर्णत्वान्न शूद्रा । वैश्यस्य वैश्यैवैका ॥ ० ॥

वर्णक्रमेणेति । स्वाः सजातीयाः एताश्चानुलोमजातीयाः
प्रतिलोमपरिणयनविरोधात् । तथाचैतद्वचनप्राप्तवर्णज्येष्ठ
त्वस्य सवर्णायामेव पर्यवसाने सवर्णायाः पत्नीत्वं सिद्धमिति
भावः । अतोवर्णक्रमेण ज्येष्ठत्वं यतः परिणयनकनिष्ठापीति ।
क्षत्रियायां सत्याग्रथमपरिणीतब्राह्मणमरणे पश्चात्परिणीता
ब्राह्मणीपरिणयनकनिष्ठा बोध्या अन्यथा व्युत्क्रमविवाहा
पत्तेरिति बोध्यम् । ननु ज्येष्ठायाः पत्नीत्वेऽन्यासां पत्नीत्वे बाध
काभावः । तथाच पत्नीत्वं सर्वासामेव ज्येष्ठपत्न्याः पनर्धनाधि

कारदत्येव किं नस्यादत्राह । तस्याएवेति । यज्ञादीति ।
 तथाच पत्युर्नयज्ञसंयोगदति व्याकरणस्मृत्या यज्ञसम्बन्ध
 एव पत्नीपदस्य साधितत्वात् सवर्णायाएव यज्ञाधिकारात् ।
 पत्नीत्वं नान्यासामितिभावः सवर्णायाएव यज्ञाधिकार
 इत्यत्र प्रमाणमाह । तथाचेति । स्वजात्या स्थितयेति । ए
 तेन स्वजात्याअभावेऽन्यासामपि पत्नीत्वं प्रतिपादितं ।
 ननु सवर्णायाअभावे इतरासां सर्वासामेव पत्नीत्वं स्यात् ।
 तत्कथं सवर्णानन्तरवर्णयोरेव पत्नीत्वमभिहितं । तत्राह ।
 सवर्णायाः पुनरिति । प्रमाणमाह । यथेति । अनन्तरयैवेत्येव
 कारेण व्यवहितवर्णव्यवच्छेदः । वैश्यस्यानन्तरवर्णत्वेन
 शूद्रायाधर्मप्रसक्तौ निषेधयति ॥ ० ॥

नत्वेव द्विजः शूद्रयेति द्विजमात्रस्यैव शूद्रा
 निषेधात् । अनेनैव पत्नीभावक्रमेणैव धनाधि
 कारिता बोद्धव्या । अतः परिणीतस्त्रीणामप्यपत्नी
 त्वात्तदभिप्रायकमेव नारदवचनम् ।

भ्रातृणामप्रजः प्रेयान्कश्चिच्चेत्प्रजयेद्यदि । विभ
 जेरन्धनन्तस्य शेषास्ते स्त्रीधनं विना ॥ भरणञ्चास्य
 कुर्वीरन् स्त्रीणामाजीवितक्षयात् । रक्षन्ति शय्यां
 भर्त्तश्चेदाच्छिन्दुरितरासु च ॥ तथा तस्यैव । अन्यत्र

ब्राह्मणात्किन्तु राजा धर्मपरायणः । तत्स्त्रीणां
जीवनन्दद्यादेष दायविधिः स्मृतः ॥ तदीयस्त्री
णामपत्नीनां वर्त्तनधनदानम् । पत्नीनाम्युनः
कृत्स्नधनेऽधिकारितेत्यविरोधः ॥ ० ॥

नत्वेवेति । एतेनेदमपि सिद्धं यद्ब्राह्मणीचत्रिययोर्दयोरप्य
भावे अत्यन्तापदि वैश्यापि ब्राह्मणस्य धर्मचारिणी द्विजत्व
पुरस्कारेणैव शूद्रामात्रनिषेधात् । अन्यथा ब्राह्मणचत्रि
ययोः शूद्राप्रसक्त्यभावेन द्विजदतिविहाय वैश्यइत्येव ब्रूयात्
अतएवानुपदं वक्ष्यति द्विजमात्रस्यैव शूद्रानिषेधादिति ।
चूडामणिस्तु पत्नीत्वञ्चेत्यादिग्रन्थमन्यथाव्याचष्टे यथा पत्नीत्व
ञ्चेति याज्ञवल्क्यविष्णवादिवचनैरपुत्रधनम्यत्यभिगामीत्युक्तं
शङ्केन । तस्याएव ज्येष्ठत्वञ्च यदि स्वाञ्चेति वक्ष्यमाणादुत्तम
वर्णायाएव तत्र च भर्तुः शरीरशुश्रूषामित्यादिमनु
वचनात् । पतिशुश्रूषादीनामेव प्रयोजकत्वं विष्णुना चानन्तर
वर्णायाअप्युक्तं । अतः सकलवचनैकवाक्यतया ज्येष्ठायाधन
हारित्वापगतेः धनहारिण्याञ्च याज्ञवल्क्यादिभिः पत्नी
पदप्रयोगात् । वक्ष्यमाणवचने चातथाभूतवर्त्तनमात्रन्दत्वा
भ्रात्रादीनां धनाधिकारित्वावगमात्सर्वान्तरवर्णयोरेव
पत्नीत्वमिति ॥ अप्रजदति ॥ पुत्रादिमाहपर्यन्ताभाववानि

त्यर्थः । शेषादतरभ्रातरः तेषामेव प्रकृतत्वात् अतः स्त्रीणां
भरणमात्रविधानात्तत्सत्त्वेऽपि भ्रातृणामधिकारः प्रतीयते ।
तस्यैव नारदस्यैव वचनान्तरमिति शेषः । अपत्नीनामिति
व्यवहितवर्णानां शूद्राणामित्यर्थः । अतएव स्त्रीणां पत्नीत्वा
पत्नीत्वाभ्यां द्वैविध्यादेव पत्नीस्त्रियोभेदेन उक्तार्थे स्मृतिस्वर
समाह ॥ ० ॥

अतएव बृहस्पतिः । येऽपुत्राः क्षत्रविट्शूद्राः
पत्नीभ्रातृविवर्जिताः । तेषां धनं हरेद्राजा सर्व्व
स्याधिपतिर्हि सः । पत्न्यभावे राज्ञो धनसम्बन्धदर्श
यति । नारदस्तु । तत्स्त्रीणां जीवनं दद्यादिति वर्त्तन
धनन्दत्वा राज्ञा सर्व्वधनं ग्रहीतव्यमिति यो विरोधः
स पत्नीस्त्रियोभेदेन समाधेयः । अतएव पत्न्यधि
कारवचनेषु पत्नीपदानुस्मृतिः । वर्त्तनवचनेषु
च स्त्रीनारीभार्यादिशब्दप्रयोगः । यदपि देवल
वचनम् ।

ततो दायमपुत्रस्य विभजेरन्सहोदराः । तुल्या
दुहितरो वापि ध्रियमाणः पितापि वा ॥ सवर्णाभ्रातरो
माता भार्या चेति यथाक्रमम् । एषामभावे गृह्णीयुः

कुल्यानां सहवासिनः ॥ तुल्याः सवर्णादुद्विहतरः
 सवर्णाभ्रातरः सापत्ना अभिमताः । सोदरभ्रातृणां
 स्वपदोपात्तत्वाद्विशेषेणानुपपत्तेः । तत्रापि सहो
 दरादिभार्यान्तस्य लिखनक्रमेणाधिकारक्रमार्थः ।
 विष्ण्वादिविरोधात् । किञ्च । विष्ण्वाद्युक्तक्रमेण
 गृह्णीयुरित्येतदर्थः । लिखनक्रमेऽनास्थाव्यञ्जना
 र्थमेव दुद्वितरोवापि पितापि वेत्यपि वाशब्दमुभयत्र
 प्रयुक्तवान् । तच्चान्यत्राप्यनुषज्यते । तेन सहोदरा
 वा दुद्वितरोवा पिता वेत्यनास्थाकीर्तनक्रमस्य
 देवलवचनेन दर्शिता । यच्च बालकेनोक्तम् । अस
 वर्णाविषयं वा युवत्यभिप्रायं वा अविभक्तसंख्य
 विषयं वा शङ्खादिवचनमिति ॥ ० ॥

अतएवेति । धियमाणो धनाधिकारयोग्यः तेन पतिता
 दिव्यावृत्तिः । विशेषानुपपत्तेरिति । अव्यावर्त्तकत्वेन वैयर्थ्या
 दिति भावः । विष्ण्वादिविरोधादिति । अत्र विनिगमनान्याय
 एवेति प्रागेवोक्तमिति भावः । असवर्णाविषयमेति । एतन्मते
 पत्नीवा ज्येष्ठेत्यादिशङ्खवचने ऽकारप्रक्षेपात् अज्येष्ठादत्यर्थो
 ऽवशेषः तेन न विरोधः । युवत्यभिप्रायमेति । विधवा यौवनस्था
 च नारी भवति कर्कशा । आयुषः क्षपणार्थाय दातव्यं स्त्रीधनं

सदेति युवत्याः प्राणधारणमात्रोपयोगिधनदानमात्रविषय
कहारीतवचनैकमूलत्वादिति भावः अविभक्तेति । केचित्वाद्यु
क्तन्यायोत्र हेतुः ॥ ० ॥

तेनाव्यवस्थितशास्त्रार्थकथनेनात्मनो बालरूपत्व
मेव प्रकटीकृतम् । सन्देहादेकतरानुष्ठानानुप
पत्तेः । यदप्यनूठावरुद्धाभिप्रायं वर्त्तमानवचनं
वर्णितम् । तदपि धर्मपत्नीनामनुग्रहार्थमिति हेय
मेव । वर्त्तनविधानविषयस्य स्त्रीणाम्पूर्वमेव दर्शि
तत्वात् । किञ्च । सवर्णासवर्णत्वाभ्यां पत्नीकृतवि
शेषेऽपि पित्रोर्भ्रातृणां चाधिकारे कथं विरोधः समा
धेयः । संसर्गाभ्याञ्चेत्स एव विशेषः सर्वव्यापी
भवतु । किमपत्नीगोचरसवर्णादिविशेषपरिकल्पनेन
यमपि विशेषोदूषितोऽस्माभिः पूर्वप्रपञ्चेन । सोद
रासोदरकृतश्च विशेषोवृद्धस्यतिना पराहतः ॥ ० ॥

तेन बालकेन । अव्यवस्थितशास्त्रार्थकथनेन निर्णयानर्ह
शास्त्रार्थकथनेन । बालरूपत्वं बालकवत्प्रवृत्त्ययोग्यवाग्वा
दित्वं । सन्देहादिति । त्रिषूक्तकोटिषु विहिताविहितत्वसन्देहा
दित्यर्थः । एकगोचरेति । अनुष्ठानप्रवृत्तिः अत्र पूर्वोत्तर

पक्षद्वये हारीतवचनविरोधोऽपि द्रष्टव्यः । यच्च तेनैवापर
 मुक्तं स्त्रीणां कृत्स्नधनाधिकारवचनानां वर्त्तनमात्रविधायक
 वचनानाञ्च विरोधपरीहाराय वर्त्तनवचनमनूठावरुद्धा
 विषयं कृत्स्नधनाधिकारवचनन्तु परिणीताविषयमिति
 व्यवस्थापितन्तदपि दूषयति । यदपीति । अवरुद्धा अन्तः
 पुरचारिणी भोग्या कर्मकरी । धर्मपत्नीनामिति । अवरुद्धा
 नामित्यर्थः अनुग्रहोवर्त्तनविधानेन सोपहासाचेयं अव
 रुद्धासु धर्मपत्नीलोक्तिः वस्तुतस्त्वासामभार्यत्वात् वर्त्त
 नमपि कुत इत्युपहासः । यद्वा धर्मपत्नीनामिति यथाश्रुतार्थ
 कमेव । अनुग्रहार्थमिति । तासामधिकारबोधनादित्यभि
 प्रायः । किम्पत्नीगोचरेति । संसर्गासंसर्गयोः प्रयोजकत्वावश्य
 कत्वे किमधिकेन सवर्णत्वादीनां प्रयोजकत्वकल्पनेनेति भावः ।
 ननु मास्तु विशेषकल्पनं किन्तु संसर्गासंसर्गाभ्यामेव विशेषः
 सर्वव्यापी भवत्वित्यत्राह । अयमपीति । संसर्गासंसर्गकृत
 इत्यर्थः पूर्वप्रपञ्चेन केचित्वादिमतदूषणावसरे तद्वृहस्यति
 वचनविरुद्धमित्यादिप्रपञ्चेन । अत्र पत्नीतः पूर्वं सोदरस्या
 अधिकारः पश्चादसोदरस्येति केचित् समादधिरे तदपि दूष
 यति । सोदरेति । अत्र रत्नाकरादयः ब्रह्मचर्य्यव्रते स्थितेति
 वचनात्सम्यग्विधवानां व्रतानुष्ठात्रीणां स्त्रीणां प्रथमं सर्वधना
 धिकारः । किञ्चिद्भूतचारिणीनामव्यभिचारिणीनान्तदनन्त

रमधिकारः व्रतशून्यानान्तथाविधानां वर्त्तनमात्राधिकारः
तासामेव पूर्वं भ्रात्राधिकारः व्यभिचारिणीनां वर्त्तनेऽपि
नाधिकारइतिव्यवस्थामाहुः । अत्रापि किञ्चेत्याद्युक्तदूषणं
द्रष्टव्यम् ॥ ० ॥

तदाह । सकुल्यैर्विद्यमानैस्तु पितृमातृसनाभिभिः
असुतस्य प्रमीतस्य पत्नी तद्भागधारिणी ॥ सना
भयः सहोदराः । तेषु सत्त्वपि पत्या धनसम्ब
न्धम्बोधयति । तद्भागशब्दाच्च कृत्स्नएव भर्तृभागो
ऽवगम्यते । न पुनस्तदेकदेशः । तस्मादस्मद्वर्णितैव
व्यवस्थाशास्त्रार्थः । पत्नीच भर्तृधनं भुञ्जीतैव परं
नतु तस्य दानाधानविक्रयान् कर्त्तुमर्हति ।
तदाह । कात्यायनः । अपुत्रा शयनम्भर्तुः पालयन्ती
गुरौ स्थिता । भुञ्जीता मरणात् क्षान्ता दायदा
ऊर्द्धमाप्नुयुः ॥ गुरौ श्वशुरादौ भर्तृगृहे स्थिता
यावज्जीवं भर्तृधनं भुञ्जीत । नतु स्त्रीधनवत्स्वकन्द
न्दानाधानविक्रयानपि कुर्वीत । तस्यान्तु मृता
याम्यत्यभावे ये दुहित्रादयो दायधिकारिणस्ते
गृह्णीयुः । न पुनर्ज्ञातयः । तेषां दुहित्रादिभ्योजघ

न्यत्वात् तदाधकत्वानुपपत्तेः । पत्नी हि तेषां
बाधिका । तदधिकारस्य प्रागभावे प्रध्वंसे च बाधका
भावस्याविशेषाद्वाधानुपपत्तेः ॥ ० ॥

दानाधानेति । आधानमन्वकं । चान्ता परिमिताहारेण
क्षीणा । दायदादुहित्रादयः । दुहित्रादीनामधिकारे
हेत्वन्तरमाह । पत्नी हीति । हि यस्मात्पत्येव तेषां बाधिके
त्यर्थः । तेषां दुहित्रादीनां । प्रागभावइति । इदमनुत्पत्त्य
मानस्यापि प्रागभावोऽस्तीति मतावलम्बनेनाभिहिततन्मते
ऽनुत्पत्त्यमानस्यापि दुःखस्य प्रागभावार्थिनः प्रायश्चित्तादौ
प्रवृत्तेः प्रायश्चित्तप्राक् दुःखं मे माभूदिति कामनायाऽननु
भविकत्वादिति । प्रागभावस्य प्रतियोगिव्याप्यत्वेन येन प्राग
भावपदमत्यन्ताभावपरं तेन पतिस्त्वएव मरणेन पत्याः
प्राक्कालीनाधिकारात्यन्ताभावे इत्यर्थः । बाधकाभावस्येति
स्त्वप्रत्यासत्त्येव तस्याबाधकत्वमित्यभिप्रायः । वस्तुतोलाघ
वात्तस्याः स्त्वस्यैव प्रतिबन्धकत्वं नतु तस्यादतिबोधं ॥ ० ॥

नापि स्त्रीधनाधिकारिणोऽगृह्णीयुस्तेषां स्त्रीधन
विषयत्वात् ।

कात्यायनेनैव च स्त्रीधनाधिकारिणां वचना
 न्तरैरुक्तत्वात् । पुनरुक्तत्वापत्तेश्च । अतः पत्नीदुहि
 तरश्चेत्यादिना ये पूर्वपूर्वस्याभावे परभूताधिका
 रिणो निर्दिष्टास्ते यथा पत्यधिकारप्रागभावे गृह्णी
 युस्तथा जाताधिकारायाः पत्या अधिकारप्रध्वंसेऽपि
 भोगावशिष्टन्धनं गृह्णीयुः । तदानीं दुहित्रादीना
 मेवान्यापेक्षया मृतोपकारकत्वाद्युक्तो धनाधिकारः
 तथा दानधर्मे । स्त्रीणां स्वपतिदायस्तु उपभो
 गफलः स्मृतः । नापहारं स्त्रियः कुर्युः पतिदाया
 त्कथञ्चन ॥ ० ॥

नापीति । दुहितृदौहित्राभावे पतिदायादसत्त्वे इति शेषः ।
 स्त्रीधनाधिकारिणो भर्त्रादयः । तेषामिति । तेषां धनाधि
 कारप्रतिपादकवचनस्य स्त्रीधनगोचरत्वादित्यर्थः । ननु
 प्राप्तं शिल्पैस्तु यद्वित्तं प्रीत्या चैव यदन्यतः । भर्तुः स्वाम्यं
 भवेत्तत्र शेषन्तु स्त्रीधनं स्मृतम् । इति कात्यायनवचनात्तदपि
 स्त्रीधनम्भवत्येवेत्याशङ्क्याह । कात्यायनेनैवेति । पुनरुक्तेति ।
 तथाच दायधिकारवचनस्य पुनरुक्तत्वापत्त्या दायोनस्त्रीधन
 मिति भावः । तथात्वे एकस्यैव मुनेः स्त्रीधने विरुद्धाधिकारि
 द्वयकथनेन विरोधोऽपि द्रष्टव्यः । नच गोवृषन्यायात् दायत

दितरस्त्रीधनानां व्यवस्थाभेदोवचनाभ्यां भविष्यतीति नोक्तदो
षदतिवाच्यम् । दायस्य स्त्रीधनत्वमङ्गीकृत्य स्त्रीधनवचनानां
दायेतरस्त्रीधनपरत्वेन संकोचापेक्षया शेषन्तु स्त्रीधनमित्यत्र
वचने शेषपदस्यैव मुनिपरिगणितस्त्रीधनपरतया संकोचस्य
न्याय्यत्वात् । दायस्य केनापि मुनिना स्त्रीधनमध्ये ऽगणनात् ।
अतएव विनियोगे स ईश्वरदति नापहारं स्त्रियः कुर्युरित्या
दिना दाये तस्याः स्वातन्त्र्याभावउपपद्यतइति । चूडामणिसु
दायादपदस्य स्त्रीधनाधिकारिभर्त्रादिपरत्वेदोषान्तरमाह ।
पुनरुक्तत्वापत्तेरितिव्याचख्ये । उपसंहरति । अतइति ।
प्रागभावेइति । पूर्वोक्तार्थकयुक्तिमाह । तदानीमिति । पत्नी
मरणेइत्यर्थः । नतु दानाधानेति यदुक्तं तत्र प्रमाणमाह ।
तथेति । शान्तेति पूर्ववचनस्वरसात् व्याचष्टे ॥ ० ॥

उपभोगोपि न सूक्ष्मवस्त्रपरिधानादिना ।
किन्तु स्वशरीरधारणेन पत्युरूपकारकत्वात् । देह
धारणोचितोपभोगफलाभ्यनुज्ञानम् । एवञ्च भर्तु
रौर्द्धदेहिकक्रियाद्यर्थं दानादिकमप्यनुमतम् अत
एव नापहारं स्त्रियः कुर्युरित्याह । अपहारश्च
धनस्वाम्यनुपयोगे भवति । अतएव वर्त्तनाशक्तौ
आधानमप्यनुमतम् । तत्राप्यशक्तौ विक्रयणमपि

न्यायस्याविशेषात् । भर्तुरौर्द्धदेहिकक्रियार्थमर्था
नुरूपमभर्तृपितृव्यादिभ्यो दद्यात् ।

तदाह । वृहस्पतिः । पितृव्यगुरुदौहित्रान् भर्तुः
स्वस्त्रीयमातुलान् । पूजयेत्काव्यपूर्त्ताभ्यां वृद्धाना
यातिथीन् स्त्रियः ॥ पितृव्यपदमभर्तुः सपिण्डपरम् ।
दौहित्रपदं भर्तृदुहितसन्तानपरम् । स्वस्त्रीयपद
मभर्तुः स्वसृसन्तानपरम् । मातुलपदञ्च भर्तुर्मातृ
कुलपरम् । तदेवमादिभ्यो दद्यात् । न पुनरेतेषु
सत्स्वेव स्वपितृकुलेभ्यः प्रदद्यात् । पितृव्यादि
वचनानर्थक्यात् । तदनुमत्या तु स्वपितृमातृकुले
भ्योपि दद्यात् ।

तदाह । नारदः । मृते भर्तृपुत्रायाः पति
पक्षः प्रभुः स्त्रियाः । विनियोगात्परक्षासु भर
णे च स ईश्वरः ॥ परिक्षीणे पतिकुले निर्मनुष्ये
निराश्रये । तत्सपिण्डेषु चासत्सु पितृपक्षः प्रभुः
स्त्रियाः ॥ विनियोगे दानादौ पतिपुत्राभावे भर्तृ
कुलपरतन्त्रता तस्याः । एवञ्च दुहितुरप्यधिकारे
जाते तस्यां मृतायान्तदभावोक्ताः पितृध
नाधिकारिणो गृह्णीयुः । न तु दुहितृधनाधिका
रिणः ॥ ० ॥

उपभोगोऽपीति । एवञ्च भर्तृरूपकारस्यापेक्षणीयत्वे च ।
 और्ध्वदेहिकक्रियार्थं पारलौकिकोपकारार्थम् । विनियोगे
 दानादाविति । एवञ्च तद्धनदाने पतिपक्षपरतन्त्रता यदि
 तदास्पृष्टमेव तदनुमत्या कदाचित्पितृपक्षेभ्योऽपि दान
 मिति । एवञ्चेति । दुहित्वतोऽभ्यर्हितायाः पत्या एव भोगाव
 शिष्टधनेयद्यनन्तराधिकारिणामधिकारस्तदा सुतरान्दुहित्र
 नन्तरन्तदभावोक्तानन्तराधिकारिणामधिकारइतिभावः ।
 पितृधनाधिकारिणः स्वपुत्रपितामहादयः । दुहितृधनाधि
 कारिणस्तदुहित्रभावे दौहित्रादयः ॥ ० ॥

पत्याच भर्तृधनात्कन्यायै विवाहार्थं तुरीयां
 शोदेयः । पुत्राणामेव तद्दानप्रतिपादनादण्डाप
 पायितं पत्यादीनान्दानमिति पत्यधिकारः ॥ ० ॥

॥ पत्यभावे दुहितुरधिकारः ॥

तत्र मनुनारदौ । यथैवात्मा तथा पुत्रः पुत्रेण
 दुहिता समा । तस्यामात्मनि जीवन्त्यां कथमन्यो
 हरेद्वनम् ॥ दुहितरं विशिनष्टि ।

नारदः । पुत्राभावे च दुहिता तुल्यसन्तान
 दर्शनात् । पुत्रश्च दुहिताचोभे पितुः सन्तानका
 रिके ॥ दुहितुरधिकारे सन्तानदर्शनं हेतुतया

निगदितम् । सन्तानञ्च पिण्डदोऽभिमतः । अपि
ण्डदस्यानुपकारकत्वेनान्यसन्तानादसन्तानाच्चा
विशेषात् दौहित्रश्च तत्पिण्डदाता नच तत्पुत्रः ।
नापि दौहित्री । तत्पर्यन्तेन पिण्डविच्छेदात् ।
अतः पुत्रवती सम्भावितपुत्रा चाधिकारिणी । विध
वात्वबन्धात्तदुहितप्रसूत्वादिना विपर्यस्तपुत्रा
पुनरनधिकारिण्येवेति दोक्षितमतमादरणीयम् ।
तत्र प्रथमं कन्यैवैका पितृधनहारिणी ।

* यथा पराशरः । अपुत्रस्य मृतस्य कुमारी
रिक्तं गृह्णीयात्तदभावे चोढा । ऊढापदमूर्वोक्त
विशेषपरम् ॥

* यथा पराशरः ॥ अपुत्रस्य मृतस्य कुमारी च्छक्तं
गृह्णीयात् । तदभावे चोढेतीति वचनमनाकरं व्यवहारमाधवे
कमपि व्यवहारं पराशरेण व्युत्पादितवानिति माधवाचार्य
लिखनात् पराशरस्मृतावदर्शनाच्चात्र पाठस्तु ग्रामादिकदति
श्रीलक्ष्मीनारायणशर्म्मा द्योतितं परन्तु एतद्देशे एतद्वचनानु
सारिव्यवहारस्य प्रचरद्रूपत्वात् युक्तिमूलबलवद्भवहारादेव
चैषा व्यवस्था आदरणीया ॥ ० ॥

तथा देवलः । कन्याभ्यश्च पितुर्द्रव्याद्देयं वैवा
हिकं वसु । अपुत्रिकस्य कन्या स्वा धर्मजा पुत्र
वद्भवेत् ॥ पुत्रिकापदमुत्रोपलक्षणम् । स्वा सवर्णा ।
धर्मजा औरसी । युक्तञ्चैतत् । धनमन्तरेणापरिणी
तायाः कन्यायाञ्चतुदर्शने पित्रादीनां नरक
पातश्रुतेः ॥ ० ॥

दण्डापूपायितमिति । यथा दण्डापकर्षे तत्सम्बन्धस्या
पूपस्याप्यपकर्षः तथा पुत्रसंक्रान्तधनस्य पत्नीगततयापकर्षे
तत्सम्बन्धस्य कन्याधनावशिष्टत्वविशेषणस्यापकर्षइतिभावः ।
इतिपत्यधिकारः ॥ ० ॥ दुहितुरधिकारो निरूप्यते इतिशेषः
विशिनष्टि सन्तानवत्तयाधिकारिणीत्वेन । अन्यसन्तानादिति ।
अन्यस्य सन्तानो यथान पिण्डदस्तथाऽयमपीत्यविशेषः । अस
न्तानाद्वटादेः । तत्पुत्रोदौहित्रपुत्रः । विपर्यस्तपुत्रापुत्रविप
रीतापत्या । उन्मादादिदोषग्रस्तपुत्रा इति केचित् । तदसत्
दुहितृप्रसूतादिनेति हेतुन उपपत्तेः । कन्यैवेति । नतु दत्तया
सहेत्यर्थः । पूर्वोक्तविशेषोऽविपर्यस्तपुत्रत्वम् ॥ ० ॥

तदाह । विष्णुः । यावत्तु कन्यामृतवः स्पृशन्ति
तुल्यैः सकामामपि याच्यमानाम् । तावन्ति भूतानि
हृतानि ताभ्यां मातापितृभ्यामिति धर्मवादः ॥

तथा पैठीनसिः । यावन्नोद्भिद्यते स्तनौ ताव
देव देया अथ ऋतुमती भवति तदा दाता प्रति
ग्रहीता च नरकमाप्नोति पितृपितामहप्रपिता
महाश्च विष्ठायां जायन्ते तस्मान्नग्निका दातव्या ॥
तस्माद्विवाहोपयुक्तत्वेन पित्रादीनां नरकनिस्तार
कत्वात् । परिणीतायाश्च पुत्रद्वारेणाप्युपकारक
त्वात् । तदर्थन्धनं स्वाम्यर्थमेव भवतीति पत्यु
भावे न्याय्यङ्गन्यास्वत्वम् । कन्यायास्त्वभावे सम्भा
वितपुत्रायाः पुत्रवत्याश्चाधिकारः ।

तदाह बृहस्पतिः । सदृशी सदृशेनोढा साध्वी
शूश्रूषणे रता । कृताकृतावा पुत्रस्य पितुर्धनहरी
तु सा ॥ सदृशी पितृसवर्णा । सदृशेनोढेति उत्त
माधमवर्णपरिणयननिरासार्थम् । उत्तमाधम
परिणीतदुहितजातस्याधमोत्तमवर्णमातामहादि
आद्वनिषेधात् । सवर्णेनोढायास्तु पुत्रद्वारेण पित्रु
पकारकत्वात् ॥ ० ॥

नग्निकाऽनागतर्तुका । नग्निकाऽनागतार्तवा इत्यमरको
षात् । परिणीताया अनन्तरं विवाहि तायाः पुत्रद्वारेणेति ।
ऊढाया एतदुपकाराविशेषेऽपि धनाभावेनापरिणीताया ऋतु
मत्तया सम्भावितस्य भविष्यतेनरकस्य प्रतिकर्तृत्वमेव

कुमार्याः प्रथमं धनग्रहणे निमित्तमिति बोध्यम् । सदृशीति ।
 तेनासवर्णायाः सदृशेनोढाया अपि न धनाधिकारित्वमित्यु-
 क्तम् । कृता पुत्रिका अकृता तदन्या । अपुत्रस्येति । अपत्नीकस्ये-
 त्यपि बोध्यम् । पत्युर्भाव एव कन्याधिकारावगमात् । निषेधा-
 दिति । निषेधस्तस्मादेव विशेषणात्कल्पनीयइति । कृताकृता-
 वेत्येकवचनेनोपात्तत्वात्पुत्रिकाया अपि पत्नीकुमार्योरनन्त-
 राधिकारः स्यादित्याशङ्कामपनेतुमाह ॥ ० ॥

पुत्रिकापुत्रस्य तु पुत्रवदेवोपकारकत्वातिशयेन
 पुत्रिकायाः पुत्रतुल्यत्वात् । पुत्रिकौरसयोः समो
 धनाधिकारः । अपुत्रिकायास्तूढायाः पुत्रादिन्यूनो-
 पकारकस्वपुत्रद्वारेणोपकारकत्वमिति । कन्यापर्य-
 न्तानामभाव एव धनाधिकारिता युक्ता । नच
 वाच्यम् । एवन्तर्हि पुत्रवत्या एव प्रथमाधिकारोस्तु
 तदभावे तु सम्भावितपुत्राया इति । यतस्तस्याः
 पश्चादुत्पन्नस्य दौहित्रस्यानधिकारापत्तेः । नच
 तद्युक्तम् । दौहित्रतया द्वयोरप्युपकाराविशेषात् ।
 भर्तृशुश्रूषापरत्वेनावैधव्यम्प्रदर्शयन् सम्भावित
 पुत्रतां प्रदर्शयति । सेतिच पर्व्ववचनोपात्ता
 दुहिता परामृष्यते । तदेवं सदृशो सदृशेनोढा

इत्यादि विशेषणान्न दुहितृमातृतया पितृधना
धिकारितेति दर्शयति ।

अन्यथा । अङ्गादङ्गात्सम्भवति पुत्रवदुहिता
नृणाम् । तस्याः पितृधनं त्वन्यः कथं गृह्णीत
मानवः ॥ इत्यनेन दुहित्रधिकारे कथिते सदृशीस
दृशेनोदित्यादिना तस्यैवाभिधानं पुनरुक्तं स्यात् ।
सामान्यप्राप्तेस्तु विशेषकथनमपुनरुक्तमेव । यतएव
स्वपुत्रद्वारेण पिण्डदातृतया दुहितुः पितृधनाधि
कारः । अतएव पुत्रिकाया अपि पित्रुपरमजातधन
सम्बन्धायाः पश्चादन्ध्यात्वेन तद्भर्तृर्वा प्रसवासाम
र्थेन विपर्यस्तपुत्रायामरणे तद्धनं न भर्तुः ॥ ० ॥

पुत्रिकापुत्रस्यत्विति । अनेन दारगतात्कर्षउक्तः । स्वतोऽ
प्युत्कर्षमाह । पुत्रिकाया इति । तुल्यत्वञ्च पुत्रिकायां कृतायां
त्वित्यनेन मनुना समविभागोक्तेरिति । पुत्रादित्यादिना पौत्र
प्रपौत्रपरिग्रहः । एवन्तर्हीति । यद्युपकारएव प्रयोजकस्त
देत्यर्थः । यत इति । अतएव विधवा सधवयोः पुत्रवत्योर्विध
वाया एव प्राक्पुत्रद्वारेण पिण्डदातृत्वात् प्रथममधिकार
इति निरस्तम् । भर्तृशुश्रूषायाः पित्रुपकारत्वाभावात् ।
धनग्रहणाप्रयोजकत्वमाशङ्क्याह । भर्तृशुश्रूषापरत्वेनेति ।

पूर्ववचनेति । अङ्गादङ्गात्सम्भवतीत्यादिवचनोपात्तेत्यर्थः
 तस्यैव वृहस्पतेरेव । सामान्यप्राप्तेरिति । यद्यपि विशेषकत्वेऽपि
 सामान्यवचनवैयर्थ्यं तथापि सामान्यवचनाभावे कुमारी
 णामनूढालेनानधिकारप्रशक्त्या न वैयर्थ्यं ऊढायास्तु दुहितृत्व
 पुरस्कारेण सामान्यवचनादधिकारप्राप्त्याविशेषस्यापुनरुक्तत्वे
 वेति भावः तस्याः पितृधनं त्वन्यः कथमित्यनेनान्यावधारणा
 र्थत्वेनावैयर्थ्यमिति केचित् ॥ ० ॥

यथा शङ्खलिखितौ । प्रेतायाः पुत्रिकायास्तु
 नभर्ता द्रव्यमर्हति । अपुत्रायाः ।

तथा पैठीनसिः । प्रेतायां पुत्रिकायां तु न भर्ता
 द्रव्यमर्हति । अपुत्रायां कुमार्या वा स्वस्त्रा ग्राह्य
 न्तदन्यथा ॥ ततः कुमार्याः स्वस्त्रा अन्यथा वा सम्भा
 वितपुत्रया स्वस्त्रा तद्वनं ग्राह्यम् । अतस्त्यधिकारे
 व्यावृत्तिरन्याधिकारस्य । यत्तु मनुवचनम् ।
 अपुत्रायां मृतायां तु पुत्रिकायां कथञ्चन ।
 धनन्तपुत्रिकाभर्ता हरेतैवाविचारयन् । तद्विप
 र्यस्तपुत्राया उत्पन्नमृत्रपुत्रायाः पुत्रिकायामरणे
 वेदितव्यम् ॥ ० ॥

विपर्यस्तपुत्र्या पुत्रात्यन्ताभाववत्यास्तद्धनं ग्राह्यमिति ।
 एतदपि पत्यभावे कुमार्यादीनामपत्नीबाध्यत्वादिति बोध्यम्
 अतइति । उक्तोभयसूत्राभ्यां विपर्यस्तपुत्रापुत्रयोः पुत्रिक
 योर्मरणे कुमार्यादीनामधिकारे प्राप्ते भर्तुरधिकारस्य
 व्यावृत्तिरिति समग्रापसंहारः । प्राञ्चस्तु यतः पुत्रिकायाएव
 विपर्यस्तपुत्रायामरणे भर्तुरधिकारस्य व्यावृत्तिरिति
 व्याचक्रुः । न तत्संक्रान्तदाये भर्तुरधिकारोऽतः स्वधिकारे
 ऽन्यासां दूहित्रादीनामप्यधिकारेऽनन्तरं विपर्यस्तपुत्राणां
 न्तासां मरणे तदविपर्यस्तपुत्रायाइति । एतस्यैव विवरणं
 उत्पन्नमृतपुत्रायाइति । अत्र पक्षान्तराभावाच्चकारः
 काचित्कः पाठः प्रामादिकः । अथात्र शृङ्खललिखितादिवचन
 मेव उत्पन्नमृतपुत्राविषयम् । मनुवचनन्वनुत्पन्नपुत्राविषय
 मिति वैपरीत्यमेव न कुतः अनुत्पन्नपुत्रायाइवाविपर्यस्त
 पुत्रायाअपि पित्रुपकाराभावेनाविशेषादिति चेन्न । अविपर्यस्त
 पुत्रायाः पुत्रोत्पत्यैव पितुः पुन्नामनरकनिवर्त्तकत्वेन कृतो
 पकारकतया स्वामित्वे निर्व्यूढे पितुरितरापेक्षया तस्या
 एवाधिकोपकारकत्वादधिकारोयुक्तः । अतएव दौहित्रस्य
 मुखं दृष्ट्वा किमर्थमनुशोचसीत्यनेन दौहित्रमुखदर्शनस्यापि
 नरकनिस्तारकतेति । पुत्रानुत्पत्तौतु पित्रुपकाराभावात्त
 स्याएव न स्वामित्वं कुतस्तत्पत्युरिति तत्पितृधनाधिकारिणां
 कन्यादीनामेव तदानीं तत्राधिकारस्य न्याय्यत्वात् । यद्यपि

बन्ध्यात्वेनावधृतायां जीवन्त्यामध्येवमुचितन्तथापि प्रेताद्यादिति
 प्रेतपदग्रहणान्न जीवन्त्यां तस्यामन्यदुहित्रादीनामधिकार
 इति । परेतु नेदं वचनमुत्रिकापितृदायपरम् । किन्तु । तदी
 यसौदायिकादिधनान्तरादिविषयम् । पुत्रिकायाः पुत्रत्वेन
 तस्यास्तद्धने पित्रधिकारप्रसक्तौ तदपवादकमित्याहुः ।
 दौहित्राधिकारार्थमाह ॥ ० ॥

पिण्डदानमेव च द्वयोरेकं निमित्तमनुवदति
 बृहस्पतिः । यथा पितृधने स्वाम्यं तस्याः सत्त्वपि
 बन्धुषु । तथैव तत्सुतोपीष्टे मातृमातामहे धने ॥
 यथा येन दौहित्रदेयपिण्डेन दुहिता पितृधना
 धिकारिणी । तथैव तेनैव पिण्डदानेन दुहितृ
 सुतोपि मातामहधने स्वामी सत्त्वपि पित्रादिषु ।
 नच पुत्रिकापुत्राभिप्रायेणेदं वचनम् कृताकृता
 वाऽपुत्रस्य पितुर्धनहरी तु सा । एतद्वचनोपात्त
 कृताऽकृतदुहित्रोरेव तस्यादिति तत्सुतइति तत्प
 देन परामर्षात् । प्रत्यासत्त्यतिरेकाद्वा । अकृता
 परामर्षएव युक्तोनतु तत्परित्यागः ॥

अतएव मनुः । दौहित्रो ह्यखिलं रिक्थमपुत्रस्य
 हरेत्पितुः । सएव दद्यादौ पिण्डौ पित्रे माता

महाय च ॥ पौत्रदौहित्रयोर्लोके विशेषेणास्ति
धर्मतः । तयोर्हि मातापितरौ सम्भूतौ तस्य
देहतः ॥ मातामहदेहादुहितुः सम्भवन्दौहित्रस्य
धनाधिकारे हेतुत्वेन निर्दिशति ॥ ० ॥

पिण्डदानमेव चेति । चकारोयुक्त्यन्तरसूचनाय । एव
कारश्चोपकारस्य प्राधान्यार्थः । एतेन विपर्यस्तपुत्रायाः
पिण्डदानायोग्यायादुहितुः सुतरान्नाधिकारइत्यपि सूचि
तम् । यथेत्यस्य विवरणं येनेत्यादि । तथैवेत्यस्य विवरणं तेनै
वेत्यादि । नच पुत्रिकापुत्रेति । तथाच दौहित्रसामान्याधि
कारे नेदं वचनम् । किन्तु । पुत्रिकाधिकारएवेति भावः । एते
नोक्तवचनस्य पुत्रिकाविषयतया तस्याएवाधिकारे पिण्ड
दानोपकारस्य हेतुतया निर्देशात् । अपुत्रिकानां दुहितृत्वपुर
स्कारेणैवाधिकारात् । तादृश्याविपर्यस्तपुत्राया अपि धनाधि
कारस्य निर्यूढत्वात् । तदनन्तरन्तर्द्वर्तुरेवाधिकारोन्याय्य
इति पूर्वोक्तपूर्वपक्षोपि सूचितः । परामर्षादिति । एतद्वचना
नन्तरमेवैतद्वचनस्य बृहस्पतिना अभिहितत्वादिति भावः ।
प्रत्यासत्त्येति । कृतापेक्षया अकृतायाः पञ्चानिर्दिष्टत्वेना
ग्रिमस्य इत्यनेन तस्याएवाव्यवधानातिरेकादित्यर्थः । अत
एवेति । निर्दिशतीत्यग्रेणान्वयः ॥ ० ॥

नतु पुत्रिकाकरणम् । इतरथा तदेव निर्दिशेत्
तथा व्यक्तमाह ।

स एव । अकृता वा कृता वापि यं विन्देत्सह
शात्सुतम् । पौत्री माताहस्तेन दद्यापिण्डं हरेद्वनं ॥
अकृताजातस्यापि दौहित्रस्याधिकारमभिदधाति ।
किञ्च । स्मृतिषु । दौहित्रपदमकृतपुत्रिकाजातपरं
नियतम् ॥

यथा बौधायनः । अभ्युपगम्य दुहितरि जातस्यु
त्रिकापुत्रमन्यन्दौहित्रं विद्यादित्यनुवर्त्तते । अत
एव भोजदेवेनापि कृताकृतदुहित्रधिकारे वृह
स्पतिरित्यभिधाय । यथा पितृधने स्वाम्यमिति
वचनं लिखितम् । तथा गोविन्दराजेनापि मनु
टीकायाम् ॥

अपुत्रपौत्रे संसारे दौहित्राधनमाप्नुयुः ।
सर्वेषान्तु स्वधाकारे पौत्रदौहित्रकाः समाः ॥
एतद्विष्णुवचनबलेन ऊढातः प्रागेव दौहित्रस्या
धिकारोदर्शितः । सचास्मभ्यं न रोचते । सदृशी
सदृशेनोढेत्यादिविरोधात् ॥ ० ॥

नत्विति । एतेन एतद्वचनं पुत्रिकापुत्रविषयम् । किन्तु
 दौहित्रसामान्यविषयन्देहसम्भवस्य हेतुत्वेन निर्देशादित्यपि
 सिद्धं । ननु पौत्रीमातामहस्तेन इत्यभिधानात् । अकृतापदमभि
 सन्धिकृतापरं अपुत्रिकापुत्रस्य मातामहपौत्रत्वानुपपत्तेः अभि
 सन्धिमात्रात्पुत्रिकेत्येकेषामिति गौतमदर्शनात् । अभिसन्धि
 मात्रेणापि पुत्रिकासम्भवात् । तथाचाकृताऽवाकृतेत्यर्थान्नैत
 द्वचनमपुत्रिकापुत्रविषयमत आह । किञ्चेति । अन्यन्दौहित्र
 मिति । एतेनाकृतेति वचनमौचीत्यनुवादादस्तु पुत्रिकापुत्र
 परम् । दौहित्रोऽखिलं रिक्तमिति वचनन्तु दौहित्रपद
 अवणात् । अपुत्रिकापुत्रपरमेवेत्यकृतापुत्रस्याधिकारः सिद्ध
 एवेति दर्शितम् । अभ्युपगम्य पुत्रिकात्वेन स्वीकृत्य । अतएवेति ।
 यथा पितृधने स्वाम्यमिति वचनस्य कृताजातदौहित्रविषयत्वा
 देवेत्यर्थः । बृहस्पतिवाक्ये पात्रादिपदाभावादकृतापुत्रिके
 त्येवार्थ इत्याशयेनाह । सदृशी सदृशेनेति । विरोधादिति ।
 तेन पुत्राभाव एव दुहितुरधिकारस्य प्रतिपादनात् । सुतरा
 मेव दौहित्रस्य तदनन्तरत्वादित्यर्थः ॥ ० ॥

किंतूढायाः प्रागुक्तरूपाया अभाव एव सत्त्वपि
 पित्रादिषु दौहित्रस्याधिकारः । तथैवेति दुहितृ
 वद्भावविधानात् । तत्सुतोपीत्यर्थतया च निर्देशात् ।

दौहित्रस्य जघन्यतावगतेः । अतोदुहित्रनन्तर
 न्दौहित्रस्याधिकारइति सिद्धम् । सत्त्वपिवन्धु
 प्वित्यनेन पित्रोरधिकारः पत्न्यभावे न्यायोपि
 दुहितृदौहित्राभ्याम्बाधितइति । बाधकाभावे
 पित्रोरधिकारः सूचितः ।

अतएवानन्तरं बृहस्पतिः । तदभावे भ्रातरस्तु
 भ्रातृपुत्राः सनाभयः । सकुल्याबान्धवाः शिष्याः
 श्रोत्रियाधनहारकाः ॥ तच्छब्देन दौहित्रस्य पित्रोः
 सूचितयोः परामर्षः । तेनामीषामभावे भ्रात्रादी
 नामधिकारः । यत्तु बालकवचनम् । पत्नी दुहि
 तरश्चैव पितरौ भ्रातरस्तथा । इत्यादिनियतक्रमा
 दधस्तनएव दौहित्रस्याधिकारइति । तद्बृहस्पति
 विरोधादालवचनमेव ॥ ० ॥

प्रागुक्तरूपायाविपर्यस्तपुत्रायाः दुहितृवद्भावविधानात् ।
 तत्तुल्यत्वाभिधानात् । जघन्यतावगतेरित्यग्रेणान्वयः । अत्र
 हेतुः उपमेयस्य उपमानापेक्षयाह । तथैवेतीति । उत्कर्ष
 बोधस्य सार्वलौकिकत्वमिति हेतुनन्तरमाह ॥ तत्सुतोऽपीति ।
 चकारोभिन्नक्रमेऽप्यर्थान्वितार्थबोधकतत्सुतोऽपीति शब्दार्थ
 तया निर्देशाच्चेत्यर्थः । अतएवानन्तरमिति । यथा पितृघने

स्वाम्यमित्यनन्तरमित्यर्थः । तच्छब्देनेति । अन्यथा पित्रोर
सूचने दौहित्राभावएव भ्रातरस्तथेत्यादिना याज्ञल्क्यादि
विरोधः स्यादिति भावः । सएव दद्याद्वौ पिण्डाविति मनु
वचनमुत्रिकापुत्रपरमेव पितृधनग्रहणपक्षे उभयपक्षपिण्ड
दानविधायकमितृधनाग्रहणे तु केवलमातामहपक्षस्यैवपिण्ड
दानमिति । अपुत्रिकापुत्ररूपदौहित्राधिकारस्तु पत्नीदुहि
तरस्येत्यादिना निर्दिष्टाधिकारिणामनन्तरमेवेति वालक
मतान्तदपाकर्तुमाह । यत्त्विति । बृहस्पतिवचनेनेति । तथैव
तत्सुतोऽपीष्टे मातृमातामहे धने इत्यनेनेत्यर्थः । वालवचन
मिति । शिशोरिवानभिसन्धिततात्पर्यवचनमित्यर्थः ॥ नन्वेवं
याज्ञल्क्याद्युक्तक्रमविरोधः तैर्दुहित्वनन्तरन्दौहित्रस्यानिर्दे
शादत आह ॥ ० ॥

तत् वज्रवचनान्तदुहित्वपदेनैव कन्या ऊढा
दौहित्राणां निर्दिष्टत्वात् क्रमविरोधाभावात् ।
यथा स्वर्ग्यातस्य ह्यपुत्रस्येति पुत्रपदमपौत्रपर्यन्त
परम् पिण्डदत्त्वाविशेषात् तथा दौहित्रस्यापि
पिण्डदत्त्वात्तत्पर्यन्तं दुहित्वपदम् । यथावा । पुत्रा
भावे तु दुहिता तुल्यसन्तानदर्शनात् । इत्यत्र
पुत्रपदमपत्नीपर्यन्तपरम् । अन्यथा दुहितरइति

वज्रवचनमनर्थकं स्यात् पत्नी तत्सुतइत्यादिवदे
 कवचनमेव कुर्यात् । भ्रातरइत्यस्यापि वज्रवचन
 स्यार्थवत्तां वक्ष्यामः ॥ किञ्च पित्रादीनां राजपर्य
 न्तानां क्रमनियमात् । राज्ञोऽभावे दौहित्र
 स्याधिकारोवाच्यः नच कदाचिद्राज्ञोऽभावे दौहि
 त्रस्याधिकारएवाभिहितोभवेत् । तस्माद्विश्वरूप
 जितेन्द्रियभोजदेवगोविन्दराजैर्दुहित्रभावे दौहि
 त्रस्याधिकारो निरूपित आदरणीयः । यदाच कन्या
 जाताधिकारा पश्चात् परिणीता सती म्रियते ।
 तदा तद्धनं कन्याया अनुत्पन्नाधिकाराया अभावे
 येषामूढादीनां प्रतिपादितं उत्पन्नाधिकाराया
 अप्यभावे तेषामेव तद्धनम् । नतु तद्भर्त्रादीना
 भवति ॥ ० ॥

वज्रवचनेति । दुहितुरुढाभेदेन द्वैविध्याद्वज्रवचनान्वया
 नुपपत्त्या तथैव तत्सुतोऽपीति बृहस्पतिना दौहित्रस्य दुहितृ
 धर्मातिदेशेन चाजहत्त्वार्थलक्षणया दुहितृपदस्य दुहितृ
 दौहित्रोभयपरत्वादिति भावः । लक्ष्यतावच्छेदकस्तु अनूढो
 ढादौहित्रान्यतमत्वादिकमिति बोध्यम् । असगोचरे सति
 साक्षात्परम्परासाधारणपार्वणकर्तृत्वमिति केचित् । प्रपौत्र

पर्यन्तपरमिति । अत्र लक्ष्यतावच्छेदकं सगोत्रत्वे सति पार्वण
कर्तृत्वं । वक्ष्यामदिति संसृष्टवचनव्याख्यावसरे इत्यर्थः ।
दुहितृपदस्य दौहित्रपर्यन्तपरत्वाभावे दोषमप्याह । किञ्चेति ।
दौहित्राधिकारनिरूप्य कन्याधिकारे विशेषमाह । यदेति ।
केचित्तु पुत्रिकाया विपर्यस्तपुत्राया अभावे तत्पितृधनं न भर्तुः ।
किन्तु पितृधनाधिकारिणामित्युक्तम् । अपुत्रिकायास्तथात्वे
किं स्यादत आह । यदेति इत्याहुः । विद्यतइति । पुत्रमनु
त्पाद्येत्यादि ॥ ० ॥

तस्य स्त्रीधनविषयत्वात् भुञ्जीता मरणात्
क्षान्तेति वचनेन जाताधिकारायाः पत्या अभावे
अनुत्पन्नाधिकारपत्यभावेक्तानां पूर्वधनस्वामि
दायग्राहिणां दुहित्रादीनान्धनाधिकारस्य दर्शि
तत्वात् । पत्नीतोजघन्यदुहितृदौहित्रयोरधिकारे
दण्डापूपन्यायसिद्धोऽयमर्थः । यदा पत्नीत्युपल
क्षणम् । स्त्रीमात्राधिकारे अयमर्थो बोद्धव्यइति
तात्पर्यमिति दुहितृदौहित्रयोरधिकारः ॥ दौहि
त्रस्याभावे पितुरधिकारेन मातुः ॥ ० ॥

तस्येति । भर्त्राद्यधिकारार्थकवचनस्येत्यर्थः । आदिना
पितृमातृभ्रातृणां ग्रहणम् । उक्ताऽर्थे युक्तिमाह । भुञ्जीतेति ।

रिति । पितुः पूर्वमिति शेषः । याज्ञवल्क्यवचनेऽपि पितरा
विति द्वन्द्वनिर्देशात् यौगपद्याधिकारमाशङ्क्याह ॥ ० ॥

नापि युगपन्मातापित्रोः । तदभावे पितृगामि
तदभावे मातृगामीति विष्णुवचनविरोधात् ।
यत्तु मनुवचनम् । अनपत्यस्य पुत्रस्य माता दाय
मवाप्नुयात् । मातर्यपि च वृत्तायां पितुर्माता हरे
द्वनम् । यच्च वृद्धस्यतिवचनम् । भार्यासुतविही
नस्य तनयस्य मृतस्य च । माता रिक्थहरी ज्ञेया
भ्राता वा तदनुज्ञया । तत्पितृपर्यन्ताभावे बोद्ध
व्यम् । न्यायागतञ्चैतत् । दौहित्रात्परतोमातृतः
पूर्वमपितुरधिकारइति मृतपिण्डमृतभोग्यान्
पिण्डद्वयदातुर्दौहित्रान्मृतभोग्यान्पिण्डद्वयमात्र
दातृतया पितुर्जघन्यत्वात् । मात्रादिभ्यस्तु मृतभो
ग्यान्पिण्डद्वयदातृतया बीजस्य चैवं योन्याश्च
बीजमुत्कृष्टमुच्यते इतिमनुवचनावगतोत्कर्षेण
च बलवत्त्वात् । पितरावित्यत्र च पितृक्रमएवाव
गम्यते । तथाहि पितृपदात्प्रातिपदिकात्प्रथममपि
तुरवगतेः पञ्चाद्विवचनबलेनैकशेषकल्पनयामातु
रवगमात् ॥ ० ॥

नापि युगपदिति । तदभावइति । एतेन तदभावे मातृ
 गामि तदभावे पितृगामीति रत्नाकरादिभिर्लिखितपाठो
 वक्ष्यमाणविरोधाद्भूमपरिजृम्भितएवेति ध्वनितम् । तत्पितृ
 पर्यन्ताभावइति वक्ष्यमाणन्यायोपलब्धविष्णुवचनेन मनु
 वचने अपत्यपदस्य पत्यादेर्वृहस्पतिवचने च भार्यापुत्र
 पदयोः पौत्रादिरूपलक्षकत्वस्यावश्यकत्वात् । पितुरूपलक्ष
 कत्वस्यापि युक्तत्वादिति भावः । न्यायमाह । न्यायगतेत्यादि ।
 दौहित्रात्परतोऽधिकारे हेतुमाह । मृतपिण्डेति । मातृतः
 पूर्वमधिकारहेतुमाह । मात्रादिभ्यइति । युगपदधिकारा
 भावे हेतुमाह । पितरावित्यत्रेति । पितृक्रमएवेति । पितुः
 प्राक् प्रतिपादितत्वादिति भावः । प्राक् प्रतिपत्तिं दर्शयति ।
 तथाहीति । तथाच पितराविति पितृक्रमाभिधानपरमेव
 तत्रापकन्तूक्तन्यायोपवृंहितविष्णुवचनमेवातोऽत्र द्विवचना
 वगतसाहित्यमभिधानक्रियापेक्षयैव गर्गाभोज्यन्तामिति
 वदिति भावः । केचित्तु पितरावित्यत्र युगपदेव पित्रोरन्वय
 बोधस्तथाच क्रमिकान्वयबोधस्य क्रमिकपदार्थस्मरणव्यापक
 तथा प्रकृते व्यापकस्य क्रमिकान्वयबोधस्याभावे व्याप्यस्य
 क्रमिकपदार्थस्मरणस्याप्यभावात् । युगपदेव द्वयोरुपस्थित्या
 युगपदेवाधिकारः पित्रोरिति वदन्ति । तन्मतं दूषयति ॥०॥

अतः क्रमज्ञानं क्रमाभिधानव्याप्तम् । तन्निवर्त्तमानं क्रमज्ञानं निवर्त्तयतीत्यनुमानन्तदप्रमाणम् । व्यापकनिवृत्तेरसिद्धत्वात् विष्णुवचनविरोधाच्च हेयम् ॥ इति पितुरधिकारः ॥ ० ॥

पितुरभावे मातुरधिकारः । पितुरधिकारा नन्तरन्तदभावे मातृगामीति विष्णुश्रुतेः । युक्तञ्चैतत् । गर्भधारणपोषणात्कृतोपकारकतया तन्निष्क्रयस्यावश्यकर्त्तव्यत्वात् । पुत्रभोग्यान्पिण्डदजननेनाप्युपकारकत्वाच्च भ्रात्रादिभ्यः पूर्वमधिकारस्य न्याय्यत्वात् । अतः पितृतो गौरवातिरेकश्रुतेर्मातुरधिकारः पितृतः पूर्वमिति हेयम् । गौरवातिरेकस्य धनसम्बन्धहेतुत्वे ।

उत्पादकब्रह्मदात्रोर्गवीयान् ब्रह्मदः पितेति पितृतः पूर्वमाचार्यस्याधिकारापत्तेः । कनिष्ठे च भ्रातरि भ्रातृसुतेवासत्यपि पितृव्यादीनामधिकारापत्तेश्च ॥ ० ॥

अतदिति । उक्तक्रमेण क्रमिकोपस्थितेरावश्यकत्वात् इत्यर्थः । क्रमज्ञानं क्रमिकपदार्थस्मरणं । क्रमिकाभिधानं क्रमिकान्वयबोधस्तद्व्याप्तमित्यर्थः । तत् क्रमिकाभिधानं ।

इत्यनुमानमिति । इति व्याप्तेर्हेतोर्ननुमानं व्याप्याभावसाधने
 व्यापकाभावरूपं लिङ्गं । तदप्रमाणं अर्थासाधकम् । अर्था
 साधने स्वरूपासिद्धिहेतुमाह । व्यापकनिवृत्तेरिति । तथा
 तयोरन्वयबोधः क्रमेणैवेति भावः । ननु द्वन्द्वस्थले साहित्येन
 युगपदन्वयबोधोनतु क्रमिकस्तथाच कथं व्यापकनिवृत्तेर
 सिद्धत्वमित्यत आह । विष्णुवचनेति । तथाचान्वयबोधस्य
 यौगपदिकत्वेऽपि नाधिकारोयौगपदिकः । विष्णुविरोधात्
 किन्तु क्रमिक एव यथा पत्नीदुहितरश्चैवेत्यत्र सर्वत्र दुहितृ
 णामेकान्वयबोधविषयत्वेऽपि वचनान्तरबलात्कुमार्यादि
 क्रमेणाधिकारइति भावः ॥ पितुरन्तरमातुरधिकारमाह ॥
 पितुरिति ॥ अस्य न्यायमूलत्वमाह । युक्तञ्चैतदिति । भ्रात्रा
 दिभ्यः पूर्वमिति । यद्यपि भ्रातापि तद्भोग्यान्यपिण्डदस्त
 थापि गर्भधारणाद्युपकारकत्वेन भ्रातुर्मातृसम्बन्धाधीन
 स्वाम्ये नच प्रथमं मातुरेवाधिकारइति । गौरवातिरेकेति
 सहसन्तु पितुर्माता गौरवेणातिरिच्यते इत्यादिनेत्यर्थः ॥०॥

अतः पितृतः एव मातुरधिकारइति । एवञ्च
 मृतस्य पितृसन्तानात्पूर्वं पितुश्च परतोमातुर
 धिकारइति वदता पितामहसन्तानात्पूर्वम्पिता
 महाच्च परतः पितामह्याधनाधिकारः सूचितः ।
 अन्यथा पितरौ भ्रातरस्तथेति क्रमविरोधात् ।

अतएव मनुः । मातर्यपि च वृत्तायां पितुर्माता
हरेद्वनम् । ससन्तानायां वृत्तायामित्यर्थः । अपि
शब्दचकारयोश्चोभयत्रान्वयः कार्यः । तेन मातरि
च वृत्तायां पितामह्यपि गृह्णीयात् । किमुन
भ्रात्रादयः । पितामहपर्यन्तादित्यपिशब्दस्त्वचिता
भ्रात्रादयः । तदयं वचनार्थः । दौहित्रान्तान्मृत
सन्तानात्परतः स्वसन्तानाच्च पूर्वमुक्तक्रमेण
पित्रोरधिकारः । अतः स्वसन्तानात्पूर्वम्पिताम
ह्योरधिकारोऽनेन दर्शितः । अतएव याज्ञवल्क्येन
मातुरधिकारप्रदर्शनेनैव पितृव्यादिभ्यः पूर्वं
पितामहपितामह्योरधिकारस्याप्युक्तत्वात् न पृथ
गुक्तः ॥ इति मातुरधिकारः ॥ ० ॥

उपसंहरति । अतइति । पितृतः परतइति । भ्रात्रादिभ्यः
पूर्वमित्यपि बोध्यम् । पितृसन्तानात् भ्रात्रादेः । पितामह
सन्तानात्पितृव्यादेः । अन्यथेति । उक्तक्रमेणाधिकारकल्पने
इत्यर्थः । क्रमविरोधादिति । ननु वाचनिकएव पितरौ भ्रात
रस्तथा इतिक्रमः सच पितामह्याः कल्पनां विना कथमनु
पपन्नः । मैवम् । मातुः परम्परया पिण्डत्रयस्य धनिभोग्यस्य
दानेऽपि साक्षात् तत्पिण्डत्रयदातृतया श्रेष्ठात्भ्रातृतः

पूर्वमधिकारो गर्भधारणाद्युपकारकत्वादेव मुनिभिरुक्तः ।
 एवमित्यामह्याद्यधिकारोऽपि यदि साक्षात् तद्भोग्यपिण्डद्वय
 दातुः पितृव्यादन्वद्वारा तादृशपिण्डदायाः पितामह्याधनि
 पितृजननेन पितृव्यधनसम्बन्धमूलतया चाधिकोपकारकत्वेन
 पितृव्यं बाधित्वा धनाधिकारोऽन भवेत्तदोक्तरूपस्याप्रयोज
 कत्वान्मातृभ्रात्रोः क्रमाभिधानं भुनीनां न स्यादिति भावः ।
 केचित्तु पितामहीपितृव्ययोः पौर्वापर्यं केनापि नोक्तमतः
 कल्प्यन्तथा चान्यथा कल्पने मातृभ्रातृस्थलोक्तस्य उपकारा
 धीनाधिकारक्रमस्य विरोधादित्याहुः । अपिशब्दसूचिता
 इति । व्याख्यानवाक्यस्याऽपिशब्दसमुचितादित्यर्थः । एतच्च
 पितरौ भ्रातरस्तथा इति मातृगामीत्यभिधाय तदभावे
 भ्रातृगामीत्याद्येकश्रुतिमूलत्वादुक्तम् ॥ ० ॥

मातुरभावे भ्रातुर्धनम् ॥ मातृगामीत्यभिधाय
 तदभावे भ्रातृगामीति विष्णुवचनात् । तदिति
 मातुः परामर्शः । पितरौ भ्रातरस्तथेत्यत्रापि पित्रोर
 भावे भ्रातुरधिकारावगतेः । नच भ्रातरस्तथा
 तत्सुतइति यथाभ्रातरोधिकृतास्तथा भ्रातृपुत्रो
 ऽपि मातुरनन्तरमधिकारी स्यादिति वाच्यम् । भ्रातृ
 गामीत्यभिधाय तदभावे भ्रातृपुत्रगामीति विष्णु

विरोधात् तदिति भ्रातुः परामर्षः । न्याय्यं चैतत्
मृतधनिभोग्यपित्रादित्रयपिण्डदानेन भ्रातुरूप
कारकत्वात् । तथाच तद्देयमातामहादिपिण्ड
त्रयदानेन तत्स्थानपाताच्च । अनेवं रूपात् भ्रातृ
पुत्रादलवत्वान्मातृमूलत्वाच्च भ्रातुरेवंरूपस्य मात
तो जघन्यतेति मातृतः परतएवाधिकारोयुक्तः ।
किञ्च । तथा पदं भ्रात्रैव कुतो न सम्बध्यते । तेन
यथा पितरौ भ्रातरोपि तथेति पित्रोर्भ्रातृणाञ्च
तुल्याऽधिकारः स्यात् । तस्मात् विष्णुवचनविरोधे
नैवायमपर्यनुयोगः परिहर्त्तव्यः । सचान्यत्रापि
समानः ।

तथाच मनुः । पिता हरेदपुत्रस्य रिक्तं भ्रातर
एव वा । भ्रातरएव हरेयुर्नतु भ्रातृपुत्रोधिकारी
त्याह । किन्तु जीवत्पितृकस्यापि भ्रातृपुत्रस्य किम
धिकारोनेष्यते । नचात्रान्योद्देशः । जीवत्पितृकस्य
पिण्डदत्त्वाभावेनानुपकारकत्वादित्यतः । एव
ञ्चेन्मृतपितृकस्यापि भ्रातृतुल्यापकारकत्वात् कथ
न्तुल्यवदधिकारिता ॥ ० ॥

मातुरनन्तरं भ्रातुरधिकारनिरूपयति । मातुरभावइति ।
 तथा भ्रातृपुत्रोऽपीति । तथा च भ्रातृतत्पुत्रयोर्युगपदधिकारः
 स्यादिति भावः । तत्स्थानपातादिति । धनिकार्यकारित्वेन
 धनिस्थानपातादित्यर्थः । अनेवंरूपादिति । मृतभोग्यपिण्ड
 त्रयदातृभिन्नत्वादित्यर्थः । नन्वेवं भ्रातुर्बलवत्त्वात् मातृतः
 प्रागधिकारः स्यात् अत आह । मातृमूलत्वाच्चेति । अथोप
 कारकत्वेऽपि भ्रातरस्तथा तत्सुतइत्यनन्यथासिद्धवचन
 बलात् युगपदधिकारोऽस्तुइत्यत आह । किञ्चेति । अन्यत्रापि
 भ्रातृपुत्रयोरधिकारेऽपि । एवञ्चेदिति । उपकारक्रमेणैवाधि
 कारादुपकारतारतम्येन क्रमइति स्थितं चेदित्यर्थः ॥ ० ॥

अतएव देवलेन । ततो दायमपुत्रस्य विभजे
 रन् सहोदराः । तुल्यादुहितरोवापि ध्रियमाणः
 पितापिवा ॥ सवर्णाभ्रातरोमाता भार्याचेति यथा
 क्रमम् । इत्यनेन भार्यासवर्णदुहितृपितृमातृस
 होदरभ्रातृसापत्नभ्रातृपर्यन्ताधिकारिशृङ्खलायां
 भ्रातृपुत्रस्याकीर्तनात्सापत्नभ्रातृपर्यन्ताभावएव
 भ्रातृपुत्राणामधिकारः कथितः यच्च सर्वे ते तेन
 पुत्रेणेति तत् पुत्रत्वस्मरणन्तत्पिण्डदानार्थम् ।
 भ्रात्रभावे च धनाधिकारार्थमूर्वाक्तवचनविरो

धात् अन्यथा भ्रातृतः पूर्वमेव कुतो न स्यात्
तस्मात् भ्रातुरेव प्रथममधिकारः । तत्रापि प्रथमं
सौदरस्यैव तदुक्तम् । सौदरस्य तु सौदरः ।
भ्रातरस्तथेत्युक्ते भ्रातुरधिकारावसरे । प्रथमं
सौदरो गृह्णीयादित्यर्थः तस्य त्वभावे सापत्नो भ्राता ।
एकप्रभवत्वेन तस्यापि भ्रातृशब्दार्थत्वात् ॥ ० ॥

अतएव भ्रात्रनन्तरं भ्रातृपुत्रस्याधिकारादेव । पूर्वोक्तेति ।
तदभावे भ्रातृपुत्रगामीति विष्णुवचनेत्यर्थः । अन्यथा पुत्रत्वाति
देशबलेनैवाधिकारे । स्यादिति अधिकार इति शेषः । भ्रात्र
धिकारे विशेषमाह । तत्रापीति । प्रथमं सौदरस्याधिकारे
प्रमाणमाह । तदुक्तमिति । भ्रातरस्तथेत्युक्ते इति । तथाचै
तदाक्येनैव सौदरासौदरभ्रातृसामान्यस्याधिकारसिद्धौ सौद
रस्य तु सौदर इति यत्पुनरभिधानन्तसौदरक्रमेणाधिकारार्थ
मेवान्यथा वैयर्थ्यं स्यादिति भावः । ननु एकमातापितृजन्यपुं
स्त्वमेव भ्रातृपदशक्यतावच्छेदकन्तथाच सौदर एव भ्रातृपद
वाच्यः । वैमात्रेयादौ च पूर्वपुरुषसन्तानत्वेन रूपेण गौण
एव भ्रातृपदप्रयोगः । एवञ्च । सति सौदराभावे भ्रातृपुत्र
स्यैवाधिकारो युक्तः । तदभावे भ्रातृपुत्रगामीति विष्णु
वचनात् । तत्कथं सौदरात्परतः सापत्नभ्रातुरधिकारं ब्रूषे

इत्यत्राह । एकप्रभवत्वेनेति । तथाच मातापितृत्वानिवेशेन
 एकशरीरजन्यपुंस्त्वमेव भ्रातृपदशक्यतावच्छेदकं लाघवादिति
 भावः । वैमात्रेयस्य भ्रातृपदवाच्यत्वे मुनेः स्वरसमाह ॥०॥

तथाच । संसृष्टिनस्तु संसृष्टी सोदरस्य तु सोदरः
 दद्याच्चापहरेदंशं जातस्य च मृतस्य च ॥ इदमपि
 याज्ञवल्क्यवचनम् । सोदरासोदरयोर्भ्रातृशब्दा
 र्थत्वं दर्शयति । अन्यथा सोदरमात्रस्य तदर्थत्वे
 सोदरस्य तु सोदरइति न पुनर्विशेषणीयमिति ।
 भ्रातृशब्दादेव सोदरावगतेः । तस्मात् पितरौ
 भ्रातरइत्यनेन सोदरासोदरयोरेवाधिकारोद-
 शितः । सोदरवचनेन तु सोदरस्य प्रथममधि-
 कारः । सापत्नस्य च सोदरान्मृतदेयषाट्पौरुषि
 कपिण्डदातुर्मृतभोग्यमात्रपित्रादिपिण्डत्रयदातृ-
 तथा जघन्यत्वात् भ्रातृपुत्राच्च मृतभोग्यपिण्डद्वय-
 दातुर्मृतभोग्यपिण्डत्रयदातृतया उपकारकत्वाति-
 रेकेण बलवत्त्वात् मध्यएवाधिकारः श्रीकरविश्व-
 रूपोक्तएवादरणीयः । तत्र किं संसृष्टिनेाप्य
 सोदरस्य सोदराज्जघन्यत्वं नवेत्यपेक्षायामाह ।

याज्ञवल्क्यः । अन्योदर्यस्तु संसृष्टी नान्योदर्यो
धनं हरेत् असंसृष्ट्यपि चादद्यात् संसृष्टोनान्य
माहजः ॥ अस्यार्थः । संसृष्टी पुनरन्योदर्यः
प्रथमं हरेत् । नपुनरन्योदर्यमात्रः प्रथमञ्च हरन्
सोदरं बाधित्वैव वा तेन सह वेत्यपेक्षायामुत्तरा
र्द्धम् । असंसृष्ट्यपि सोदरो गृह्णीयात् । सोदरपद
मनुवर्तते ॥ ० ॥

तथा चेति । संसृष्टिन इति । संसृष्टिनो जातस्य संसृष्टिनो
त्यक्तस्य पुत्रस्यापरः संसृष्टी दद्यात् । मृतस्य संसृष्टिनोऽंशं हरे
दित्यर्थः । इदमपीति । अपिना प्रागुक्तलाघवतर्कः समुच्ची
यते क्रमाधिकारे युक्तिमप्याह । सापत्नस्य चेति । मध्य इति ।
सोदरभ्रातृपुत्रयोरनन्तर इत्यर्थः । सोदरादिति । संसृष्ट्य
संसृष्टिसाधारणोक्तिः । जघन्यत्वमिति । सोदरस्य तु सोदर
इत्यनेन सोदरस्यैवाधिकारप्रतिपादनादिति भावः । नवेति ।
एतद्वचनस्यासोदरेण संसृष्टिना सोदरतुल्याधिकारपक्षेऽज
घन्यत्वकोटिः । नान्योदर्य इत्यस्यार्थमाह । नपुनरिति ।
अन्योदर्यमात्र इति । संसृष्ट्यसंसृष्टिसाधारण इत्यर्थः । प्रथम
मसंसृष्टिवैमात्रेयात् । सोदरपदमिति । सोदरस्य तु सोदर
इति पर्ववचनस्य सोदरपदमित्यर्थः ॥ ० ॥

नान्यमातृजएव संसृष्टी गृह्णीयात् । संसृष्ट
पदमेव वा सोदरमभिधत्ते । अतएव बृहद्याज्ञव
ल्क्यवचनम् । सोदरोनान्यमातृजइति जितेन्द्रि
येण लिखितम् । तथाच पूर्वार्द्धस्य संसृष्टीत्यनु
वर्तते । तेन न केवलमन्योदर्यएव संसृष्टी गृह्णी
यात् । किन्त्वसंसृष्ट्यपि सोदरोगृह्णीयादित्यर्थः ।
तेनासंसृष्टिना सोदरेण संसृष्टिना चासोदरेण
विभज्य ग्रहीतव्यम् । अतएवापिचशब्दं प्रयुक्त
वान् ॥ ० ॥

नान्यमातृजइति । तथाच पूर्वापरविरोधभयादेव
कारोऽध्याहार्यइति भावः । अनुषङ्गकल्पने गौरवादाह ।
संसृष्टपदमेव वेति । अभिधत्तेइति । गर्भसंसृष्टार्थकत्वादिति
भावः । अतएव संसृष्टवदस्य सोदरार्थकत्वादेव । पूर्वार्द्ध
स्येति । तथाचान्यमातृजः संसृष्टः केवलान गृह्णीयादित्युक्त
रार्द्धार्थः । निर्गलितार्थमाह । तेनेति । अपिचशब्दमिति ।
तयोः समुच्चयार्थकत्वादिति भावः । अत्रेदं चिन्त्यते संसृष्ट्य
सोदरासंसृष्टिसोदराभ्यां विभज्य ग्रहणं नयुक्तिवचनप्राचीन
स्वरसिद्धम् । तथाहि संसृष्टित्वं विनिगमकान्तराभावविनि
गमकम् । अन्यथा पितृव्ये संसृष्टिनि असंसृष्टिनोवैमात्रे

यस्याधिकारो न स्यात् । न चैतद्वचनं मात्राधिकारमात्रं
विषयं सामान्ये बाधकाभावात् । पितृव्यादिसंसर्गविषय
कत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् । वचनस्यायथोक्तरीत्या व्याख्याने
च दद्यादिति क्रियानुषङ्गः । नान्योदर्यद्वयस्य वैयर्थ्यं मात्र
पदाध्याहारश्चेति दूषणानि प्राचीनाश्च श्रीकरादयो युगप
द्विभागन्तयोर्निषिद्धवन्त इति । तस्माद्वचनस्यायमर्थः ।
अन्योदर्यः संसृष्टी चेत्तदा तस्य मृतस्य धनं अर्थादपरः
संसृष्टी अन्योदर्येन हरेत् । तदा कोऽगृहीयादित्यत्राह ।
असंसृष्ट्यपीति । अपिना संसृष्ट्यसंसृष्टी वा सोदर एव गृही
यात् इत्यर्थः । अन्योदर्यस्याहरणे हेतुमाह । नान्यमातृज
इति । अन्यमातृजत्वेन षट्पुरुषपिण्डदातुः सहोदराज्जघ
न्यत्वप्रतिपादनात् यतो न्यमातृजोऽतो न गृहीयादित्यर्थः
इत्यत्र व्याख्याने संसृष्ट्यसोदरासंसृष्टिसोदरयोस्तुल्यवद्भा
गोऽयुक्त एवेति सुधीभिर्भाव्यम् । अत्र श्रीकरमतन्दूषयितु
मुत्थापयति ॥ ० ॥

यच्च श्रीकरमिश्रैरुक्तम् संसृष्टिनस्तु संसृष्टीनि
त्यस्यासोदरसंसृष्टिमात्रविषयत्वे अन्यानपेक्ष
त्वात् । सोदरस्य तु सोदर इत्यस्याप्यसंसृष्टसोदर
मात्रविषयत्वे नैरपेक्षात् । असोदरे संसृष्टिनि

सोदरे चासंस्मृष्टिनि उभयोः प्राप्तौ यदि द्वयमेव
प्रवर्तते तदान्योन्यसापेक्षमुभयोर्विधायकत्वम्भवेत्।
नचैकस्य सापेक्षनिरपेक्षञ्च विधायकत्वमुचितम्।
विधिवैषम्यप्रसङ्गात्। यथा दर्शितम् ॥ ० ॥

यच्चेति । असोदरसंस्मृष्टिमात्रेति । असोदरः संस्मृष्टी केव
लोयत्र तद्विषयत्वे तस्मिन्विषये तस्याधिकारबोधकत्वे इत्यर्थः
अत्र केवलेनेत्यनेन सोदरसत्त्वव्यवच्छेदः अन्यानपेक्षत्वात्।
विध्यन्तरानपेक्षप्रवृत्तत्वात् । विध्यन्तराविषयत्वादिति
यावत्। सोदरमात्रेति । सोदरः केवलोयत्र तद्विषयत्वे तस्मि
न्विषये तस्याधिकारबोधकत्वे इत्यर्थः । अत्र केवलेत्यनेना
सोदरसंस्मृष्टिव्यवच्छेदः । निरपेक्षत्वादिति । पूर्वोक्तार्थकं उभ
योस्तथाविधयोः सोदरासोदरयोः प्राप्तौ प्राप्तिनिमित्तम्।
द्वयमेवेति । संस्मृष्टिनस्तु संस्मृष्टीति सोदरस्य तु सोदरइति
च विधिद्वयमित्यर्थः । अन्योन्येति । संस्मृष्टिनस्तु संस्मृष्टीत्येत
त्सापेक्षं सोदरस्य तु सोदरइत्यस्य विधायकत्वं सोदरस्य तु
सोदरइत्येतत्सापेक्षञ्च संस्मृष्टिनस्त्वित्यस्य विधायकत्वमित्यर्थः
निरपेक्षञ्चेति । अस्य विषयः प्रागेव दर्शितः । विधिवैषम्येति ।
संस्मृष्टी कचिदन्यनिरपेक्षः स्वयमेव गृह्णीयात्। सोदरेऽसंस्म
ष्टिनि सति तु तत्सापेक्षत्वेन सहेत्यर्थइति । संस्मृष्टिनस्तु संस्मृष्टी

त्यस्य विधिभेदरूपं वैषम्यम् । एवं सोदरोऽसंस्पृष्टी कचिदन्य
निरपेक्षः स्वयं गृह्णीयात्सति च संस्पृष्टसोदरे तत्सापेक्षत्वेन
सह इति सोदरस्य तु सोदरद्वयस्य च विधिभेदरूपं विधि
वैषम्यन्तत्प्रसङ्गादित्यर्थः । विधिवैषम्ये दृष्टान्तमाह ॥ ० ॥

द्वयोः प्रणयन्तीत्यधिकरणे पर्वचतुष्टयविधि
तायावेदेर्न पर्वद्वये प्रतिषेधउपपद्यते । तत्र पर्व
द्वये विकल्पसापेक्षं विधानम् । पर्वद्वये च निरपेक्ष
मिति उत्तरवेदिविधिवैषम्यापत्तेः ॥ ० ॥

द्वयोः प्रणयन्तीति । पर्वचतुष्टयेति । चातुर्मास्ययाग
प्रसङ्गे वैश्वदेववरुणप्रघासशाकमेधशूनाशीर्याख्यस्यत्वारो
यागाः चातुर्मास्य साध्या उक्ताः । अत्र च उपवपन्ति न वैश्व
देवउत्तरवेदिमुपकिरन्ति न शूनाशीर्ये ऊरुवा एतौ यज्ञस्य
यद्वरुणप्रघासः शाकमेधश्चेति । द्वयोः प्रणयन्तीति श्रुतिरस्ति ।
अस्यार्थः । अत्र पर्वसंज्ञके यागे चतुष्के उत्तरवेदिं उपव
पन्ति निर्व्वपन्ति सम्पादयन्तीत्यर्थः । उत्तरवेदिश्चाग्निप्रणय
नोपयोगिपात्रविशेषः उत्तरवेदेः पर्वत्वेन यागचतुष्टये
सामान्यविधिः अत्र प्रकृतीभूतदर्शपौर्णमासीयस्याग्निप्रण
यनस्यातिदेशादेव प्राप्तेस्तदंशे न विधिः । किन्तु । तदर्थं

उत्तरवेदिमात्रं विधीयते । इत्यञ्च द्वयोः प्रणयन्तीत्यादि
 न्यायगतमेवोक्तम् । अग्निप्रणयनार्थकोत्तरवेदेर्यागद्वये
 विधाने अग्निप्रणयनस्यापि यागद्वयीत्वस्य सिद्धत्वादिति ।
 न वैश्वदेवे न शुनाशीर्ये उत्तरवेदिमुपकिरन्ति । अत्र
 यागद्वये वैश्वदेवत्वादिना विशेषविधिद्वयं यागद्वयोरैवाग्नि
 प्रणयनस्य वास्तविकत्वात् । तद्धेतुभूतं यागद्वयप्राशस्त्यमाह ।
 उरूवेति । महान्तावित्यर्थः । यज्ञस्य यज्ञानां मध्ये । अतो
 द्वयोः प्रणयन्ति अग्निमितिशेषः । अत्र विशेषविधिद्वयस्य
 निषेधरूपत्वे निषेधविधेः सामान्यविध्युपजीवकतया उपजी
 व्यबाधायोगात् । सामान्यविधेरपि निषिध्यमानयागद्वये
 प्रवृत्तौ सामान्यविधेर्निरपेक्षविधायकत्वं शाकमेधादियाग
 द्वये विकल्पसापेक्षविधायकत्वञ्च वैश्वदेवादियागद्वये ।
 तथाच शाकमेधादिद्वयोः सदैवोत्तरवेदिं वपन्ति वैश्वदेवा
 दिद्वये लिच्छया वपन्तीति विधिभेदरूपं वैषम्यं स्यात् ।
 तस्मादत्र पर्युदासलक्षणया वैश्वदेवशुनाशीर्यभिन्ने पर्व्वा
 ख्ययागे उत्तरवेदिं वपन्तीत्येकएव विधिरिति द्वयोः
 प्रणयन्तीत्यधिकरणे यथाविधिवैषम्यमुक्तन्तथा प्रकृतेपीति
 पूर्वैणान्वयः ॥ ० ॥

तथाचात्र यत्रैव निरपेक्षविधायकत्वन्तत्रैव
 संसृष्टिनस्तु संसृष्टीत्यस्य सोदरस्य तु सोदरइत्यस्य

च प्रवृत्तिः स्यात् । तत्रासोदरे संसृष्टिनि सोदरे चा
 संसृष्टिनि सत्युभयोरप्रवृत्तेस्तद्वनं न कश्चिदपि गृह्णी
 यादित्यापतति । तस्मात्संसृष्टिनस्तु संसृष्टीति संसृष्ट
 धने संसृष्टिनः सामान्यतोभागप्राप्तौ तदपवादार्थं
 सोदरस्य तु सोदरइति वचनम् । एवञ्च संसृष्टि
 नोप्यसोदरस्य सोदरे सति न प्राप्तिः । किन्तर्हि
 विभागसंसृष्टस्यासंसृष्टस्य च सोदरस्यैवैत्यन्तन्तद
 सङ्गतम् । नहि द्वयोरुभयत्रैकैकशः प्रवृत्तयोर्युग
 पदेकत्र प्रवृत्तिमात्रेण विधिवैरूप्यम् ॥ ० ॥

यत्रैवेति । सोदरासत्त्वस्थले असोदरसंसृष्ट्यसत्त्वस्थले च
 संसृष्टिनस्तु संसृष्टीत्येतयोर्निरपेक्षविधायकत्वं बोध्यम् ।
 उभयोः संसृष्टिनस्तु संसृष्टीति सोदरस्य तु सोदरइत्येतयोः ।
 आपततीति । विशेषवचनाभावादिति शेषः । इत्यनिरपेक्षसा
 पेक्षविधाने नदोषमुपन्यस्य स्वयं विधिद्वयमुत्सर्गापवादभेदेन
 व्यवस्थापयति । तस्मादिति । असंसृष्टस्य चेति । तस्यापि सोदर
 पदार्थत्वेनापवादविषयत्वादिति भावः । इत्यन्तमिति ।
 ओकरमिश्रैरुक्तमिति पूर्वेणान्वयः । नहीति । द्वयोर्विध्योः
 उभयत्र उदाहरणद्वये । एकैकशः प्रवृत्तयोः परस्पर
 निरपेक्षेण प्रवृत्तयोः विधिवैरूप्यमिति । सापेक्षनिरपेक्षोदा

सीन्येन संसृष्टिनस्त्रित्यादिना संसृष्टिमात्राधिकारविधाने
 सोदरस्य त्रित्यादिना सोदरमात्राधिकारविधाने च परस्परा
 पेक्षा नास्ति । युगपदुपस्थितौ तु उभयोरेव विषयत्वादुभयोरेव
 युगप्रवृत्तिरिति न वाक्ययोर्भवदुक्तरीत्या प्रत्येकं विधिभेद
 रूपं विधिवैषम्यमिति भावः । अत्र प्रतिवन्दिमाह ॥ ० ॥

केवलोद्गाहप्रतिस्तोत्रपच्छेदेन निरपेक्षप्रवृ
 त्तयोः सर्वस्वदाक्षिण्यादाक्षिण्यशास्त्रयोर्युगपदु
 भयापच्छेदे सति नैकमपि शास्त्रमवर्त्तेत । विधि
 वैरूप्यात् । तथा चातुर्होत्रां पौर्णमासीमभिमृषेत् ।
 पञ्चहोत्राममावास्यामिति शास्त्रयोरुपांशुयागा
 ग्रीषामीययोरैन्द्रदध्यैन्द्रपयसोरेकैकशः प्रवृत्तयो
 र्वयोरामेये प्रवृत्तौ विधिवैषम्यापत्तेर्नैकमपि प्रव
 र्त्तेत ॥ ० ॥

केवलोद्गात्रिति । ज्योतिष्टोमे हविर्धानीनाम गृहमेकं
 अपरञ्च वहिष्यवमानाख्यन्तत्र च यथोक्तक्रमेण हविर्धानी
 गृहात् ऋत्विजोवहिष्यवमानाख्यगृहङ्गच्छन्ति गच्छताञ्च
 मध्ये उद्गाता ऋत्विक् यदि स्खलति तदा सर्वस्वन्दक्षिणा
 विधिः । यदि प्रतिस्तोता ऋत्विक् स्खलति तत्रासर्वस्वदक्षिणा

विधिश्चेति विधिद्वयमस्ति एतयोश्चैकैकस्य स्खलनस्थले एकैकशः
 प्रवृत्तत्वाद्युगपत् स्खलनेनैकस्यापि प्रवृत्तिः स्यात् ।
 भवन्मते विधिवैरूपात् । तथाचात्र प्रथमतः प्रतिस्तोत्रेऽ
 सर्वस्वद्विचिह्नान्दत्त्वा उद्गात्रे सर्वस्वन्द्विह्ना दीयते
 इति युक्तिसिद्धः पारम्परिणः सिद्धान्तोभवन्मते व्याहतः
 स्यादिति भावः । अपच्छेदेनेति स्खलनेनेत्यर्थः । अत्रैव प्रति
 बन्धन्तरमाह । तथेति । अयमर्थः दर्शपौर्णमासे यागे श्रूयते ।
 चातुर्होत्राम्यौर्णमासीमभिमृषेत् पञ्चहोत्राममावास्यामिति ।
 अत्र चातुर्होत्रपदेन पृथिवीहोत्रेत्याकारकोमन्त्र उच्यते ।
 तस्य यत्र विनियोगस्तच्चातुर्होत्रा पौर्णमासीमिति च
 सप्तम्यर्थे द्वितीया तेन पौर्णमास्यामिति तदर्थः । चातुर्होत्रा
 मिति च परिभाषाप्राप्तिः पृथिवीहोत्रेत्यादिमन्त्रस्य करणता
 प्राप्तये ततश्च पौर्णमास्यां पृथिवीहोत्रेति मन्त्रेणाभिमृषेत्सृ
 शेदिति विधिप्राप्तौ किमिति स्पर्शकर्माकाङ्क्षायां वाक्यान्तरी
 पस्थितानि ऐन्द्रदध्यादीनि हवींश्चैव कर्मतयाऽन्वीयते । चूडा
 मणिस्तु पौर्णमासीपदेन कर्माभिधीयते कर्मणस्तुस्पर्शाभावा
 त्तत्कालीनं मुख्यं हविरैवोपांशुयागीयं ऐन्द्रदधिरूपं प्रत्या
 ख्यते । एवमग्निस्रवाक्येऽपि अमावास्यापदेनापि तदानीं कर्त्त
 व्यस्याग्नौषोमीयस्य पथोरूपं मुख्यं हविःप्रत्याख्यतइति
 व्याचष्टे । एष च विधिर्दर्शपौर्णमासान्तर्गतपौर्णमासीकर्त्तव्य
 स्योपांशुयागस्य केवलदधिरूपहविः स्पर्शने विध्यन्तरनिरपेक्ष

प्रवृत्तिः उपांशुयागस्य केवलदधिकरणकत्वात् । तथा
 पञ्चहोत्राममावास्यामित्यत्र पञ्चहोत्रपदेन अग्निहोत्रेत्या
 दिकोमन्त्रउच्यते तस्य यत्र विनियोगस्तत्पञ्चहोत्रं अमा
 वास्यामित्यत्र सप्तम्यर्थे द्वितीया पञ्चहोत्रामिति च तन्मन्त्रस्य
 करणत्वलाभाय तेनामावास्याया अभिमृषेदिति विधिः
 अत्रापि कर्माकाङ्क्षायामूर्वाक्तानि हवींष्येवान्वीयन्ते अयञ्च
 विधिः दर्शपौर्णमासान्तर्गतस्य दर्शकर्तव्यस्याग्नीषोमीयया
 गस्य केवलनैद्रपयोरूपद्रव्यस्पर्शे निरपेक्षप्रवृत्तिः अग्नी
 षोमीयस्य केवलपयोद्रव्यकरणकत्वात् । आग्नेये च दर्शपौर्ण
 मासान्तर्गते दर्शे पौर्णमास्याञ्च कर्तव्ये दधिपयोरूपोभय
 द्रव्यके हविर्द्वयस्पर्शार्थं विध्योर्युगपत्प्रवृत्तौ भवन्मते विधिवैष
 म्यापातात् न कोपि प्रवर्त्तत तथाचात्र द्वयोरेव विषयसत्त्वा
 त्प्रवृत्त्या मन्त्रद्वयेन हविर्द्वयस्य दधिपयोरूपस्य स्पर्शइति
 सिद्धान्तोपि भवन्मते व्याहतइति । इदञ्च न सम्यक् युगपत्प्र
 वृत्तावपि सामान्यविध्योर्बाधाभावात् । तद्रूपविधिवैरूप्या
 प्रसक्तेरतः प्रागुक्तप्रतिवन्दिमात्रं साधीयइति धीमद्भिर्वि
 भावनीयम् ॥ ० ॥

तस्मादाधनिरपेक्षं नित्यवद्विधानम् । क्वचित्
 क्वचिद्विध्यन्तरबाधसापेक्षमिति वैरूप्यलक्षणम् ।

तथाहि उपात्रवपन्तीति वेदिविधिसापेक्षानिषेध
स्तद्धाधंविनाविधिरेव न स्यादिति वेदिविधिसापेक्षं
विधानम् । नच नित्यवदेव तस्य बाधः । तथाच
सति निषेधोविफलः । निषेधं विनापि वेद्यकर
णस्य प्राप्तेः ॥ ० ॥

अथैवं विधिवैषम्यलक्षणक्रिमित्याकाङ्क्षायामाह । तस्मा
दिति । उपात्रेति । उपात्रवपन्तीति योवेदिविधिस्तत्सापेक्ष
इत्यर्थः । तद्धाधं विनेति । वेदिविधिबाधं विनेत्यर्थः । विधिरेव
न स्यादिति । सामान्यविधेर्वैश्वदेवादियागद्वयाविषयकत्वे
तत्र विध्यभावादेव वेद्यकरणस्य प्राप्तत्वान्निषेधविधेरप्राप्त
प्रापकत्वाभावेन विधिर्न स्यादित्यर्थः । इतीति हेतौ
यतोनिश्चिन्तमानयागयोरपि सामान्यविधिविषयत्वेन तद्वा
धेनैव वैकल्पिकस्य निषेधस्य प्रवृत्तिरतद्व्यर्थः । नतु
निषेधविधेर्विशेषत्वेन बलवत्त्वात् । सर्वदैव सामान्यविधिमुन्मू
लयेत् तथाच सामान्यविधेस्तत्राप्रवृत्त्याकथ्यन्तद्धाधेन वैकल्पि
कनिषेधविधानमित्याशङ्क्यते । नचेति । तस्य सामान्यविधेः ।
विफलइति नित्यवदेव बाधेसामान्यविधेस्तदितरविषयत्वमेव
वाच्यम् । अन्यथा तदंशे तद्विधेरननुष्ठानलक्षणाप्रामाण्यापत्तेः ।
तथाच विध्यभावादेव निषेधस्य सिद्धत्वात् । निषेधविधि

विफलः स्यादित्यर्थः । एतदेवोक्तम् । निषेधं विनापीति ।
वेद्यकरणस्येति ॥ ० ॥

ततश्च वेदिविधिरपि निषेधविधिबाधसापेक्ष
विधिभावः पर्वद्वये तु निरपेक्ष इति भवति । विधि
वैषम्यं विकल्पश्च स्यात् । रागप्राप्ते तु नित्यवदाधः ।
कादाचित्कस्याकरणस्य निषेधमन्तरेणापि प्राप्तेः ॥

ततश्चेति । सामान्यविधेर्निषिद्धमानयागद्वयाविषयकत्वे
चेत्यर्थः । निषेधविधिबाधेति । विरोधेन निषेधविधिबाधं
विना सामान्यस्य प्रवृत्त्यसम्भवादिति भावः । विधिवैषम्यमिति ।
एकस्येव वेदिविधेः पर्वद्वये नित्यवद्विधायकत्वमप्यपर्वद्वये च
निषेधबाधसापेक्षविधायकत्वमिति विधिवैषम्यमित्यर्थः ।
विकल्पश्चेति । निषेधाङ्गीकारे निषिध्यमानयागद्वये वेदि
करणाकरणयोर्विकल्पश्चेत्यर्थः । अयञ्च विकल्पो न व्यवस्थितः
तादृशविकल्पस्थले करणे फलाधिक्यादधिकफलकामरूप
स्याधिकारिणोभेदात् । किन्त्वैच्छिकः । तथाचाष्टदोषपातो
वाक्यभेदश्चेति गौरवमतोलाघवात् । पर्युदासलक्षणया
वैश्वदेवादिभिन्ने पर्व्याख्ययागे उत्तरवेदिं वपन्तीत्येकएव
विधिः कल्प्यत इति भावः । नन्वेवं न कलञ्जम्भक्षयेदित्यादौ
रागप्राप्ते निषेधे विकल्पः स्यात् । रागस्योपजीव्यत्वेन निषेधे

नित्यवद्वाधायोगादत आह । रागप्राप्तेवेति । केचित्तु कलञ्जे
तरभोजनकलञ्जभोजनेतरयो रागप्राप्तत्वेन कलञ्जातिरिक्तं
भुञ्जीत कलञ्जभोजनेतरत्कुर्वीतेति पर्युदाससम्भवात् निषेधे
विकल्प एवेति । भ्रमनिरासार्थमाह । रागप्राप्तेत्वित्युक्ताः ।
कादाचित्कस्याकरणस्येति । नहि निषिध्यमानमनुतिष्ठन्
यावज्जीवमहर्निशन्तदनुतिष्ठति निषिध्यानुष्ठानस्य रागाधी
नत्वेन रागस्यानियतत्वात् । सहकार्यन्तरविलम्बाच्चेति भावः ।
तथात्र निषेधविधिवैयर्थ्यापत्त्या विकल्पो न किन्तु नित्यवद्वाध ए
वेति भावः ॥ ० ॥

अतएव षोडशीग्रहणाग्रहणशास्त्रयोर्विकल्पः ।
येतु ब्रुवते । प्राप्तिपूर्वकत्वान्निषेधस्य न निमित्तं
विधिरपबाधत इति न्यायेन विकल्प इति । तेषां
मते न तौपशौकरोतीत्यादौ रागप्राप्तनिषेधे च
विकल्पः स्यात् । किञ्च । एवं निमित्तिनः स्वनिमित्त
बाधाक्षमत्वात् कथमप्येऽपि बाधोऽतुल्यबलत्वात् ।
अथ निषेधस्यैवायं स्वभावोयत्स्वनिमित्तमुन्मूलय
तीति तदा सर्वदैवोन्मूलयेत्प्राप्तेरेव दुर्बलत्वात् ।
येतु ब्रुवते । यादृच्छिकग्रहणप्राप्तिनिषेधायम् ।
नतु विधितः प्राप्तस्येति तदतीवाज्ञवचनम् ॥ ० ॥

अतएवेति । यतएव सामान्यविशेषयोरेव विधिनिषेधयोः
 कचिदेकत्र प्रवृत्तौ सामान्यविधेवरूपं नत्वेकविशेषनिष्ठयो
 स्तयोरतएवेत्यर्थः । षोडशीति । तथाच श्रुतिः । अतिरात्रे
 षोडशिनं गृह्णातीति । अतिरात्राख्ययागविशेषः षोडशी
 पात्रविशेषः गृह्णातीति लिङ्गर्थे लट् । अत्र विधिनिषेधयो
 र्द्वयोरेवातिरात्राख्ययागरूपविशेषनिष्ठत्वे न विधेः कचिन्नित्य
 वद्विधायकत्वाभावेन विधिवैरूप्याभावात् । निषेधाविषयक
 त्वाभावेन पूर्वोक्तन्यायेन पर्युदाससम्भवाच्च विकल्पद्वत्यर्थः ।
 अतएवोक्तम् । एवमेवाष्टदोषापि यद्ग्रीहियववाक्ययोः ।
 विकल्पः संश्रितस्तत्र गतिरन्या न विद्यते इति । अन्या गतिः
 पर्युदासरूपा गतिः । विकल्पः स्यादिति । रागातिदेशयोरपि
 निमित्ताविशेषादिति भावः । ननु प्रमाणयोस्तुल्यवत्त्वेहि
 विकल्पः । अतएव गौतमोपि । तुल्यबलरूपविरोधे विकल्प
 इत्याह स्म । तथाच षोडशिग्रहणाग्रहणशास्त्रयोर्द्वयोरेव
 वैदिकप्रमाणत्वाविशेषात्तुल्यबलतया विनिगमनाविरहेणैके
 नाप्यपरस्य नित्यवद्वाधायोगात् । पक्षतोबाधेन विकल्पोयुक्तः ।
 इह तु रागस्य शास्त्रात् दुर्बलतया विकल्पासम्भवान्निषेधेन
 नित्यवद्वाधः । एवमतिदेशस्यापि सामान्यविधितया विषया
 न्तरे चरितार्थत्वेन पर्युदाससम्भवात्तुल्यबलत्वाभावेन नित्य
 वद्वाधएवेति कथं विकल्पापत्तिरत आह । किञ्चेति । प्राप्ते
 रिति । प्रापकविधेरित्यर्थः । परमतनिराकरणायाह ।

येत्विति । यादृच्छिकेति । स्वारसिकीच्छा या सा यदृच्छा राग
इतियावत् । तथा प्राप्तं यद्ग्रहणन्तद्विषयोऽयं निषेधइत्यर्थः ।
प्राप्तीत्यस्य कृदभिहितभावत्वेन प्राप्तार्थमाह । नत्विति ।
तथाच वैधग्रहणं नित्यमेवेत्याशयः ॥ ० ॥

वैधग्रहणस्यावैधग्रहणनिषेधस्य च युगपदुप
संहारासम्भवाद्विकल्पाभावप्रसक्तेः । क्रत्वर्थतया
च यादृच्छिकग्रहणप्रसक्त्यभावान्निषेधेन क्रत्वर्थः
स्यात् ॥ ० ॥

युगपदिति । यौगपद्ये उपसंहारस्य विरोधस्यासम्भवा
दित्यर्थः । उपसंहारसम्भवादिति पाठे युगपदेकदा उप
संहारस्य एकत्रावस्थानस्य सम्भवादित्यर्थः । विकल्पाभावेति ।
तथाच विरुद्धयोरैव भावाभावयोर्विकल्पत्वं इह तु वैधग्रहणा
वैधग्रहणयोरविरोधात् विकल्पाभावप्रसक्तेरित्यर्थः । ननु
विकल्पोऽन श्रौतः किन्तु कल्प्यः अस्य चाष्टदोषग्रस्ततया
गत्यन्तराभावएव कल्पना प्राकृते तु वैधेतरग्रहणनिषेधरूप
गत्यन्तरसत्त्वात् कथन्तत्कल्पनं अतो विकल्पाभावइष्टापत्ति
रेवेत्यत आह । क्रत्वर्थतया चेति । क्रत्वङ्गतया चेत्यर्थः । न
क्रत्वर्थः स्यादिति । नन क्रत्वङ्गतया प्राप्तस्य प्रतियोगिनो निषेध

स्यैव क्रत्वङ्गत्वमिति नियमे प्रमाणाभावः । यागानङ्गस्यामिष
 भोजनस्य निषेधे यागाङ्गव्यभिचारश्चेति कथं यादृच्छिक
 ग्रहणनिषेधस्याक्रत्वर्थत्वापत्तिरिति चेत् । व्याप्तिबलेनाक्रत्वर्थ
 त्वापादानं किन्त्वेवं वाक्यार्थः क्रत्वर्थतया यादृच्छिकग्रहणस्य
 प्रसक्त्यभावात् । उपस्थित्यभावात् । तथाच निषेधविधिना
 प्रकरणोपस्थितवैधग्रहणस्य निषेधएव प्रत्याख्यते न त्वनु
 पस्थिता वैधग्रहणस्य । एवञ्च सति वैधग्रहणनिषेधस्यैव क्रत्व
 ङ्गतया विधिबोधित्वाभावात् । अवैधग्रहणनिषेधेन क्रत्वर्थः
 स्यादिति । नच षोडशग्रहणत्वेन वैधावैधग्रहणसाधारणेन
 रूपेणैव प्रकरणादुपस्थितिर्न तु वैधग्रहणत्वेन । तथाच यादृ
 च्छिकग्रहणमप्युपस्थितमेवेति वाच्यम् । तथापि । भवदुक्ता
 वैधग्रहणविशेषाभावस्य क्रत्वर्थत्वानुपपत्तेः ग्रहणसामान्या
 भावस्यैवाङ्गताया विधिप्रतिपाद्यत्वात् । एवञ्च सति विरो
 धादिकल्पएवेति हृदयम् । केचित्तु क्रत्वर्थतयेत्यादिग्रन्थं
 अन्यथा योजयन्ति । तथाहि । नातिरात्रेतिवाक्येन ग्रहण
 स्याङ्गस्याभावो ग्रहणाभावस्याङ्गत्वं पुरुषार्थत्वं वा प्रत्याख्यते ।
 आद्ये क्रत्वर्थतयेति । निषेधो निषेधविधिर्न क्रत्वर्थः न क्रतुविषयः ।
 द्वितीये सन्निहितवैधग्रहणमपहाया सन्निहितावैधग्रहणविषय
 त्वकल्पने गौरवं स्यात् । तृतीये प्रकरणविरोधइति तदसत् ।
 अस्मदुक्तक्रमेणैव यथाश्रुतार्थनिर्वाहे आशयकल्पना नैचि
 त्यात् ॥ ० ॥

तस्मादस्मदुक्तन्यायादेव विकल्पः । तदस्तु किं
विस्तरेण । यच्च स्वयमेव वर्णितम् । असोदरे संसृ
ष्टिनि सोदरे चासंसृष्टिनि संसृष्टिनस्तु संसृष्टी
त्यनेनासोदरस्य धनसम्बन्धप्राप्तौ तदपवादार्थं
सोदरस्य तु सोदरइति वचनन्तदप्ययुक्तम् ।
अस्मिन्नेव विषये सोदरस्य तु सोदरइति सोदरस्य
धनसम्बन्धप्रसक्तौ तदपवादार्थं संसृष्टिवचनस्यापि
सम्भवात् विनिगमनाकारणाभावात् ॥ ० ॥

तस्मादिति । यस्माद्भवदुक्तं न युक्तन्तस्मादित्यर्थः । उक्त
न्यायादिति । अस्मदुक्तन्यायात् । नित्यनिषेधे विधिनिषेधोभय
वैयर्थ्यात् । नित्यविधौ च निषेधवैयर्थ्यं स्यादित्येवंरूपात् ।
एवकारस्य भिन्नयोजनया विकल्पएवेत्यर्थः । नतु भवदुक्त
समुच्चयइत्यर्थः । तदस्तु उक्तमते दूषणान्तरं मतान्तरस्य
दूषणमप्यन्यदा निबद्धमेव तिष्ठतु किंविस्तरेण ग्रन्थबाहुल्येन ।
तथाच ग्रन्थगौरवतया उक्तार्थे दूषणाभावं मतान्तरन्त
दूषणञ्च नोपनिबद्धमिति भावः । श्रीकरमतदूषणस्यैव
प्रकृतत्वात् । संसृष्टिनस्त्विति सोदरस्य त्वितिवचनयोस्त
द्व्याख्यानमनूद्य दूषयति । यच्चेति । वर्णनमेवाह । असोदर
इति । इत्यनेन वचनेन । असोदरस्य संसृष्टिनोऽसोदरस्य

धनसम्बन्धप्राप्तौ धनाधिकारप्राप्तौ । तदपवादार्थान्तदाधार्थं
विनिगमनेति । एकतरपक्षपातिनी युक्तिर्विनिगमना तद्रूप
कारणाभावादित्यर्थः । अन्योदर्यः संसृष्टी यः स अन्योदर्य
धनं न हरेत् । सोदरे सतीत्युत्तरार्द्धस्वरसाम्बन्धते तर्हि
कोऽगृहीयादित्यत्राह । असंसृष्ट्यपीति । अपिरेवार्थोभिन्न
क्रमेण योजनीयः तेनासंसृष्टी सोदरएव गृहीयादित्यर्थः
किम्पुनः संसृष्टी सोदरइति कैमुतिकन्यायसिद्धाधिकारोऽपि
संसृष्टी सोदरश्चकारेण समुचीयते इतिपूर्ववचने यत्सो
दरस्य संसृष्ट्यसोदरापवादकत्वमुक्तान्तदेव द्वितीयवचनेन
विवृतमिति यदुक्तान्तदपि दूषयितुमुपन्यस्यति ॥ ० ॥

यच्च संसृष्टिनस्तु संसृष्टीत्येतद्विवरणार्थत्वेनान्यो
दर्यइति वचनं व्याख्यातम् । तदप्यतीवायुक्तम् ।
अन्योदर्यवचनादेव विवक्षितार्थलाभात् । संसृष्टि
नस्त्वित्यस्यानर्थक्यापत्तेः । किञ्च । अन्योदर्यस्तु
संसृष्टीत्यस्यायमर्थः । अन्योदर्यस्तु संसृष्टी यः
स नान्योदर्यधनं हरेत् । किन्त्वसंसृष्ट्यपि सोदरप
दानुसङ्गात्सोदरएव गृहीयात् । संसृष्टोऽपि नान्य
माहजोगृहीयादिति व्याख्यातान्तदपि न । पूर्वार्द्धे
एकस्यान्योदर्यपदस्य पुनरुक्तत्वात् । तथोत्तरार्द्धेऽपि

नान्यमाहजदत्यस्यानर्थक्यापत्तेः । अपि शब्दस्य
चैवकारार्थेऽवर्णनात् । किञ्च । सोदरे चासंख्यिनि
असोदरस्य संख्यिनेोऽपवादार्थं सोदरवचनस्य
वर्णितत्वात् । सोदरासोदरयोरसंख्यिनेोरप्रवृत्त
त्वात्तुल्यवदेवाधिकारः स्यान्न वा कस्यचिदपि स्यात्
॥ ० ॥

यच्चेति आनर्थक्यापत्तेरिति । विवरणवचनादेव उक्तार्थ
ज्ञाभे विव्रीयमाणवचनवैयर्थ्यादिति भावः । वक्ष्यमाणदूष
णान्तरं स्पष्टयितुं न दुक्तविवरणे न दर्शयति । किञ्चेति । तथा च
वचनयोरेकार्थपर्यवसाने विनिगमनाविरहात् नैकतर
वैयर्थ्यम् । अत एवोक्तं सम्भेदेनान्यतरवैयर्थ्यम् । इतीति हेतोः ।
अयं वक्ष्यमाणोऽर्थः श्रीकरोक्तइतिशेषः । पुनरुक्तत्वादिति
अन्योदर्थः संख्यी न गृहीयादित्यनेनैव प्रकृतार्थसिद्धौ
अन्योदर्थपदान्तरस्य व्यर्थत्वादित्यर्थः । ननु सर्वमिदम्भव
दुक्तदूषणमकिञ्चित्करम् । तथाहि । सोदरवचनस्यैवापवाद
कत्वे सोदरस्याधिकारोपकारकत्वेन न्यायसिद्धं इत्यतः
तथा नतु संख्यिवचनस्य न्यायाभावात् अन्योदर्थइति नान्य
माहजदत्यनयोर्भवदुक्तव्याख्यानेऽप्यविशेषात् । अपिशब्दस्या
व्ययानामनेकार्थत्वेन एवकारार्थेऽपि वर्तनादतएव सविवादा

॥ ० ॥

सदा भूमिः पौरुषेणापि भुज्यते इत्यत्राप्येवार्थो दृष्ट इत्यत
 आह । किञ्चेति । अप्रवृत्तत्वादिति । अपवादस्य उत्सर्गाविषये
 ऽप्रवृत्तत्वादिति भावः । तुल्यवदिति । विशेषकाभावाद्भातर
 इति सामान्यवाक्येन भ्रातृत्वाविशेषात् द्वयोरैव युगपदधि
 कारः स्यादित्यर्थः । नवा कस्यचिदिति भ्रात्रधिकारबोधक
 सामान्यवचनस्य संसृष्टादिविशेषविषयकतयोपसंहृतत्वादिति
 भावः ॥ ० ॥

अथात्रापि सोदरवचनमेव प्रवर्तते तदैकत्र
 संसृष्टिवचनबाधसापेक्षमन्यत्र तु बाधानपेक्षमिति
 भवतामेव विधिवैरूप्यम् । यथा । सोमे विधीयमा
 ना वेदिर्हीक्षणीयादिष्वतिदेशप्राप्तवेदिविधिबाधे
 नान्यत्र बाधं विनैवेति वैरूप्यादवेदिमतान्तद्वष्टव्य
 मित्युक्तम् । अस्मन्मते तु श्रीकरसंमतमपि विधि
 वैरूप्यनास्ति । संसृष्टिसोदरवचनयोरैकविषय
 त्वादन्योदर्यवचनस्य सोदरस्यासंसृष्टिनश्चासोद
 रस्य तुल्यवदधिकारज्ञापनार्थत्वात् । तथाहि ।
 अन्योदर्यस्तु संसृष्टी सन् सत्यपि सोदरेऽसंसृष्टिनि
 धनं हरेत् । नान्योदर्योऽसंसृष्ट्यपि गृह्णीयादिति
 पूर्वार्द्धस्यार्थः । तत्र किं सोदरस्तदानीं न गृह्णीया
 दित्यपेक्षायां उत्तरार्द्धेनोत्तरम् ॥ ० ॥

अथेति । सोदरवचने सोदरपदस्य संसृष्ट्यसंसृष्टिसाधारणसोदरपरत्वेनात्रापि सोदरवचनं प्रवर्त्तत इत्यर्थः । एकत्र संसृष्ट्यसोदरासंसृष्ट्यसोदरस्थले अन्यत्र सोदरासोदरयोरसंसृष्टिनेरित्युक्तस्थले सोदरवचनस्यासोदरत्वपुरस्कारेणासोदरमात्रबाधसापेक्षत्वेन संसृष्टिनेऽप्यसोदरस्य बाधसापेक्षत्वावश्यकत्वादिति भावः । यथेति अत्रायमर्थः पौर्णमासयागे प्रकृतौ वेदिर्विहिता सा चातिदेशात्तद्विहृती भूतदीक्षणीयेष्टौ प्राप्ता वाक्यान्तरे च सामान्यतः सोमद्रव्यकयागे वेदिर्विहिता तत्र दीक्षणीयेष्टेरपि सोमद्रव्यकतया यदि सामान्यवचनान्तत्र प्रवर्त्तते । तदातिदेशविधिबाधेनैव प्रवर्त्तते । अन्यथा प्राप्तत्वाद्विधित्वानुपपत्तेः । पौर्णमासविहृतिभिन्ने सोमद्रव्यकयागान्तरे त्वतिदेशाभावात्तदबाधेनेति विधिवैषम्यादवेदिमतं । वाक्यान्तरप्राप्तवेदिकभिन्नानां यागानान्तत्सामान्यवेदिविधानद्रष्टव्यमिति । तत्रोक्तं विधिवैषम्यं यथा तथा प्रकृतेऽपीति । प्रौढ्याह । अस्मन्मते त्विति श्रीकरेति । वस्तुतस्तु विधिवैरूप्यमेव न भवतीति भावः । अन्योदर्यवचनस्य तुल्यवदधिकारज्ञापकत्वं यथा तथा व्याकरोति । तथा हीति । नान्योदर्यइति । एतेनैकतरस्यान्योदर्यवचनस्य वैयर्थ्यमपि कृतम् ॥ ० ॥

असंसृष्ट्यपि चादद्यात् सोदर इत्यनुषज्यते । संसृष्टोऽन्यमातृज एव न केवलः किन्तूभाभ्यां विभज्य
 ग्रहीतव्यमित्यतो विधिवैषम्यमपि परिहृतम् । तथा
 मनुरप्येतदेव दर्शयति । सोदर्याविभजेयुस्तं
 समेत्य सहिताः समम् । भ्रातरो ये च संसृष्टा भगिन्यश्च
 सनाभयः । सोदर्यमात्राणां सोदर्या इति । असोद
 राणाञ्च संसृष्टानां संसृष्टा इति बहुवचनान्तस्वप
 दादेवेतरेतरयोगावगतेः समेत्य सहिता इति पदं
 उभयसाहित्यार्थमेव युक्तम् । अन्यथानर्थक्यात् ।
 अत उभयोरितरेतरयोगस्याश्रवणादित्यहदयव्या
 हृतम् । किञ्च ये चेति चकार श्रुतेश्चार्थे द्वन्द्वसमा
 सस्यापि श्रवणादितरेतरयोगस्याश्रवणाभिधानम् ।
 द्वन्द्वस्याप्यतदर्थतामापादयति ॥ ० ॥

। असंसृष्ट्यपीति । तथा चैकस्यैवासंसृष्टिपदस्य काकाचिन्या
 यादुभयत्रान्वय इति भावः । केवल इति । तथा च संसृष्ट्यन्यो
 दर्यसोदरयोर्व्यवस्थितविकल्पेनाधिकारभ्रमनिरासाय तुल्य
 बद्धधिकारप्रापकं । नान्यमातृजवचनमपि सार्थकमिति
 भावः । स्वीकृतव्याख्याने मनुस्मृतादमाह । तथेति । तुल्यरू
 पाणां सोदरासोदराणां मध्ये सोदरा एव सहिताविभ

जेरन् । संसृष्टासंसृष्टतुल्यरूपाणां मध्ये संसृष्टाः सहिताविभ
जेरन् इति वचनार्थमाशङ्क्याह । सोदर्यमात्राणामिति । इतरे
तरावगतेः । सोदरमात्राणां संसृष्टमात्राणाञ्च परस्परसाहि
त्यावगतेः । उभयसाहित्यार्थमिति । सोदरसंसृष्टसोदर
साहित्यार्थमित्यर्थः । एतच्चान्योदर्यस्त्रित्यादियाञ्जवल्क्यै
कमूलकत्वादुक्तम् । अत इति । सहितपदादुभयसाहित्यश्रवणं
यतोऽत इत्यर्थः । अहदयव्याहृतमिति । हृदयं ज्ञानन्तेन
वचनार्थानभिज्ञव्याहृतमित्यर्थः । ननु एकस्य द्वयोर्वा तद्धना
धिकारानुपपत्त्या उद्देश्यविशेषणत्वेन वज्रत्वं यथा न विव
क्षितं । तथा साहित्यमपीत्येतदर्थं समेत्य सहितादित्युक्तम् ।
नतु तेषामितरेतरसाहित्यार्थम् । तत्कथमितरेतरसाहित्य
श्रवणमत आह । किञ्चेति । चार्थे इति । चार्थे द्वन्द्व इति सूत्रेणेति
शेषः । अतदर्थत्वं इतरेतरयोगानभिधायकत्वं आपादय
तीति । तथाच । अनन्यथासिद्धचकारबलेनैवेतरसाहित्या
वगमद्वितीयाभावः नचैवं साहित्यस्य विवक्षितत्वे एकस्य सोदर
मात्रस्य वा तद्धनाधिकारानुपपत्तिरिति वाच्यम् । बज्रभ्रातृ
कनिरुक्तपक्षे एवैतदभिधानादिति ॥०॥

तस्मात्सोरासोदरमात्रसङ्गावे सोदराणामेव ।

अतएव वृद्धन्मनुः । एकोदरे जीवति तु सापत्नो
न लभेद्वनम् । स्यावरेऽप्येवमेव स्यात्तदभावे लभे

तवै। स्थावरेऽप्येवमेवेति विभक्तस्थावराभिप्रायेण।
यस्मादनन्तरमेवाह।

यमः। अविभक्तं स्थावरं यत्सर्वेषामेव तद्भवेत्।
विभक्तं स्थावरं ग्राह्यं नान्योदर्थैः कथञ्चन। सर्वेषां
सोदरासोदराणामित्यर्थः। सोदराणामेव मध्ये
एकस्य संसृष्टत्वे तस्यैव। असंसृष्टिसोदरासोदर
संसृष्टिसद्भावे च द्वयोरेव। सापत्नमात्रसद्भावेऽपि
प्रथमं संसृष्टिनस्तदभावे चासंसृष्टिनोऽसोदरस्य
मृतधनं प्रत्येतव्यम्। अतएवोक्तक्रमेण बहूनाम
धिकारप्रतिपत्त्यर्थं भ्रातरइति बहुवचनमुक्तम्।
अन्यथानर्थकम्भवेत्। संसृष्टिनस्त्वसंसृष्टीत्येतच्च
तुल्यरूपसम्बन्धिसमवाये संसर्गकृतविशेषप्रतिप
त्त्यर्थम् ॥ ० ॥

उपसंहरति। तस्मादिति। सोदरश्चासोदरमात्रश्चेति द्वन्द्वः
मात्रपदेन संसृष्टत्वव्यवच्छेदः। केचित्तु सोदरासोदरयोर्द्वयो
रेव मात्रपदार्थान्वयमभ्युपेत्य मात्रपदंसंसृष्टत्वासंसृष्टत्वाभाव
परमिति व्याचक्रुः। अतएवेति। उक्तमनुवचनानुरोधादेव।
बृहन्मनुः तुल्यरूपसोदरासोदरयोरेव मध्ये सोदरस्याधि
कारं बोधयति। नत्वसंसृष्टसोदरसंसृष्टसोदरयोः सत्त्वे संसृष्ट

सोदरसंसृष्टसोदरस्य अंशं निराकरोतीत्यर्थः । जीवतीति ।
 अधिकारिणि सतीत्यर्थः । एवमेवमिति । स्थावरमपि सोदरएव
 गृह्णीयादित्यर्थः । लभेत इति सापत्नद्वत्यनुषङ्गेनान्वयः । सर्वे
 षामिति । तुल्यरूपाणां सोदरासोदराणामित्यर्थः । पूर्ववचने
 तुल्यरूपाणामेव प्रकान्तत्वात् । सोदराणामेवेति यदुक्तन्तत्र
 विशेषमाह सोदराणामेव मध्ये इति सापत्नमात्रेति । तस्याप्ये
 कोत्पन्नत्वेन भ्रातृत्वादिति भावः । भ्रातरइति वज्रवचनस्यार्थ
 वत्त्वं वक्ष्यामइति यदुक्तन्तत्राह । अतएवेति । संसृष्टिनस्त्विति ।
 वज्रवचनं न भ्रातृमात्रविषयम् । किन्तु तुल्यरूपसम्बन्धिमात्र
 विषयम् । सामान्ये बाधकाभावे सङ्कोचस्यान्योन्यत्वादिति
 व्यवस्थापयति । संसृष्टिनस्त्विति । विशेषाधिकारित्वं तुल्यरूप
 सम्बन्धिनो विवृणोति ॥ ० ॥

तेन सोदराणां सापत्नानां वा तथा भ्रातृपुत्रा
 णाम्पितृव्यादीनां वा तुल्यानां सङ्गावे संसर्गी
 गृह्णीयात् । वाक्यादविशेषश्रुतेः । पूर्ववचनेन
 सर्वेषामेव प्रकृतत्वात्सर्वेष्वेव चापेक्षासङ्गावात् ।
 अतोभ्रातृमात्रविषयं वचनमित्यनादरणीयमिति
 भ्रात्रधिकारः ॥ तदभावे भ्रातृपुत्रस्य ॥ भ्रातृगामी
 त्यभिधाय तदभावे भ्रातृपुत्रगामीति विष्णुवच

नात् । तत्र प्रथमं सोदरभ्रातृपुत्रस्य तस्य चाभावेऽ
 सोदरभ्रातृपुत्रस्याधिकारः । सोदरस्य तु सोदर
 इति वचनात् । असोदरभ्रातृपुत्रेहि धनिनो मृतस्य
 मातरं विहाय स्वपितामहीविशिष्टस्य धनिपितुः
 पिण्डदातेति सोदरभ्रातृपुत्राज्जघन्यस्तदनन्तरम्
 नमधिकरोति ॥ ० ॥

तेनेति । सोदराणामित्यादिषष्ठ्यन्तेषु सर्वत्र सोदर
 भ्रातृणामित्यादिभ्रातृत्वभावः । तथा भ्रातृपुत्राणां
 सोदरभ्रातृपुत्राणां सापत्नभ्रातृपुत्राणाञ्च पितृव्यादीनामित्य
 चापि तथा । वाक्यादिति । संसृष्टिनस्त्विति वचनतो भ्रातर
 इति श्रवणादित्यर्थः । नन्वेवं वचनस्य तुल्यरूपसम्बन्धिसद्भाव
 मात्रविषयत्वे सोदरासोदरयोरसंसृष्टिसंसृष्टिनोः सद्भावे
 कथमेतद्वचनप्रवृत्तिः स्वयमुक्तासङ्गच्छतामिति चेन्न । तुल्य
 रूपाणामिति न वचनप्राप्तम् । किन्तु न्यायप्राप्तमेव । तथाच
 न्यायाविशेषेणान्यत्रापि प्रवृत्तौ बाधकाभावः । तुल्यरूपाणा
 मिति । नियमपरत्वाभावादिति । संसृष्टिसोदरवचनयोरैकै
 कविषयत्वादित्युक्तेतरव्याख्यानपक्षे अन्योदर्यवचनस्यैवात्र
 प्रवृत्त्या संसृष्टिवचनस्याप्रवृत्तेरिष्टत्वादेति पूर्ववचनेन पत्नी
 दुहितरइति वचनेन सर्व्वमेव भ्रातृभ्रातृपुत्रगोत्रजपदोपात्त

पितृव्येव । अपेक्षाभ्रातृपुत्रयोः पितृव्ययोर्वा संसृज्यसंसृष्टिनो
 मध्ये कोऽगृहीयादित्याकाङ्क्षा । अत उक्तयुक्तेः ॥ भ्रात्रभावे
 भ्रातृपुत्रस्याधिकारमाह ॥ तदभावइति । प्रमाणमाह ।
 भ्रातृगामोत्यभिधायेति । तत्र भ्रातृपुत्राणां मध्ये । प्रथम
 मिति । सोदरभ्रातृपुत्रस्यासोदरभ्रातृपुत्रात् प्रागधिकार
 बाधकवचनाभावेऽपि । सोदरस्य तु सोदरइति वचनेन
 सोदरस्यासोदरबाधकत्वावगमात् । बाधकपुत्रेण बाध्यपुत्रस्य
 बाधोन्याय्यइत्यभिप्रायः । अत्र हेतुन्तरमप्याह । असोदर
 भ्रातृपुत्रोऽहीति । सोदरभ्रातृपुत्रादिति । मृतस्य मातर
 मादाय पितामहपिण्डदातुरित्यादि ॥ ० ॥

नच सपत्नीकत्वेन सपत्नीमातुः सपत्नीपिता
 मह्याः सपत्नीप्रपितामह्याश्च आद्वेऽनुप्रवेशः ।
 मात्रादिशब्दानां स्वजननीपितृजननीपितामह
 जननीष्वेव मुख्यत्वात् । तैरेव च पदैः आद्वेऽनु
 प्रवेशात् ॥

तथा स्वेन भर्त्रा सह आद्वं माता मुक्ते स्वधाम
 यम् । पितामही च स्वेनैव स्वेनैव प्रपितामही ।
 सपत्नीमात्रादीनाञ्च पार्वणश्राद्धानुप्रवेशोनिषिद्ध
 एव ।

यथा पठन्ति । अपुत्रा ये मृताः केचित् स्त्रियोवा
पुरुषाश्च ये । तेषामपि च देयं स्यादेकोद्दिष्टं न
पार्वणम् । किञ्च । सपत्नीकश्राद्धविधानस्य नित्यत्वं
सर्वजनसिद्धत्वात् । सपत्नीमात्रादीनाञ्चानियत
त्वात् । नित्यानित्यसंयोगविरोधेन मात्राद्यपेक्षमेव
सपत्नीकश्राद्धविधानं युक्तम् ॥ ० ॥

सपत्नीकत्वेनेति । एतच्च सपत्नीकत्वेनैव पित्रादीनान्दे
वतात्वमितिमतमाश्रित्याभिहितम् । वस्तुतोऽसावेतत्ते यज
मानस्य पित्रे । असावेतत्ते यजमानस्य पितामहायेत्यादिनिर
पेक्षश्रुतिश्रवणात् । पत्नीनिरपेक्षाणामेव पित्रादीनान्देवता
त्वम् । किन्तु तत्पिण्डभोगमात्रे पत्न्याः । सहत्वमेवेति शूल
पाणिप्रभृतयोऽप्येवमिति बोध्यम् । मात्रादिशब्दानामिति ।
स्वेन भर्त्रा सह श्राद्धमित्यादिवचनस्थानामित्यर्थः । आदिना
पितामहोऽप्रपितामहोऽशब्दयोर्ग्रहणम् । तैरवेति । मात्रादि
बोधकैः सपत्नीकपदैरेवेत्यर्थः । सपत्नीकत्वेनैव देवतात्वात्तेर्य
थाश्रुतासङ्गतेः । ननु पुत्रहीनानां सपत्नीमात्रादीनाम्यार्वण
निषेधेऽपि सपुत्राणान्तासाम्यार्वणानुप्रवेशे बाधकाभावइत्यत
आह । किञ्चेति । नित्यानित्येत्यादि । एकस्यैव सपत्नीका
भिलापविधेर्मात्राद्यंशे नित्यवद्विधायकत्वं सपत्नीमात्राद्यंशे

कादाचित्कविधायकत्वमित्येतयोर्विरोधेनेत्यर्थः । नच मात्रा
द्यंशेऽपि कादाचित्कविधायकत्वमेव जीवन्मात्रादिस्थले तद
सम्भवादिति वाच्यम् । एतस्य आह्वार्हमात्रादिविधायक
त्वात् । अन्यत्र सपत्नीकाभिलापस्य प्रसक्त्यभावादिति ॥ ० ॥

ननु सोदरभ्रातृपुत्रवत्सोदरपितृव्यस्य धनि
देयसपत्नीकपूर्वपुरुषद्वयपिण्डदातृत्वात् । धनि
पितृव्यभ्रातृपुत्रयोः समानोऽधिकारः स्यात् ।
उच्यते । पितृव्योहि धनिनः पितामहप्रपितामहयोः
पिण्डदः । भ्रातुः पुत्रस्तु धनिनः प्रधानम्पितर
मेवादाय पुरुषद्वयस्य पिण्डद्वयदातेति च स एव
बलवानिति पितृव्यात्पूर्वमधिक्रियते । अतएव
भ्रातृनप्तापि पितृव्यस्य बाधकः । मृतधनिकस्य
पितुः प्रधानस्यैव पिण्डदातृत्वात् भ्रातुः प्रतिनप्ता
धनिनः पितृसन्ततिरपि पितृव्येण बाध्यते । पञ्चम
त्वेन पिण्डदातृत्वाभावात् ।

तथाच मनुः । त्रयाणामुदकं कार्यं त्रिषु पिण्डः
प्रवर्तते । चतुर्थः सम्प्रदातैषाम्पञ्चमो नोपपद्यते ।
इत्यनेन पञ्चमो निषिद्धः । किन्तु पितुरपि प्रपौत्र
पर्यन्ताभावे पितृदौहित्रस्याधिकारो बोद्धव्यः । धनि

दौहित्रस्येव एवं पितामहप्रपितामहसन्ततेरपि
 दौहित्रान्तायाः पिण्डप्रत्यासत्तिक्रमेणाधिकारो
 बोद्धव्यः । दौहित्रोऽपि ह्यमुत्रैनं सन्तारयति पौत्र
 वदिति हेतोरविशेषात् । स्वदौहित्रवत् । पित्रादि
 दौहित्रस्यापि तद्भोग्यपिण्डदानेन सन्तारकत्वात् ।
 अतएव मनुना पृथग्मीषामधिकारो न दर्शितः ।
 त्रयाणामित्यनन्तरइति वचनद्वयेनैव सङ्गृहीत
 त्वात् । याज्ञल्क्येन च पित्रादिदौहित्रस्यापि तद्भोग्य
 जातस्य पिण्डदानानन्तर्यक्रमेणाधिकारप्रतिप
 त्त्यर्थं गोत्रजपदङ्कतम् ॥ ० ॥

सोदरपितृव्यस्य पितुः सोदरस्य । अतएव उपकाराधि
 क्यादेव । भ्रातृनप्ता भ्रातृपौत्रः । उपकाराधिक्यादाह ।
 मृतधनिकस्येति पिण्डदातृत्वाभावे मानमाह । तथाचेति ।
 पितृदौहित्रस्येति सोदरवैमात्रेयभगिनीपुत्रस्यापि पितृव्यादि
 सत्त्वेऽपीत्यर्थः । यद्यपि दुहित्रभावे दौहित्रस्येव भगिन्याएव
 प्रागधिकारोयुक्तः तथापि तस्याः स्त्रीत्वेन पार्वणपिण्ड
 दत्ताभावान्नाधिकारः । दुहितुस्तु दौहित्रात्पूर्वं अङ्गादङ्गा
 त्सम्भवतीत्यादिविशेषवचनादेवाधिकारइति भावः । धनि
 दौहित्रस्यैवेति । यथा धनिप्रपौत्राद्यनन्तरन्तदौहित्राधि

कारस्तथेत्यर्थः । त्रयाणामित्यनन्तरइति । त्रयाणामुदकं
कार्यमित्यनेन पिण्डदानमभिधाय अनन्तरः सपिण्डाद्य
इत्यनेनानुपदं लिखिष्यमाणेन पिण्डदानाधिकारबोधकेने
त्यर्थः । गोत्रजपदस्य प्रयोजनान्तरमप्याह ॥ ० ॥

सपिण्डस्त्रीणाञ्च व्युदासार्थन्तासामतद्गोत्र
जातत्वात् ।

अतएव अर्हति स्त्रीत्यनुवृत्तौ बौधायनः । न दायं
निरिन्द्रिया अदायाश्च स्त्रियोमताइति अतेः । न दाय
मर्हति स्त्रीत्यन्वयः । पत्न्यादीनां त्वधिकारोविशेष
वचनादविरुद्धः प्रपितामहसन्तानस्य दौहित्रान्तस्य
मृतभोग्यपिण्डदातुरभावे मृतदेयमातामहादि
पिण्डदानेन पिण्डानन्तर्यान्मातुलादिग्रहणार्थं
बन्धुपदमयुक्तवान् याज्ञवल्क्यः । मनुना तु पिण्ड
दानानन्तर्यवचनेनैव दर्शितम् । मृतदेयमाता
महादिपिण्डत्रयस्य मातुलादिभिर्दीयमानत्वात् ।
मातुलाद्यर्थत्वन्धनस्य धनदारेण तस्यापि पिण्डदा
तृत्वात् । धनार्जनस्य हि प्रयोजनद्वयम् । भोगार्थ
न्दानाद्यदृष्टार्थञ्च । तत्रार्जकस्य तु मृतत्वाद्द्वने
भोग्यत्वाभावेनादृष्टार्थत्वमेव युक्तम् ।

अतएव वृहस्पतिः । समुत्पन्नाद्वनाद्वृन्तदर्थे
स्थापयेत्पृथक् । मासषाण्मासिके आद्वे वार्षिके च
प्रयत्नतः ॥ ० ॥

सपिण्डस्त्रीणाञ्चेति । तासां व्युदासे वचनान्तरसम्वादन्दर्श
यति अतएवेति निरिन्द्रियाजात्यन्वादयः । स्त्रियश्च अदाया
दायानर्हा मता इत्यन्तं सूत्रञ्चानुवर्त्तमानमर्हतीति क्रियान्व
येन निषिद्धं स्पष्टयति । श्रुतेरिति । श्रुतेरुक्तवचनस्य । स्त्रीति
निरिन्द्रियस्याप्युपलक्षणं । तथाच पिण्डवहिर्भावेन यस्मान्नि
रिन्द्रियाः स्त्रियश्च न दायार्हा अतः स्त्रीनिरिन्द्रियश्च न दाय
मर्हतीत्यर्थः । नन्वेवमपत्यादीनामपि अनधिकारापत्तेः ।
तासामपि पिण्डवहिर्भावाविशेषात् अत आह । पत्यादीना
न्विति । आदिना दुहितृमातृपितामहीग्रहणम् विशेष
वचनात् । पत्नीदुहितरदति । माता ऋक्ग्रहरी ज्ञेयेति
पितुर्माताहरेद्वनमित्यादिविशेषवचनादेवेत्यर्थः । भाग्यत्वा
भावेन साक्षाद्भाग्यपिण्डदातुरभावे न परम्परया भाग्या
भावेन च समुत्पन्नात् सम्बन्धितया जातात् तदर्थे
मृतस्वाम्यर्थे मासषाण्मासिकआद्धादौ तन्निमित्तमि
त्यर्थः ॥ ० ॥

तथा आपस्तम्बः । अन्तेवासी वार्थान् तदर्थेषु
धर्मकृत्येषु प्रयोजयेत् दुहिता वा । मासिकादिना
तद्भोगार्थं । धर्मकृत्येष्वित्यदृष्टार्थत्वे हेतुः । अतएव
दत्तभुक्तफलन्धनमिति स्मरन्ति । तस्मात्तद्भोग्य
पिण्डदातुरभावे तद्देयपिण्डदातुर्मातुलादेरधि
कारो न्याय्य एव । अतएव त्रयाणामिति अनन्तरं
इति वचनद्वयेनैवायमर्थो दर्शितः । इति मत्वा
तदनन्तरं मनुनोक्तम् । अत ऊर्ध्वं सकुल्यः स्यादा
चार्यः शिष्य एव वा । सकुल्यो वृद्धप्रपितामहादि
सन्ततिः समानोदकाश्च भण्यन्ते । तेषामुपन्या
सक्रमेणाधिकारः । तदभावे आचार्यशिष्यादीनां
अन्यथा कथं मातुलादीनां मनुविरुद्धान्तर्भावः
शक्यते । तस्मान्मनुना पूर्ववचनद्वयप्रतिपादितोऽय
मर्थ इत्यविरोधः । अतएव दायभागप्रकरणे ।

त्रयाणामुदकं कार्यन्तिषुपिण्डः प्रवर्तते । चतुर्थः
सम्प्रदातेषाम्यच्चमोनोपपद्यते । इत्युक्त्वाऽनन्तरः
सपिण्डाद्यस्तस्य तस्य धनम्भवेदिति लिखितम् ।
पञ्चमस्यैकपिण्डसम्बन्धहीनस्य पितृमातृकुलजा
देरेकपिण्डसम्बन्धिसद्भावेऽनधिकारार्थम् । अन्यथा

सपिण्डतातु पुरुषे सप्तमे विनिवर्त्तते इति सपिण्डत्व
 स्योक्तत्वादनन्तरः सपिण्डाद्यइत्यनेन चानन्तर्यस्य
 धनग्रहणकारणत्वेनाभिहितत्वात्त्रयाणामित्यनर्थ
 कं स्यात् । नच त्रैपुरुषिकश्राद्धविधानार्थमिति
 वाच्यम् ॥ ० ॥

अन्तेवासीत्यापस्तम्बवचने भिन्नक्रमो बोध्यः दुहितुः प्राग
 धिकारात् । दत्तभुक्तफलमिति दानभोगफलमित्यर्थः । अत
 एवेति । भोग्यदेयपिण्डान्तर्यक्रमेण मातुलादिपर्यन्तानाम
 प्यधिकारोऽयतश्चतएवेत्यर्थः । वृद्धप्रपितामहेति । तथाच
 तान्प्रसृत्य विभक्तदायादान् सकुल्यानाञ्चक्षते इति बौधायन
 वचने तेषां सकुल्यत्वस्य दर्शितत्वादिति भावः । उपन्यासक्रमे
 णेति । आदौ सकुल्यानां ततः समानोदकानामितिक्रमेणेत्यर्थः ।
 तदभावे समानोदकपर्यन्ताभावे अन्यथा मनुवचनस्य मातु
 लाद्यभिप्रायकत्वाभावे । पूर्ववचनेति । पूर्वलिखितवचने
 त्यर्थः ॥ ० ॥

दायभागसन्दंशमध्यपाठात् । श्राद्धस्य वच
 नान्तरविहितत्वात् ।

तथाच मनुः । स्वाध्यायेनार्चयेदृषीन् होमैर्दे
 वान् यथाविधि । पितॄन् श्राद्धेन नूनर्थैर्भूतानि

बलिकर्माणां न च जननक्रमेणानन्तर्यग्रहणार्थं
वचनम् । न तु प्रदातृत्वेनानन्तर्यार्थमिति वाच्यम्
जननक्रमस्य वचनादनवगतेः । किन्तूदकवत्
त्रिभ्यः पिण्डदानञ्चतुर्थोऽधस्तनः पिण्डदाता
पञ्चमस्तु पूर्वतनो न सम्प्रदानम् । नाप्यधस्तनः
पञ्चमः पिण्डदातेत्यभिधायानन्तर्यमभिदधानो
मनुः प्रदातृत्वातिशयेनैवानन्तर्यं ज्ञापयति ।
तस्माद्योयस्तत्कुलोत्पन्नोऽतद्गोत्रोऽपि स्वदौहित्र
पितृदौहित्रादि अतत्कुलोत्पन्नो वा मातुलादिर्धनि
नोमृतस्य मातृकुलगतत्रैपुरुषिकपिण्डदातृतया
एकपिण्डसम्बन्धेन सपिण्डस्तस्य तस्याप्यधिकारार्थं
न्त्रयाणामिति वचनम् । आनन्तर्येण च विशेषार्थं
मनन्तरइति वचनं वर्णनीयम् । तेन मृतभोग्य
मृतदेयपित्रादित्रयपिण्डदातुः पितृदौहित्रादेर
भावे मृतदेयमातामहादिपिण्डदातृणां मातुला
दीनामानन्तर्यक्रमेणाधिकारक्रमो बोद्धव्यः ॥ ० ॥

सन्दंशेति । दायभागप्रकरणपाठादित्यर्थः । युक्त्यन्तर
माह । आह्वयेति । पितृन् पित्रादित्रिकान् असावेतत्ते
यजमानस्य पित्रे इत्यादिश्रुत्येकवाक्यत्वात् । तथा च त्रयाणां

मित्यस्य पुनरुक्तत्वापत्त्या न आद्वपरत्वमिति भावः । नच
 पितॄणां संख्यागुणविधायकत्वमेवास्येति नपुनरुक्तिरिति
 वाच्यन्तथात्वे तद्वचनानन्तरमेवैतन्निर्देशापत्तेरिति भावः ।
 जननक्रमेणेति । अनेकजननाव्यवहितापत्यत्वेनेत्यर्थः । तथाच
 पौत्रादेः पूर्व्वकन्यायाः पितृदौहित्रात्पूर्व्वञ्च भगिन्यादित्यादि
 क्रमेणाधिकारः स्यादिति भावः । पिण्डदानानन्तर्यस्यापि
 वचनादनवगतेस्तत्र युक्तिमाह । किन्त्विति । स्वमतमुपसं
 हरति । तस्मादिति । सपिण्डइति । अधिकारीति शेषः । तेन
 पिण्डदानानन्तर्यक्रमस्य विवक्षितत्वेन मातुलादीत्यादिना
 मातुलपुत्रपौत्रयोः परिग्रहः ॥ ० ॥

एतत्पर्य्यन्ताभावे तु सकुल्यः ।

तदाह मनुः । तदभावे सकुल्यः स्यादाचार्यः
 शिष्यएव वा । सकुल्योविभक्तपिण्डः प्रतिप्रणप्तुतः
 प्रभृतिपुरुषत्रयमधस्तनः । वृद्धप्रपितामहादिसन्त
 तिश्च । तत्रापि प्रतिप्रणप्तादेरानन्तर्यपिण्डलेपदा
 रेण तेषामुपकारकत्वात्तदभावे वृद्धप्रपितामहा
 दिसन्ततिः । मृतदेयपिण्डलेपभोगिभ्योवृद्धप्रपिता
 महादिभ्यः पिण्डदातृत्वात् । एवंविधसकुल्या
 भावे च समानोदकाः सकुल्यपदेनैवोपात्ता

मन्तव्याः ॥ तेषामभावे चाचार्यः । तस्याप्यभावे
शिष्यः । आचार्यः शिष्यएववेति मनुवचनात् ।
तदभावे सब्रह्मचारी शिष्यः सब्रह्मचारिणइति
निर्देशात् । तदभावे चैकगोत्राः तदभावे चैक
प्रवराः । पिण्डगोत्रर्षिसम्बन्धाक्तव्यं भजेरन्निति
गोत्रमवचनात् । उक्तपर्यन्तानान्तु सर्वेषाम
भावे ब्राह्मणास्तद्वनं गृह्णीयुः ।

यदाह मनुः । सर्वेषामप्यभावे तु ब्राह्मणा
रिक्थहारिणः । त्रैविद्याः पूचयोदान्ताएवन्धर्मेन
हीयते ॥ भोगेन क्षीयमाणोपि धर्मस्तदीयधनस्य
ब्राह्मणगामित्वेनापरधर्मप्राप्त्या आपूर्यमाणेन
हीयतइति । अत्रापि धनस्य तादर्थ्यमेव पुरस्क
रोति । तदभावे ब्राह्मणधनवर्जं राजा गृह्णी
यात् । गोत्रर्षिसम्बन्धानां ब्राह्मणानां चाभावस्त
द्भामे बोद्धव्यः । अन्यथा राजाधिकारस्य निर्विषय
त्वापत्तेः ॥ ० ॥

एतत्पर्यन्ताभावे मातुलपर्यन्ताभावे । तत्रापि ऊर्ध्वतना
धस्तनसकुल्ययोर्मध्येऽप्युपकारकत्वादिति प्रथममतिप्रणप्ता
दयोऽधिकारिणइति शेषः । सकुल्यपदेनैवेति । समानकुलो

त्यन्नत्वरूपयोगार्थस्य तत्रापि सत्त्वादिति भावः । एकपदोपा-
 त्तत्वेपि उपकारतारतम्यादधिकारक्रम इति तात्पर्यम् ।
 आचार्यः वेदाध्यापयिता । शिष्यश्च वेदाध्येता । स ब्रह्मचा-
 रीति । मनुना आचार्याभावे शिष्यस्योक्तत्वात् याज्ञवल्क्येन
 च शिष्याभावे स ब्रह्मचारिणो विधानात् । आचार्यवाच्यत्वं
 स ब्रह्मचारिणो दण्डापूर्वायितमिति । निर्देशादिति । याज्ञव-
 ल्क्यनिर्देशादित्यर्थः । पिण्डगोत्रेति । स पिण्डत्वसंगोत्रत्व
 समानप्रवरत्वसम्बन्धवन्तः पाठिकक्रमेण रिक्तं हरेयुरित्यर्थः
 अन्यथेति । संगोत्रादीनामभावे राज्ञोऽधिकारो वाच्यः न च
 पृथिव्यां तत्संगोत्राभावो निर्णेतुं शक्य इत्याशयः । उपकारो-
 धनाधिकारप्रयोजक इत्यर्थः ॥ ० ॥

तत्र यदि त्रयाणामित्यादिना पितृदौहित्र-
 मातुलादीनामधिकारो नोक्तस्तदा सकुल्या-
 दीनां नियतक्रमाणां मध्येऽनुप्रवेशाभावादधि-
 कार एव न स्यात् । न च माभूदिति वाच्यम् । याज्ञ-
 वल्क्येन तेषां गोत्रजबन्धुपदाभ्यां दर्शितत्वात्
 तस्मान्मनुनापि त्रयाणामित्यादिनैव दर्शितमिति
 वाच्यम् । तस्माद्यथा यथा मृतधनस्य तदुपयुक्तत्वं
 भवति तथा तथाऽधिकारक्रमोऽनुसरणीयः । अतः

एव पुत्रपौत्रप्रपौत्राणां तुल्यवदेवाधिकारः
 सिध्यति । पुत्रेण लोकान् जयतीत्यादिवाक्ये
 भ्यस्तुल्योपकारश्रुतेः । तत्पिण्डदानाविशेषात् ।
 अतएव जीवत्पितृकयोः पौत्रप्रपौत्रयोरनधिकारः
 सिद्ध्यति । न जीवन्तमतिदद्यादिति श्रुत्या जीवन्तं
 पितरमुपक्रम्य तयोः पार्वणनिषेधादनुपकारक
 त्वात् । अन्यथा मृतपितृकयोरिव तयोरपि स्यात् ।
 जननक्रमेण च सपिण्डानन्तर्यात्पुत्रस्यैव स्यात् ।
 न पौत्रप्रपौत्रयोः । न च पुत्रादीनान्तरयाणां युग
 पदधिकारप्रतिपादकं वचनमस्ति । तस्मादुपकारा
 विशेषादेव तुल्यवद्वनसम्बन्धोऽभिधेयः । एवञ्च
 सर्वत्रोक्तरीत्या मृतधनस्य मृतार्थत्वमनुसन्धेय
 मुक्तक्रमेण ॥ ० ॥

दाढ्याय पुनराह । तत्रेति । नियतक्रमाणामिति । तद
 भावे सकुल्यः स्यादिति । सर्वेषामप्यभावइति । अहार्यं
 ब्राह्मणधनमिति वचनानां मनुना क्रमेणैवाभिधानात्
 सकुल्यादीनां क्रमनैयत्यमितिभावः । अतएवेति । यतएव
 उपकारेणैव धनाधिकारिता उपकारतारतम्याच्च धनाधि
 कारक्रमोऽतएवेत्यर्थः । तुल्यवदिति । तथाच उपकारतार

तस्याभावात् न क्रमाधिकारः । किन्तु युगपदेवेतिभावः ।
तयोरपि स्यादिति । जीवत्पितृकयोरपि पौत्रप्रपौत्रयोः सम्ब-
न्धाविशेषादधिकारः स्यादित्यर्थः । जननक्रमेण चेति । यज्ज-
ननव्यवहितं यज्जननन्तदुत्तरन्तदधिकारइति क्रमस्य प्रयो-
जकत्वेन चेत्यर्थः । पौत्रप्रपौत्रयोर्मृतपितृकपौत्रप्रपौत्रयोः ॥०॥

स चायमर्थो दायभागप्रकरणे पुत्रादीनामुप-
कारकत्वातिशयाभिधानस्यानन्यप्रयोजनकत्वात् ।
पितृणामनृणश्चैव स तस्मात्सम्बन्धमर्हतीत्यानृण्यक-
रणस्य धनलाभहेतुत्वेन कीर्तनात् ।

दौहित्रोपि ह्यमुत्रैनं सन्तारयति पौत्रवदित्यने-
नापि धनसम्बन्धहेतुत्वेन निर्देशात्पुत्रादीनाञ्च-
त्रयाणां सन्तारणादन्यस्य तुल्यवद्बन्धसम्बन्धकार-
णस्याभावात् । त्रयाणामुदकमित्यादेशानर्थक्या-
पत्तेः स्त्रीवपतितजात्यन्धादीनाञ्चानुपकारकत्वादे-
वानंशित्वाभिधानस्योपपत्तेः । प्रतिसम्बन्धिनाञ्चा-
धिकारार्थं वचनकल्पनागौरवात् । तदर्जितधनस्य
च तदुपकारतारतम्येन तादर्थ्यसम्पादनस्य न्याय्य-
त्वात् । उपकारकत्वेनैव धनसम्बन्धो न्यायप्राप्तो-
मन्वादीनामभिमतइति मन्यतइतिनिरवद्यविद्या-
द्योतेन द्यातितायमर्थोविद्वद्भिरादरणीयः ॥०॥

अयमर्थ इति । उपकारक्रमेणैव धनसम्बन्धो न्यायप्राप्त इत्येवंरूपोऽयमर्थः । मन्वादीनामभिमत इति मन्यते इति दूरेणाग्निमेणान्वयः । अत्र हेतूनाह । दायभागप्रकरण इत्यादि । उपकारकत्वातिशयाभिधानस्येति । त्रयाणामुदकङ्कार्यमिति पुत्रेण लोकान् जयतीत्यादिनेति शेषः । धनसम्बन्धहेतुत्वेनेति । सन्तारकत्वस्येत्यादि । आनर्थक्यापत्तेरिति । उपकारस्याप्रयोजकत्वे तत्प्रतिपादकवाक्यस्यानावश्यकत्वादिति भावः । क्लीवेति । क्लीवादीनामनधिकारस्य वाचनिकत्वे गौरवात् उपकारस्य प्रयोजकत्वे च उपकाराभावेन न्यायमूलकत्वे लाघवादिति भावः । प्रतिसम्बन्धिनामिति । जीवत्पितृकपौत्रप्रपौत्रादीनां सम्बन्धिनामित्यर्थः । वचनकल्पनेति । मृतपितृकादीनामिव तेषामपि पौत्रत्वाद्यविशेषादधिकारप्रसक्तौ तन्निषेधार्थमभवन्मते वचनकल्पनामन्मते तु उपकाराभावेन तदनधिकारस्य न्यायप्राप्ततया न वचनकल्पनेति भावः । अथैतासां स्मृतीनां न्यायमूलत्वे सत्यपि तद्भोग्यपार्ष्वणदातरि तस्य गङ्गायामस्थिप्रक्षेप्तुर्गयायां पिण्डदातुर्वैदासीनस्याधिकारापत्तिरित्यत आह ॥ ० ॥

अथात्रापरितोषो विदुषां वाचनिक एवायमर्थः
तथापि यथोक्त एव वचनार्थो ग्राह्य इत्यस्तु किंवि

स्तरेणेति । ब्राह्मणधनवर्जं राजा गृह्णीयात् ।

तदाह मनुः । अहार्यं ब्राह्मणद्रव्यं राज्ञा
नित्यमिति स्थितिः । इतरेषान्तु वर्णानां सर्वाभावे
हरेन्नृपः ॥ सर्वशब्देन ब्राह्मणपर्यन्तस्योपादानम् ।
वानप्रस्थयतिब्रह्मचारिणां धनन्धर्मभ्रातृसच्छिष्या
चार्यागृह्णीयुः । तदभावे एकतीर्थी एकाश्रमी
गृह्णीयात् ।

तदाह याज्ञवल्क्यः । वानप्रस्थयतिब्रह्मचारि
णामृक्थभागिनः । क्रमेणाचार्यसच्छिष्यधर्मभ्रात्रे
कतीर्थिनः ॥ प्रतिलोमक्रमेण यथासम्भवञ्च धनं
ज्ञेयम् । ब्रह्मचारी च नैष्ठिकोऽभिमतः । पित्रादि
परित्यागेन यावज्जीवमाचार्यकुलनिवासपरिचर्य्य
योस्तेन कृतत्वात् । उपकुर्वाणस्य तु धनं पित्रादि
भिरेव ग्राह्यमिति अपुत्रादिधनविभागः ॥ ० ॥

अथात्रेति अत्र न्यायमूलत्वे विदुषामसन्तोषोऽतोवाचनिक
एवार्थइति यदि तथापीत्यर्थः । यथोक्तएव तद्भोग्यतद्देय
पिण्डलेपदात्रादीनां आनन्तर्यक्रमेणाधिकारक्रमइत्येवंरूप
एव वचनयोः त्रयाणामुदकं कार्य्यमिति अनन्तरः सपिण्डा
द्यइति वचनयोरर्थइत्यर्थः । एवं सति च तदस्थिप्रक्षेत्रादेरु

दासीनस्य प्राज्ञाधिकारइति भावः । ब्राह्मणधनवर्जं राजा
धिकारीति प्रागुक्तार्थे प्रमाणमाह । ब्राह्मणेति । धर्मभ्राता
भ्रातृत्वेनाभ्युपेतोऽपरो वानप्रस्थो गृहीयात् यथासंख्यक्रमेणे
त्यर्थः । अत्र प्रमाणमाह । तदाहेति । अनुलोमक्रमस्य विव
क्षितत्वे वानप्रस्थस्याचार्यासम्भवादाह । प्रतिलोमेति । धर्म
भ्रात्रादिव्युत्क्रमेणेत्यर्थः तथाचाचार्याभावे एकतीर्थिनइति
ग्रन्थकृत्सम्मतोवचनार्थः । वस्तुतो धर्मभ्रातृपदं एकतीर्थि
विशेषणमेव । अन्यथैतयोः पृथक्त्वे यथासंख्यक्रमानुपपत्तेरिति
ध्येयम् यथासम्भवञ्चेति । तेन वानप्रस्थधनं सञ्चितनीवारादि
यतिधनं कमण्डलुकौपीनादिब्रह्मचारिधनम्युक्तकवस्त्रादीनि ।
ब्रह्मचारी द्विविधः नैष्ठिकउपकुर्वाणश्च तत्र नैष्ठिकस्यैव धने
आचार्यस्याधिकारोऽपरस्य तु धने तत्पित्रादीनां क्रमेणाधि
कारइत्याह । ब्रह्मचारीचेति । कृतत्वात् सङ्कल्पितत्वात् ।
उपकुर्वाणस्य अकृततथासङ्कल्पस्याध्ययनसमाप्त्यनन्तरमितृ
गेहनिवासाभिमुखस्य ॥ ० ॥

अत्रायं मृतपुन्धनाधिकारक्रमः । तत्र प्रथमं पुत्रः तद
भावे पौत्रः तदभावे प्रपौत्रः मृतपितृकपौत्रमृतपितृपितामह
कप्रपौत्रयोस्तु पुत्रेण सह युगपदधिकारः प्रपौत्रपर्यन्ताभावे
पत्नी सा च प्राप्तभर्तृदाया भर्तृकुलान्तदभावे पितृकुलं वा
समाश्रिता सती शरीररक्षार्थं भर्तृदायं भुञ्जीत । तथा ।

भर्तृरूपकारार्थं यथा कथञ्चिद्दानादिकमपि कुर्वीत न तु स्त्री
 धनवत्स्वच्छन्दं विनियुञ्जीत । तदभावे दुहिता तत्र प्रथमं
 कुमारी तदभावे वाग्दत्ता तदभावे चोढा सा च पुत्रवती
 सम्भावितपुत्रा च द्वे युगपदेवाधिकारिण्यौ । बन्ध्या विधवा च
 पुत्रहीना नाधिकारिणी । ऊढाया अभावे दौहित्रः तदभावे
 पिता तदभावे माता तदभावे भ्राता तत्रापि प्रथमं सोदरः
 तदभावे वैमात्रेयः मृतस्य भ्रातृसंसृष्टत्वे तु सोदरमात्रविषये
 प्रथमं संसृष्टसोदर एवाधिकारी तदभावे चासंसृष्टसोदरः ।
 एवं वैमात्रेयमात्रविषये प्रथमं संसृष्टवैमात्रेयः तदभावे
 चासंसृष्टवैमात्रेयः । यदा तु संसृष्टो वैमात्रेयः सोदरश्चा
 संसृष्टः तदा तावुभौ तुल्यवदधिकारिण्यौ । भ्रातृणामभावे
 भ्रातुः पुत्रः । तत्रापि प्रथमं सोदरभ्रातृपुत्रः तदभावे वैमात्रेय
 भ्रातृपुत्रः संसर्गे तु सोदरभ्रातृपुत्रमात्रविषये प्रथमं संसृष्ट
 सोदरभ्रातृपुत्रः । तदभावे चासंसृष्टसोदरभ्रातृपुत्रः वैमात्रेय
 भ्रातृपुत्रमात्रविषये प्रथमं संसृष्टवैमात्रेयभ्रातृपुत्रः । तदभावे
 चासंसृष्टवैमात्रेयभ्रातृपुत्रः । यदा तु सोदरभ्रातृपुत्रोऽसंसृष्टो
 वैमात्रेयभ्रातृपुत्रश्च संसृष्टः तदा द्वौ भ्रातृवत्तुल्याधिकारिण्यौ ।
 भ्रातृपुत्राभावे भ्रातृपौत्रः । तत्रापि भ्रातुः सोदरा सोदरक्रमः
 संसर्गासंसर्गक्रमश्च बोध्यः । तदभावे पितृदौहित्रः स च सोदर
 भगिनीपुत्रः तदभावे वैमात्रेयभगिनीपुत्रश्च तदभावे पितुः

सहोदरः । तदभावे पितुर्वैमात्रेयः । तदभावे पितृसोदरपुत्र
 पितृवैमात्रेयपुत्रपितृसोदरपौत्रपितृवैमात्रेयपौत्राणां क्रमे
 णाधिकारः । तदभावे पितामहदौहित्रः तत्रापि पितृसोदर
 भगिनीपुत्रः वैमात्रेयभगिनीपुत्रश्च वक्ष्यमाणप्रपितामह
 दौहित्राधिकारेष्वेव न तदभावे पितामहः । तदभावे पितामही
 तदभावे पितामहसहोदरभ्रातृवैमात्रेयभ्रातृतत्पुत्रपौत्र
 प्रपितामहदौहित्राः क्रमेणाधिकारिणः । एतावत्पर्यन्ता
 नान्धनिभोग्यपिण्डदातृणान्वभावे धनिदेयपिण्डदातृणां
 मातुलादीनामधिकारस्तदभावे धनिमातृष्वस्त्रीयस्याधिकारः
 तदभावे मातुलपुत्रपौत्राणां क्रमेणाधिकारः तदभावे चाधस्तन
 सकुल्यानान्धनिभोग्यलेपदातृणां प्रतिप्रणप्तृप्रभृतिपुरुषत्रयाणां
 क्रमेणाधिकारः तदभावे पुनरुद्धतनसकुल्यानान्धनिदेयलेप
 दातृणां वृद्धप्रपितामहादिसन्ततीनामासत्तिक्रमेणाधिकारः ।
 तदभावे समानोदकानामधिकारः तेषामभावे चाचार्यस्य
 तदभावे शिष्यस्य तदभावे सहवेदाध्यायिब्रह्मचारिणो
 ऽधिकारः । तदभावे चैकग्रामस्यसगोत्रसमानप्रवरयोः
 क्रमेणाधिकारः । उक्तपर्यन्तानां सर्वेषां सम्बन्धिनामभावे
 ब्राह्मणधनवर्जं राजा गृहीयात् । ब्राह्मणधनन्तु त्रैविद्यादि
 गुणयुक्ता ब्राह्मणा गृहीयुः । एवं वानप्रस्थधनं भ्रातृत्वेनानुमतो
 ऽपरो वानप्रस्थ एकतीर्थसेवी गृहीयात् । तथा यतिधनं

सच्छिष्यः नैष्ठिकब्रह्मचारिणो धनमाचार्यः उपकुर्वाणस्य
तु ब्रह्मचारिणो धनं पित्रादिर्गृहीयादिति संचेपः ॥ ० ॥

अथ संसृष्टधनविभागः ॥ तत्र मनुविष्णू ।
विभक्ताः सह जीवन्तो विभजेरन् पुनर्यदि । सम
स्तत्र विभागः स्यात् ज्यैष्ठ्यन्तत्र न विद्यते ॥ सम
स्तत्रेति सवर्णभ्रातृसंसर्गाभिप्रायेण । ब्राह्मणक्षत्रि
ययोस्तु संसर्गे पूर्वकृतभागानुसारेणैव भागव्य
वस्था बोद्धव्या ॥ ० ॥

अपुत्रधनविभागं निरूप्य संसृष्टधनविभागं निरूपयति ।
अथेति । संसृष्टधनेति । संसृष्टधनञ्च सामुदायिकस्वत्वमये
पित्रादिभिः सह विभागानन्तरन्तेषाम्युनरेकमत्या यत्तव
धनन्तन्ममधनं यन्ममधनन्तत्तवेति व्यवस्थया प्राग्जात
वैशेषिकस्वत्वविनाशेनोत्पन्नसामुदायिकस्वत्ववद्भूतं । ग्रन्थ
कृन्मते तद्व्यवस्थया प्राग्जातवैशेषिकस्वत्वविनाशेनोत्पन्ना
परिचितवैशेषिकस्वत्ववद्भूतमिति बोध्यम् । विभागो निरूप्यत
इति शेषः । सह जीवन्तः संसृष्टिनः सन्तः समस्तत्रेति सामान्य
तोऽभिधानात् । संसर्गानन्तरविषमवर्णविभागेऽपि समत्वं
स्यादित्याशङ्क्याह । समस्तत्रेतीति । उक्तार्थे प्रमाणमाह ॥ ० ॥

पूर्वकृत्तज्येष्ठांशनिषेधमात्रपरं हि समवचनम् ।
अतएव वृद्धस्यतिः । विभक्ताभ्रातरोयेतु सम्प्रीत्यै
कत्र संस्थिताः । पुनर्विभागकरणे तेषां ज्यैष्ठ्यन्त
विद्यते । इति ज्येष्ठांशमात्रं निषेधयति । नतु भाग
साम्यमेव बोधयति । संसर्गिणश्च वृद्धस्यत्युक्ताः ।

विभक्तोयः पुनः पित्रा भ्रात्रा चैकत्र संस्थितः ।
पितृव्येणाथ वा प्रीत्या सतु संसृष्ट उच्यते ॥ इति परि
गणितव्यतिरिक्तेषु संसर्गकृतेषु विशेषेणानादरणीयः ।
परिगणनानर्थक्यात् । अपरेच विशेषाभ्रात्रधिका
रनिरूपणप्रकरणोक्ता अनुसन्धेयाः ॥ इति संसृष्टा
धिकारः ॥

पूर्वकृतेति । हियस्मात् । ननु समविभागवचनस्य ज्येष्ठां
शनिषेधकत्वे ज्यैष्ठ्यन्तत्रेति पुनर्वचनवैयर्थ्यापत्तिरतोविषम
वर्णानामपि समविभागविधायकं समस्तत्रेति ज्यैष्ठ्यन्तत्रेति
तु ज्येष्ठांशनिषेधकमित्येतदुक्तमिति चेन्न । तथासति विषमवर्ण
साधारण्येन संसर्गिणां समोविभागः । तथा विंशोद्धारश्च
तत्र नास्तीति वाक्यभेदापत्तेरतः समस्तत्रेति ज्येष्ठांशनिषेधक
मेव एतस्य वर्णकृतविषमविभागनिरासाभिप्रायकत्वशङ्का
निरासाय परं ज्यैष्ठ्यन्तत्रेति हेतुनुवादइत्येव युक्तमिति ।
वस्तुतस्तु समस्तत्रेति ज्येष्ठस्य द्व्यंशरूपविषमविभागनिवृत्त्यर्थं

ज्यैष्ठ्यं तत्रेति तु विंशोद्धारनिवृत्त्यर्थं अन्यथा विंशोद्धारस्य
 भागवैषम्यासम्पादकतायाः प्रागभिहितत्वात् । समविभागा
 भिधानेपि तदापत्तेरशक्यमाणत्वादिति नानुवादकतेति
 सुधीभिर्बोध्यम् । अतएव स्मृत्यन्तरसम्वादन्दर्शयति । अत
 एवेति । यत एव न वर्णनिबन्धनविषमविभागनिषेधोऽत
 एव । ज्येष्ठांशमात्रनिषेधयति बृहस्पतिरित्यन्वयः । ज्येष्ठां
 शश्चात्र ज्येष्ठत्वेनांशद्वयं सोद्धारंशश्चेति द्वयंबोध्यम् । परि
 गणनानर्थक्यादिति । तथाच परिगणिते तरेषां संसर्गएव
 नेति भावः । अपरइति । अनुपघातार्जितमर्जकस्यैव नेतरेषां
 अनुपघातार्जितविद्याधने तु समाधिकविद्यानामंशित्वं उप
 घातार्जिते तु सर्वेषामंशित्वमित्यादयोऽप्येव विशेषाभ्याचधिकार
 प्रकरणोक्तास्तेऽत्रापि संसर्गविभागेऽप्यनुसरणीयादित्यर्थः ॥

अथविभागकाले निष्कृतस्य पश्चादवगतस्य
 विभागः ।

तत्र मनुः । ऋणे धनेच सर्वस्मिन् प्रविभक्ते
 यथाविधि । पश्चाद्दृश्येत यत्किञ्चित्तत्सर्वं समतां
 नयेत् ॥ ० ॥

निष्कृतविभागनिरूपयति ॥ अथेति ॥ निष्कृतस्यापि साधा
 रणतया सामान्यतएव समभागस्य प्राप्तत्वेन समतां नयेदिति
 पुनस्तदभिधानस्य प्रयोजनं दर्शयति ॥ ० ॥

पूर्वं यथा यस्य विभागकल्पना कृता तत्समानैव
कार्या। न पुनरपहर्तुरपहर्तृतयाऽल्पभागो दातव्यो
न दातव्य एव वेति समतां नयेदिति शब्दस्यार्थः।
न पुनस्तत्र द्रव्ये सर्वेषां समभागार्थं वचनमिदम्।
विंशोद्वारादिबाधे हेत्वभावात्। ब्राह्मणक्षत्रिया
दीनाञ्च समभागापत्तेः।

तथाह याज्ञवल्क्यः। अन्योन्यापहतद्रव्यं
विभक्तैर्यत्र दृश्यते। तत्पुनस्ते समैरंशैर्विभजेरन्निति
स्थितिः॥

तथा कात्यायनः। प्रच्छादितन्तु यद्येन पुनरा
गत्य तत्समम्। भजेरन् भ्रातृभिः सार्द्धमभावे पिच्छि
तत्सुताः॥ अन्योन्यापहतद्रव्यन्दुर्विभक्तञ्च यज्ञवेत्।
पश्चात्प्राप्तं विभज्येत समभागेन तद्गुणः। असम्यग्वि
भक्तस्यापि पुनर्विभागन्दर्शयति॥०॥

पूर्वमित्यादि। यथायस्येति। यस्यापहर्तुरनपहर्तुर्वा
यथा भागकल्पनाङ्गं समांशरूपभागकल्पना द्रव्यान्तरे कृता
तथाऽपहृतद्रव्येऽपि कार्या इत्यर्थः। हेत्वभावादिति। अप
हर्तुरनंशित्वाल्यांशित्वनिरासकत्वेनैव वचनस्यार्थवत्त्वे विंशो
द्वारादिविधिसङ्कोचस्यान्याय्यत्वादिति भावः। ननु विंशो

द्वारादेर्नभागवैषम्यप्रयोजकत्वमिति प्रागेवाभिहितम् तथाच
तदाधोनास्येव किन्तु झंशादिरूपविषमविभागनिवृत्त्यर्थमेव
समविधानं स्यादित्यत आह । ब्राह्मणेति । समभागापत्ते-
रिति । सामान्यतएव विषमविभागनिषेधस्य भवन्मते वचना-
र्थत्वादिति भावः । न चेष्टापत्तिः । उपकारतारतम्येपि भाग-
साम्याभ्युपगमे न्यायविरोधापत्तेः । इदमुपलक्षणम् । तत्रा-
प्युक्तक्रमेणैव वचनस्यार्थवत्त्वे क्षत्रियादौ विषमविभागविधीनां
बाधस्यान्याय्यत्वमित्यपि द्रष्टव्यम् । समैरंशैरिति । पूर्वकृतांश्च
समैरित्यर्थः । अभावेति । विभागिनोऽभावे । तत्सुतास्त-
त्प्रपौत्रपर्यन्ताः । तत्प्रच्छादितन्धनं भ्रातृभिर्भाग्यन्तरैः सह
समभजेरन्नित्यर्थः । अत्र संसृष्टिना पित्रा साधारणधनानु-
पघातेन यत्स्वयमर्जितन्तद्विभक्तजपुत्रसत्त्वे तस्यैव नेतरेषाम् ।
अनीशः पूर्वजः पित्ये भ्रातृभागे विभक्तजइति । पुत्रैः सह
विभक्तेन पित्रा यत्स्वयमर्जितम् । विभक्तजस्य तत्सर्वमनीशाः
पूर्वजाः स्मृता इत्यादेः सङ्कोचकाभावादिति बोध्यम् । दर्शय-
तीति । दुर्विभक्तञ्च यद्भवेदित्यनेनेति शेषः ॥ ० ॥

सकृदंशो निपततीति सम्यग्विभागविषयम् ।
पश्चात्प्राप्तमिति न पुनः पूर्वविभक्तमिति विभ-
जनीयमित्यर्थः ।

तथा कात्यायनः । बन्धुनापहृतद्रव्यम्बलान्नैव
प्रदापयेत् । बन्धूनामविभक्तानाम्भोगन्नैव प्रदा
पयेत् ॥ सामादिना दाप्योमबलात् । अविभक्तेन
तु यदधिकम्भुक्तन्तदसौ न दाप्यः । अत्र च
साधारणधने परधनमप्यस्तीति तन्निष्कवे स्तेन एव
भवति किल्बिषीचेति ये मन्यन्ते तान् प्रत्युच्यते ।
यएव हि परस्येदमिति विशेषेण जानानः परस्वे
स्वत्वहेतुमन्तरेणैव स्वत्वमारोपयति स स्तेन इति
लोकप्रसिद्धोऽर्थः । नचात्रेदमपरकीयं इदं वाममेति
विवेक्तुं शक्नोति । द्रव्यस्याविभक्तत्वात् ॥ ० ॥

सम्यग्विभागेति । सामान्यविशेषन्यायादित्यर्थः । नपूर्ववि
भक्तमपीति । धनसामान्यस्य पुनर्विभाज्यत्वे पश्चात्प्राप्तमिति
विशेषोपादानवैयर्थ्यापत्तेरिति भावः । भोगं नैव प्रदापये
दित्यस्यार्थमाह । अविभक्तेनेति । साधारणधनापहृतवश्वैर्य
मेवेति केषाञ्चिन्मतस्रसङ्गात्तदभिधानपूर्वकन्दूषयति ।
अत्र चेति । विशेषमिति । इतरव्यावृत्तपरकीयस्वत्ववत्तया
जानन्नित्यर्थः । यएव हीति । हि यस्मात्परस्येदमिदमि
त्यादि । लोकप्रसिद्धोऽर्थोयतएवातएव न साधारणधनाप
हारस्तेयनिष्पत्तिरिति दूरेणान्वयः । स्वत्वहेतुमन्तरेण

स्वामिकृतदानविक्रयादिकं विना स्वत्वमारोपयति स्वस्वत्वे
 च्छेद्योपादानङ्करोति तेन याचिताद्युपादानेन सैन्यन्तदु
 पादानस्य स्वत्वेच्छानधीनत्वात् स स्तेनइति । तथाचेदन्त्वेन
 परकीयत्वेन निश्चितद्रव्यस्यापहारः सैन्यमित्यर्थः । विशेषं
 जानन्नित्यत्र प्रमाणमाह । लोकेति । अतएव स्वकीयत्वभ्रमेण
 परस्वं गृह्णात्यपि पुरुषेन लोकानां स्तेयव्यवहारइति । प्रकृते
 च साधारणे इदन्त्वेनपरकीयत्वज्ञानासम्भवं दर्शयति ।
 नचात्रेति । ननु स्वकीयत्वभ्रमेणापादाने स्तेयव्यवहाराभा
 वात् । परकीयत्वेन ज्ञानमपेक्षितमस्तु नत्विदन्त्वेन परकीय
 त्वज्ञानमप्रमाणाभावात् । तथाच साधारणधनेऽपि परकीयत्व
 ज्ञानमस्त्येवेति तदपहारः स्तेयं स्यादेवेत्यत इदन्तया पर
 कीयत्वज्ञानस्यापेक्षितत्वं दृष्टान्तेन साधयति ॥ ० ॥

तद्यथा । यदेव हि ममेदमिति विशेषं जानानः
 परस्वत्वापत्तये स्वामी त्यजति परञ्च विशेषेणैदं
 ममेति स्वत्वं प्रत्येति तत्रैव दाननिष्पत्तिः । नच
 साधारणधने तथा सम्भवतीति साधारणधनमदेय
 मुक्तम् । तथास्तेयमपि नैतन्ममधनमपरस्येदमिति
 जानतएव भवतीति न साधारणधनापहारे
 स्तेयनिष्पत्तिः । अपहारपदन्तु सङ्गोपनाभिप्रायम् ।

नच सङ्गोपनं स्तेयमुक्तम् । असङ्गुप्तग्रहणेपि स्तेय
पदप्रदर्शनात् ।

तथा कात्यायनः । प्रच्छन्नं वा प्रकाशं वा निशा
यामथवा दिवा । यत्परद्रव्यहरणं स्तेयन्तत्परि
कीर्तितम् ॥ अतएव राज्ञा बलाहाप्यइति पूर्वमुक्तम् ।
चौरत्वेतु चौरं प्रदाप्यापहृतं घातयेद्विविधैर्बन्धैरिति
वचनादास्तां सामादिना दापनं घातनमपि
कार्यम् । एतच्च मुनिभिरपहर्तुर्गपि विभागदान
प्रतिपादनादुन्नीयते ॥ ० ॥

तद्यथेति । इदं ममेतीति । इत्यनेन स्वीकारेण दातुस्या
गादुत्पन्नस्वत्वमत्येतीत्यर्थः । तथा सम्भवतीति । इति हेतोः
साधारणमदेयमुक्तमित्यर्थः । नचात्रापि प्रमाणाभावः ।
अविभक्तधने हि स्वत्वं गुटिकापाताभिव्यंग्यमेव । तथा चास्मिन्
भागे यदि मम गुटिकापातेन स्यात्तदा नैतन्मम धनन्तत्क
थन्दाननिष्पत्तिरिति शङ्कया तत्राप्रवृत्तेरदेयत्वस्य युक्ति
सिद्धत्वात् । तथास्तेयमपीति । यथा इदन्त्वेन जानतएव
दाननिष्पत्तिस्तथा परस्येदमिति जानतएव स्तेयम्भवतीत्यर्थः
ननु तर्हि कथं साधारणपङ्गवे स्तेयशब्दस्यापहारपदस्य
प्रयोगो मुनीनामत आह । अपहारपदन्विति । सङ्गोपनेति ।

वस्तुनो ज्ञानसामग्रीविघटनव्यापाररूपे सङ्गोपने लाक्षणिक
मित्यर्थः । ननु सङ्गोपनं स्तेयमेव तत्कथं लक्षणेत्याशङ्क्य
निषेधति । नहीति । प्रच्छन्नमाच्छादितम्यकाशमनाच्छादि
तन्तेन सङ्गोपनाभावः परद्रव्यहरणं स्वलेच्छया परद्रव्यो
पादानम् । अतएवेति । यतएव साधारणापह्नवेन स्तेयमत
एवेत्यर्थः । चौरत्वेति । साधारणापह्नवकर्तुरित्यादिः ।
एतच्चेति । उक्तरूपस्तेयलक्षणञ्चेत्यर्थः । विभागप्रतिपादना
दिति । साधारणधनापहारस्य स्तेयत्वेऽशीतिरत्तिकाऽन्यून
साधारणसुवर्णापहर्तुर्महापातकित्वेन पतितत्वात् । तद्भागा
प्रसक्तेस्तत्साधारणेन विभागप्रतिपादनानुपपत्तेरिति भावः ।
उक्तार्थे संवादन्दर्शयति ॥ ० ॥

अतएव तदुक्तं विश्वरूपेणापि तस्करदोषो
नास्तीति वचनारम्भसामर्थ्यात् । स्तेयधात्वर्थानिष्प
त्तेरित्यभिप्रायः । अतएव प्रायश्चित्तकाण्डे जितेन्द्रि
येण भणितम् । यदि स्वर्णमेव परकीयं लौहादि
बुद्ध्या गृह्णाति असुवर्णं सुवर्णबुद्ध्यात्मीयसदृश
म्परकीयमेवात्मीयबुद्ध्या गृह्णाति सर्वत्र नापहार
निष्पत्तिः । सर्वत्र यथावस्तु परकीयबुद्धेरभावात् ॥ ० ॥

तदुक्तमिति । तस्करदोषो नास्तीति । तस्करस्य दोषस्त
स्करत्वन्तत्र नास्तीत्यर्थः । ननु तदपहारस्य स्तेयत्वेपि विभा
गोवचनबलादेव भविष्यतीत्याशङ्कामपनयन् विश्वरूपस्या
शयमाह । स्तेयधात्वर्थेति । इदन्तया परकीयत्वेन निश्चित
परद्रव्यापहारएव स्तेयधात्वर्थः । अन्यथा साधारणापह
रस्य स्तेयत्वे लोकव्यवहारविरोधोविभागस्य वेदमूलकत्व
कल्पना च स्यादिति तदभिप्रायः । अत्रैवोपष्टम्भकान्तरमाह ।
अतएवेति । नापहारनिष्पत्तिरिति । न कामकृतसुवर्ण
पहारनिष्पत्तिरित्यर्थः । यथावस्त्विति । यद्रूपावच्छिन्नं
वस्तुग्राह्यन्तद्रूपेण परकीयत्वबुद्ध्यभावादित्यर्थः । तथाच
ग्राह्यत्वेनेच्छाविषयतावच्छेदकोयोधर्मः तद्रूपेण परकीयत्व
निश्चयाधीनतद्रूपावच्छिन्नपरद्रव्यापहारएव कामकृततदप
हारः । प्रकृतेच प्रथमे लौहबुद्ध्या सुवर्णं ग्रहीतुर्न कामकृत
सुवर्णपहारः सुवर्णसंग्राह्यत्वेनेच्छाविषयतावच्छेदकत्वाभा
वात् । तद्रूपेण परकीयत्वज्ञानाभावाच्च । नापि कामकृत
लौहापहारः लौहत्वस्य तादृशेच्छाविषयतावच्छेदकत्वेऽपि
वस्तुतः तद्रूपावच्छिन्नापहाराभावात् । किन्त्वकामकृत
सुवर्णपहारएव । द्वितीये चासुवर्णं सुवर्णबुद्ध्यापहर्तुर्न
सुवर्णपहारः वस्तुतः तद्रूपावच्छिन्नापहाराभावात् । किन्त्व
ज्ञानात् सुवर्णपहारएव तद्वतस्य पित्तलत्वादेस्तादृशेच्छा

विषयतावच्छेदकत्वाभावात् । तृतीयेपि स्वकीयत्वभ्रमेणैव
परकीयं गृह्यतेपि कामान्न तदपहारः परकीयत्वेन ज्ञाना
भावादिति पर्यवसितोऽर्थः ॥ ० ॥

तद्वदत्रापि समानम् । विभागात्पूर्वं तद्व्यङ्ग्यैक
देशविशेषगतस्वत्वस्यापरिज्ञानात् । अतोनात्र
स्तेयनिष्पत्तिः । सत्यपि वास्तेयेऽपहर्तुरपि विभाग
वचनदर्शनात् न स्तेयदोषः । अन्यथा सुवर्णादि
निष्कवे पतितस्य भागोनस्यात् ॥ ० ॥

तद्वदिति । तदुक्तवदित्यर्थः । इहापि साधारणधनेपि ।
समानमिति । तत्र यथालौहबुद्ध्या गृह्यतेग्राह्यत्वेनेच्छा
विषयतावच्छेदकलौहत्वेन ज्ञानेपि सुवर्णत्वेन ज्ञानाभावात् ।
असुवर्णापहारेच विशेष्यस्य सुवर्णापहारस्यैवाभावात् स्वकीय
वित्तबुद्ध्या परकीयं गृह्यतः परकीयत्वेन ज्ञानाभावात् न
कामकृततदपहारनिष्पत्तिः । ग्राह्यत्वेनेच्छाविषयतावच्छेद
कसुवर्णत्वादिना परकीयत्वज्ञानाभावात् । तथेहापि ग्राह्य
तया इच्छाविषयतावच्छेदकेनैतत्सुवर्णत्वादिना परकीयत्व
ज्ञानाभावात् नापहारनिष्पत्तिरित्यर्थः । ननु परकीय
द्रव्यापहारएव स्तेयं लाघवात्परकीयद्रव्यापहर्तव्येव

स्तेनत्वेन लोकव्यवहारप्रवृत्तेश्च । अतएव स्तेयधात्वर्थोऽपि स एव
तदेव च स्तेयं अपहर्त्तव्यतावच्छेदकप्रकारेण परकीयत्वज्ञान
पूर्वकञ्च तदा कामकृतम् । एवञ्च सति विश्वरूपेण तस्कर
दोषो नास्तीत्यनेन तस्करत्वनिवन्धनोद्योदोषः पातित्यादि
रूपदोषस्तद्राहित्यमेवोक्तं न तु स्तेयत्वानिष्पत्तिरित्युक्तम् । अत
एव स्तेयधात्वर्थानिष्पत्तिरिति तदभिप्रायवर्णनमयुक्तमेव पा
तित्यादिदोषराहित्यस्यैव तदभिप्रेतत्वात्तथाजितेन्द्रियेणापि
यथा वस्तुपरकीयबुद्ध्यभावादित्यनेनापहर्त्तव्यतावच्छेदकप्र
कारेण परकीयत्वज्ञानपूर्वकतद्रूपावच्छिन्नपरद्रव्यापहारः
कामकृतस्तेयमित्यभिहितम् । नन्विदन्वादिना परकीयत्वज्ञान
पूर्वकत्वेनोक्तं इत्यञ्च सति साधारणेऽपि सुवर्णादावपहर्त्तव्ये
एतत्सुवर्णसमुदायमध्ये सुवर्णं परकीयमप्यस्तीति अपहर्त्तव्य
तावच्छेदकसुवर्णत्वादिना परकीयत्वज्ञानमावश्यकं समुदाये
स्वस्वाम्यव्यतिरेकनिश्चयादन्यथापक्लवएव कुत इति साधारण
स्थापक्लवे स्तेयत्वमेवेति तत्कथं साधारणधनापहारेण स्तेय
निष्पत्तिरित्यभिहितमित्यत आह । सत्यपि वेति । स्तेयत्वा
भ्युपगमोऽयमुक्तः साम्प्रदायिकमतावष्टम्भेन । वस्तुतस्तु अत्र
न स्तेयनिष्पत्तिरित्यग्रे स्वयं वक्ष्यते न स्तेयदोषेन स्तेयनिबन्ध
नपातित्यादिदोषः ॥ ० ॥

अथ पातकहेतुसुवर्णापहारेऽपि स्तेनस्य भाग
इति विशेषवचनाभावात् । द्रव्यान्तरस्तेयविषयो
भागविधिर्वर्ण्यते । एवन्तर्हि सुवर्णादिस्तेयनिषेध
एव किमित्यसाधारणपरकीयमात्रद्रव्यगोचरो न
व्यवस्थाप्यते । तथापि किं विनिगमनाप्रमाणमिति
चेत् । उच्यते । परद्रव्यहरणं स्तेयमिति परशब्दा
दात्मीयत्वव्यवच्छेदेनैव परकीयत्वस्यावगमात्सा
धारणासाधारणयोश्चासाधारणस्यैव शीघ्रप्रतीतेः
॥ ० ॥

नन्वेवमातित्यस्यति परिमितसुवर्णापहारस्य हेतुतायां
साधारणसुवर्णापहारभेदनिवेशे गौरवन्तदुत्तरन्तदपहर्तुः
पातित्यमेवेष्टं विभागविधिस्तु तदतिरिक्तसाधारणद्रव्यापहार
विषयइत्याशङ्कते । अथेति । विशेषवचनेति । तत्सङ्गावेतु तद
चनेनैव पातित्यकारणतायां साधारणतदपहारभेदं निवेशः
स्यादिति भावः । प्रतिवन्दिना समाधत्ते । एवं तर्हीति ।
किमितीति । न व्यवस्थाप्यतेत्यन्वयः । तथाच विभागविधेर्द्र
व्यान्तरस्तेयविषयतया सङ्कोचः । किम्वा सुवर्णस्तेयनिषेध
विधेः परमात्रीयसुवर्णस्तेयविषयतया सङ्कोचइत्यत्र विनि
गमनाविरहइतिभावः । किं विनिगमनेति । विनिगमनाभावे

द्वयोरेव सङ्कोचे साधारणसुवर्णापहर्तुरपतितत्वेपि विभागा
प्राप्तिर्विभागविधेर्द्रव्यान्तरस्तेयविषयत्वेन सङ्कोचौचित्यात् ।
असङ्कोचे तु तादृशपतितस्य विभागप्राप्त्यापतितस्य विभाग
निषेधविधिविरोधः स्यादिति भावः । साधारणापहर्तवे स्तेयत्व
सत्त्वं एव द्वयोः सङ्कोचे विनिगमनाविरहः अस्यास्तेयत्वे तु
क्व विनिगमनाविरहः द्वयोरेव सङ्कोचादित्यभिप्रायेण स्तेय
निष्पत्तिरेवात्र न भवतीति समाधत्ते । उच्यत इति । स्तेय
मित्यनन्तरं शास्त्रमिति तदन्तर्गतादिति च पदद्वयं पूरणी
यम् । तथा च यत्परद्रव्यहरणन्तस्तेयमिति शास्त्रन्तदन्तर्ग
तात्पर्यशब्दात्परशब्दसमभिव्याहृतद्रव्यशब्दादित्यर्थः । आ
त्मीयत्वेति । आत्मस्त्वित्यर्थः । व्यवच्छेदेनेति । तृतीया विशेषणे ।
तथा चात्मीयत्वव्यवच्छिन्नस्य परकीयत्वस्य परस्त्वविशिष्टस्या
वगमादित्यर्थः । एतस्यावगमे हेतुतामाह । साधारणेति ।
साधारणन्तत्तदितरसम्बन्धि । असाधारणन्तन्मात्रसम्बन्धि ।
तयोर्मध्ये तत्सम्बन्धिवोधकशब्दात्तन्मात्रसम्बन्धिन एव प्रथमो
पस्थितिर्यतोऽत इत्यर्थः । अत्र दृष्टान्तमाह ॥ ० ॥

यथेष्टपूर्वकमेवादः पौर्णमासं हविरिति अग्नी
षोमीयपुरोडाशस्यैवोत्कर्षः । नोपांशुयाजी याज्यस्य
अग्नीषोमीयानग्नीषोमीयस्य साधारणत्वात् । अत

एव लोकेपि नैवंविधविषये कचिदिनिगमनादिकं
दृश्यते । अतोयदालकवचनम् । यथा मुद्रापचारे
माषप्रतिनिधौ मुद्रानां माषाणाञ्च यज्ञसम्बन्धे
अयज्ञिया वै माषा इति माषा निषिद्धाः । तथा ।
आत्मीयानात्मीयहरणेऽपि अनात्मीयापहारे
निषिद्धः ॥ ० ॥

यथेष्टीति । पौर्णमासी कर्त्तव्या अग्नीषोमीययागसम्बन्धिह
विद्विर्विधमुरोडाशरूपं आज्यरूपञ्च पूर्वमसाधारणमग्नी
षोमीयमात्रत्वात् । उत्तरञ्च साधारणमग्नीषोमीयतदन्योपां
शुयागसम्बन्धित्वात्तत्रेष्टिविशेषदृष्टिपूर्वकमेवादः पौर्णमास
हविरित्यनेन पौर्णमासहविषदत्युत्तरकालकर्त्तव्यत्वरूपमु
त्कर्षविधानं सचायमुत्कर्षः । पुरोडाशस्यैवासाधारणत्वेन
पौर्णमासपदात् शीघ्रोपस्थितेः नत्वाज्यस्य साधारणत्वात् ।
तद्वदिहापीत्यर्थः । तथाच परमात्रस्वत्वाश्रयद्रव्यापहारस्यैव
स्तेयत्वेन शास्त्रबोधितत्वात् । न साधारणापहारे स्तेयनिष्प
त्तिरितिभावः । अतएव स्तेयानिष्पत्तेरेव । एवं विधविषये
साधारणापहारे इदञ्च सामुदायिकस्वत्ववादिमतमाश्रित्य
समाहितं । स्वमते तु स्वत्वस्य प्रादेशिकत्वादेतावता प्रयासेना
यत्र स्तेयनिष्पत्तिर्दुर्वारैव । परमते स्वत्ववद्द्रव्यापहृतसमु

दायमध्ये सत्त्वादिति बोध्यम् । अत्र बालमतन्दूषयितुमुपन्य
 स्यति । अतदिति । वक्ष्यमाणहेतोरित्यर्थः । यथेति । मुद्राप
 चारे मुद्राभावे । माषप्रतिनिधौ सादृश्यवचनेन माषप्रति
 निधौ प्राप्ते मुद्रानां माषाणाञ्च यज्ञसम्बन्धे मुख्यकल्पानुकल्प
 भावेन यज्ञसम्बन्धप्रसक्तौ अयज्ञिया वै माषादत्यनेन यथा
 माषानिषिद्धास्तथाचात्मीयानात्मीयापहारेपि आत्मीयञ्च
 तदनात्मीयं अन्यदीयञ्चेति साधारणमित्यर्थः । तदपहा
 रेपि अनात्मीयापहारे अनात्मीयापहारनिषेधबोधकोविधिः
 परस्वं नाददीतेत्येवं रूपः निषिद्धोनिषेधकइत्यर्थः । तथाचा
 यमपर्यवसितोर्थः । मौद्गश्वरुर्भवतीतिश्रुतिः । तस्याश्चावघाता
 दिविधिपर्यालोचनेनावयवपर्यन्तपर्यवसाने मुद्रावयवैश्चरु
 र्भवतीत्येवार्थः । मुद्रावयवाश्च द्विविधामुद्रमाचाररम्भकाः
 मुद्रमाषोभयारम्भकाश्च द्विविधानां यज्ञसम्बन्धोऽवगतः
 तत्र च मुद्राभावे माषस्य प्रतिनिधित्वेन यज्ञसम्बन्धप्रसक्तौ
 अयज्ञिया वै माषादत्यनेन माषावयवा माषमाचाररम्भकाः
 साधारणावयवामाषगतामाषमुद्रोभयारम्भकाश्च साधार
 णावयवा अपि यथा निषिद्धाः माषावयवत्वपुरस्कारेणैव
 सामान्यतोनिषेधात्तथा परस्वं नाददीत इतिपरस्वत्वपुर
 स्कारेणैव निषेधात् । परमात्रीयस्वपरसाधारणस्य चापहारो
 निषिद्धइति । अस्य च सामुदायिकस्वत्ववादितया न द्रव्यस्य
 स्वपरसाधारणानुपपत्तिरिति बोध्यम् ॥ ० ॥

तदालवचनमेव । पूर्वव्याहृतस्य स्तेयपदार्थस्यैवा
भावात् । माषगतमुद्गावयवोपादानेऽपि माषाणां
यज्ञसम्बन्धानास्तीति न शक्यते वक्तुम् । माषमिश्रि
तानामेव यज्ञसम्बन्धप्रतानः ॥ इत्यन्योन्यापहत
विभागः ॥ ० ॥

दूषयति । तदालेति । पूर्वव्याहृतस्य पूर्वोक्तप्रबन्धेन
प्रतिपादितस्य । स्तेयपदार्थस्य स्तेयलक्षणस्य परमात्रोच्य
द्रव्यापहारत्वरूपस्याभावात् । साधारणापह्नवेऽभावात् ।
तथाच स्तेयस्यैव निषेधविषयतया साधारणापह्नवेन निषिद्ध
इतिभावः । दृष्टान्तासिद्धिमाह । माषगतेति । माषाणां माष
मात्रारम्भकावयवानां वक्तुं न शक्यते कुतस्तत्राह । माषमिश्रि
तानामेवेति । माषमात्रारम्भकावयवमिश्रितानामेवेत्यर्थः
यज्ञसम्बन्धप्रतीतेः यज्ञसम्बन्धप्रसक्तेः । तथाचायज्ञिया वै
माषा इति वाक्येन माषमात्रारम्भकावयवा एव निषिद्धाः नतु
माषमुद्गाभयारम्भकावयवा इति तथाले मुद्गापादानेपि
तेषामपरिहार्यत्वाद्विधिविज्ञवापत्तेः । परन्तु माषगतमुद्गा
वयवोपादाने माषमात्रारम्भकावयवानामप्यपरिहर्तव्यत्वेन
उपादानस्यावश्यकत्वात् । तेषामपि यज्ञसम्बन्धः स्यादित्यतो
माषगतमुद्गावयवानां नोपादानमित्येवेति क्व दृष्टान्तावकाशः
प्रकरणान्तरमप्याह ॥ ० ॥

॥ अथ वृत्तविभागसन्देहनिर्णयः ॥

तत्र नारदः । विभागधर्मसन्देहे दायदानां
विनिर्णयः । ज्ञातिभिर्भागलेख्येन पृथक्कार्यप्रवर्त्त
नात् ॥ ज्ञातीनां कीर्त्तनन्तेषु सत्सु नान्यसाक्षिग्रह
णमित्येतदर्थम् ।

अतएव याज्ञवल्क्यः । विभागनिष्कवे ज्ञातिबन्धु
साक्ष्यभिलेखितैः । विभागभावना ज्ञेया गृहक्षेत्रैश्च
यौतुकैः । प्रथमं ज्ञातयः सपिण्डाः साक्षिणः ।
तदभावे बन्धुपदोपनीताः सम्बन्धिनः । तदभावे
उदासीना अपि साक्षिणः । तुल्यवङ्गावे साक्षिपदे
नैवोपात्तत्वात् । ज्ञातिबन्धुपदानर्थकतापत्तेः ।

अतएव शङ्खः । गोत्रभागविभागार्थे सन्देहे
समुपस्थिते । गोत्रजैश्चापरिज्ञाते कुलं साक्षित्व
मर्हति । गोत्रजैर्ज्ञातिभिरित्यर्थः । तैरज्ञाते कुल
म्बन्धुः साक्षित्वमर्हति । न पुनरसम्बन्धी तेनाप्य
परिज्ञाते अन्यः साक्षीत्यर्थः ॥ ० ॥

अथेति ॥ वृत्तः प्राग्जातो विभागस्तस्य सन्देहे वयं विभ
क्तानवेति सन्देहे । वक्ष्यमाणप्रकारेण निर्णयउच्यत इत्यर्थः ।
विभागधर्मेति । विभागरूपो यो धर्मस्तस्य सन्देहे दायदानां

ज्ञातिभिरित्यादिहेतुभिर्निर्णयइत्यर्थः । भागलेख्येनेति ।
 विभागपत्रेणेत्यर्थः । भागलेख्येनेति पाठे समाहारद्वन्द्वः । तेन
 प्रत्येकवस्तुषु प्रत्येकमसाधारणभोगेन लेख्येन वा इत्यर्थः ।
 पृथक् स्वातन्त्र्येण परस्परानुमतिनैरपेक्ष्येण यागादिकार्य्य
 प्रवर्त्तनादित्यर्थः । अतएव ज्ञातिसत्त्वेऽन्यसाक्षिग्रहणस्य निषि
 द्धत्वादेव । विभागभावनाविभागनिष्पत्तिः यौतकैः पृथग्भूतैः
 युमिश्रणे इति धात्वनुसारात् । ननु ज्ञातिबान्धवादीनां द्वन्द्व
 निर्देशात्तुल्यवदेव साक्षित्वं स्यात् तत्कथमथमं ज्ञातयइत्या
 दिव्याख्यानमतआह । तुल्यवद्भावइति । अनर्थकतापत्ते
 रिति । साक्ष्यभिलेखितैरिति सामान्याभिधानेनैवोक्तार्थसिद्धे
 रिति । क्रमेणैव तेषां साक्षित्वार्थं ज्ञात्यादीनां पृथगुपादान
 मिति भावः । गोत्रेति । गोत्रस्य भागोधनन्तस्य विभागरूपेऽर्थे
 सन्देहे इत्यर्थः । न पुनरसम्बन्धो कुले साक्षिणि सतीत्यादिः ॥१॥

अतएव मुख्यभूताज्ञातयएव नारदेन निर्दिष्टाः ।
 ज्ञातिभिरिति पाठोऽनाकरः । तथा लिखितेन वा
 निर्णयः । लिखितन्तु साक्षिभ्योवलवदेवेत्युक्तम् ।
 तथा पृथक्कार्य्यप्रवर्त्तनादपि निर्णयः ।

यथोक्तं नारदेन । दानग्रहणपश्वन्नगृहक्षेत्र
 परिग्रहाः । विभक्तानां पृथक्ज्ञेयाः पाकधर्मागम

व्ययाः ॥ साक्षित्वम्प्रातिभाव्यञ्च दानं ग्रहणमेव च ।
विभक्ताभ्रातरः कुर्युर्नाविभक्ताः परस्परम् ॥ येषा
मेताः क्रियालोके प्रवर्तन्ते स्वरिक्थतः । विभक्ता
नवगच्छेयुर्लेख्यमप्यन्तरेण तान् ॥

तथा वृहस्पतिः । साहसं स्थावरं न्यासः प्राग्वि
भागश्च रिक्थिनाम् । अनुमानेन विज्ञेयं न स्या
ताम्यत्र साक्षिणौ ॥ बलानुबन्धव्याघातं द्वादं साह
सभावकम् ॥ ० ॥

नारदेनेति । ज्ञातिभिर्भागलेख्येनेत्यादि नारदेन निर्दि
ष्टादित्यर्थः । ज्ञातिभिरिति । शङ्खवचने गोत्रजैरित्यत्रे
त्यादिः । नारदवचने भागलेख्येनेत्यस्यार्थमाह । तथा
लिखितेन वेति । बलवदिति । साक्षिभ्योलिखितं गुर्विति वचना
दिति शेषः । पृथक्कार्येति । पृथगुपादानादिकार्यप्रवर्तना
दित्यर्थः । परिग्रहाः परिवारा दासादयः । प्रतिग्रहार्थत्वे
ग्रहणेत्यनेन पौनरुक्त्यापत्तेः । पृथक्ज्ञेयाः प्रत्येकं स्वातन्त्र्य
विषयाः ज्ञेयाः । पाकधर्मोवैश्वदेवादि कर्म । आगमोधना
गमनोपायः क्रयादिः । व्ययोधनवियोगः । प्रातिभावं लग्नकत्वं
स्वरिक्थतः । लेख्येति । इतरप्रमाणसामान्योपलक्षणम् ।
साहसम्बलात्मकक्रियमाणमारुह्यादि । तथाच नारदः ।

सहसा क्रियते कर्म यत्किञ्चिदलदर्पितैः । तत्साहसमिति
 प्रोक्तं सहोबलमिहोच्यते ॥ मनुष्यमारणं स्तेयम्परदाराभि
 मर्षणम् । पारुष्यमनृतञ्चेह साहसम्यञ्चधा स्मृतमिति ॥ स्थावरं
 स्थावरगततदीयत्वम् । न स्यातामिति । पत्रसाक्षिणोरभावे
 साहसादयोऽनुमानादिना निश्चेयादित्यर्थः । साहसादीना
 मनुमानेन क्रमेण लिङ्गान्याह । बलानुबन्धेत्यादि । बलानु
 बन्धोबलवत्प्रयुक्तश्चेष्टाविशेषः । व्याघातः ताडनचिह्नं । होठो
 लोभ्रम् । तत्सर्वं साहसस्य भावकं ज्ञापकमित्यर्थः ॥ ० ॥

स्वस्य भोगः स्थावरस्य विभागस्य पृथग्धनम् ।
 पृथगायव्ययधनाः कुसीदञ्च परस्परम् ॥ वणिक्प
 यञ्च ये कुर्युर्विभक्तास्ते न संशयः । एकोभ्राता
 ददाति अपरश्च गृह्णाति । गृहादिकमायव्ययस्थि
 तिश्च पृथक्पृथक् । एकेन ऋणादिषु क्रियमाणेषु
 अपरश्च साक्षीक्रियते प्रतिभूर्वा क्रियते परस्परम्वा
 ऋणादिकव्यवहारः । एकोयत्किञ्चिद्रूपमन्यतः
 क्रीत्वा वाणिज्यार्थं भ्रातरि विक्रीणीते । एवमादिका
 एकैकापि क्रियापरस्परं विभक्तानामेव सम्भवति ।
 तथा विभागानुमानन्धीमद्भिरनुसन्धेयमिति । नतु
 येषामेताः क्रिया इति । एतच्छब्देन वक्त्रिणामुपा

दानात् मिलितानामेव गमकत्वं वाच्यम् । न्यायमूलत्वाद्वचनानाम् । एकैकत्रापि च न्यायस्याविशेषात् । न स्याताम्यत्र साक्षिणावित्यनेन पत्रसाक्षिणोरभावे ऽनुमानमनुसरणीयमित्युक्तम् ॥ ० ॥

स्यावरे तदीयत्वलिङ्गान्याह । स्वस्येति । स्वस्य स्वस्वामिकस्या वरस्य पृथग्भोगद्वयार्थः । विभागलिङ्गान्याह । पृथग्धनमिति पृथगायव्ययधनाः पृथग्धनाय व्ययाः । कुसीदं ऋणादानमपरस्परमित्यर्थः । दानग्रहणेत्याद्युक्तवचनानि व्याकरोति । एको भ्रातेत्यादि । इदन्दानग्रहणेत्यस्य विवरणम् । गृहचेत्रेत्यस्य विवरणम् । गृहादिकमिति । आयेति । धनस्येति शेषः । एकेनेति । इदं साक्षित्वं प्रातिभाव्यमित्यस्य विवरणम् । कुसीदमिति विवृणोति । परस्परं वेति वणिकपथञ्चेत्यस्यार्थमाह एकद्विति । विभक्तानामेवेति । एतेनोक्तक्रियासु विभागस्य व्याप्तिर्दर्शिता । न्यायमूलत्वादिति । न्यायोव्याप्तिस्तन्मूलत्वात् । वचनानां विभागलिङ्गवचनानाम् । एकैकत्रापीति । तारतम्या विशेषोव्याप्तिस्तस्याः प्रत्येकक्रियात्वे वा विशेषात्सत्वादित्यर्थः । तथाच प्रत्येकमेव व्याप्यत्वात् । प्रत्येकमेव गमकत्वं न तु मिलितानां वचनानामपि तथैवाभिप्रायोऽन्यथा धूमालोकादीनामपि मिलितानां किमिति वत्स्यादिति गमकतान्नाङ्गी

कुरुषे इतिभावः । वृहस्पतिवचने न स्यातामित्यादेरर्थमाह ।
नस्यातामिति ॥ ० ॥

नाचार्यगौरवपराहतदायभागतत्त्वप्रबोधजन
रञ्जनमत्र शक्यम् । किन्तु प्रमाणपरतन्त्रधियां
मुनीनां संवादमात्रकृतये कृतिनः प्रयत्नः ॥ वज्र
विधपूर्वनिबन्धव्याख्यासंजातसंशयस्यैतत् । जीमूत
वाहनकृतम्प्रकरणमपनुत्तये ध्येयम् ॥ इतिपारि
भट्टीयमहामहोपाध्यायश्रीजीमूतवाहनकृतौधर्म
रत्ने दायभागः समाप्तः ॥ ० ॥ शुभमस्तु ॥ ० ॥

नाचार्येति । आचार्याणां श्रीकरमिश्रादीनां गौरवेण
पराहतोदूरीभूतोदायभागतत्त्वस्य प्रबोधायथार्थज्ञानं येषां
तेषां जनानां रञ्जनमनुरञ्जनमत्रानेन ग्रन्थेन न शक्यन्तर्हि
विफलोऽत्र प्रयत्न इत्यत आह । किन्त्विति । प्रमाणं वेदादि
तत्परतन्त्रातदधीनाधीर्येषान्तेषां मुनीनां संवादः परस्पर
वचनाविरोधः तन्मात्रकरणे तन्मात्रार्थं कृतिनोयम्यत्न
इत्यर्थः । सर्वेषामेव मुनीनां वेदार्थमवेदवचनानाम्परस्पर
विरोधाभावात् । तद्वचनानामपि विरोधाभावात्तद्वचनेऽपि
विरोधानास्त्येव । आपाततः । प्रतीयमानतद्विरोधान्यायसचि

वत्तेनानेन तेषां तात्पर्यार्थविशेषमवधार्य परिषत्कृतो यदि
तदाऽनेनैवास्माकमयत्नसार्थक्येऽविवेचकानुरञ्जनस्याकिञ्चि
त्करत्वादिति भावः । मनीषासम्बादेति पाठे प्रमाणदर्शिना
मुद्धिसम्बादकरणाय तैः स्वयमर्थालोचनाय तन्निर्णीतन्तस्मात्
अमीभिरपि तदेवोपनिबद्धमिति । तेषामेतत्प्रदर्शनार्थमेव
प्रयत्न इत्यर्थः ॥ ० ॥ सेतु भवाब्धेर्जगदेकहेतु ध्यात्वा हृदये
परदेवताङ्गी । धीमद्गुरुत्वे खलु दायभागे श्रीकृष्णविप्रो विवृतिं
वितेने ॥ टिप्पणी विसदार्थ्ययमभूतार्थप्रकाशिनी । धीरा
मादकरीनाम्ना दायभागप्रबोधिनी ॥ इति श्रीकृष्णतर्कालङ्कार
भट्टाचार्यकृता दायभागटीका समाप्ता ॥ ० ॥ शुभमस्तु ॥ ० ॥

Jīmūtavāhana

Dayabhāga or law of inheritance

[Calcutta] 1829

A.or. 4360

urn:nbn:de:bvb:12-bsb10250934-3